

Я Н О

Аповесць

Частка першая

1

Ягоная сяліба была крыху далекавата ад вёскі. Дзед Цярэм апрануў вышытую кашулю і падперазаў па ёй белы, утканы чырвонымі лукаткамі, пояс, а тады, узяўшы чачотавы кіёк з качарэжніку, выйшаў на двор. Старажытны зык завесаў у дзвярох сенцаў каротка хліпнуў на прасцягу сялібы. На прывязі просьбна заскуголіў калматы сабака-вадаплаў. Цярэм не адразу адвязаў яго: узіраўся праз знаёмыя прагаліны соснаў на дарогу з Менску. У прагалінах дрэў заўсёды быў відзён далекаваты пачатак дарогі ад ускрайку сталіцы.

Восеньскай парой, у сонечныя дні, Цярэм любіў назіраць за гэтым ушчалопкам дарогі. Яна прасціналася па роўнадзі ўзгорку і аб'яўляла, быццам на далоні, кожны рух цялегі, аўтамашыны і чалавека. Восенняй якраз найпрыгажэй атаяўляўся жывы малюнак паміж рамамі з калыхлівых хвояў, што ахвотна ды ўзніміста, у шыраце свайго росту, пакратваліся пад подзьмухам рэдкага, сцюдзёнаватага ветру.

У канцох дзён верасня ўздоўж дарогі на вельмі разбежыстым поплаве дымілася туманістая куравень. Ейную цвялістасць не высушваў і не раздзьмухваў восеньскі сухавей, наадварот, апоўдзні яна да зоркіх Цярэмавых вочаў даносіла зіхаценне павуці нак, а заходам сонца разлогі паплавоў наўпрасткі пад ускраіны Менску залаціліся. У гэткую пору Цярэм жыў сумнай уявай незразумелага жыцця. Старыя, але яшчэ здаровыя, грудзі захопна ўдыхвалі паветра, памагалі сэрцу ўзнімаць ды апускаць палову цела. Тую палову, якая да самай смерці адданая хваляванню, нянавісці, любові і спакою, тую, усяляк асягнутую суладзь шорхання чалавека ў жыцці.

Чалавечымі вачмі дзед Цярэм глядзеў на заўсёднае і ўторнае, і яно аддавалася яму толькі выпадкам падаспеласці здары. Бо прынукваць сябе знайсці прыгожыя часіны выключна дзеля чароўнасці не жадаў. Ён ведаў, што калі прыдуць гэтыя часіны, і ён апынецца перад імі няўхільна і пажадана, і будзе іх любіць, дасягаць, прынамсі, як назіранне прасцінку дарогі ў сонечныя дні восенняй. А сумныя ўявы незразумелага жыцця дзед Цярэм усяляў у думкі адно для прыемнасці перабраць гады свайго жыцця, і яно зрабілася ягоным прывычаем. Бадай, як у кожнага, у яго была глухая скрабіна асталапення, ды ён, што не бывае ў кожным, разумеў яе ўсякую пагожасць – стомны ад яе апыноўваўся з аголенай душой. Але ўсё-такі жадаў і глядзеў на гэтую цмяна асвечаную сцяжыну душы, як на прыгажосць пасля выйсця з падзьмелляў, і як на быццам, упершыню, незнарокам спатканую ў часе блукання...

У зіхаценні сонечным, на імжыстай і стужцы дарогі паказалася з невялікай будкай брычка. Цярэм зірнуў на яе. Борзда падышоў да сабакі, паказытаў яго каля вушэй, адвязаў з прывязі.

– Хадзем, ужо пара... хлеб аддадзім, – гаварыў Цярэм сабаку. І ён, маўляў, разумеў гаспадарову гутарку, падскокваў радасна, зусім нязлоўна, хваціста спраўляўся у падскоку аблізваць Цярэмаву бараду і шчокі. Вочы сабакі пранырыста адгадвалі Цярэмаў наўмер.

– Утаймуйся, стары звадыяш! Не стамляй мяне! – папрасіў Цярэм і пакрочыў хутчэй да селавога пляцу.

Сабака супакоіўся, марудным бегам раўняўся з хадой Цярэма. За гусцінёй хвояў яшчэ не віднеліся стрэхі сяла, але ў моўкнасць сценяў хвой, і на жвірыстую, з’езджаную калёсамі дарогу, па якой сяляне ездзілі да лесу, і на ўтапаную ім жа, Цярэмам, за колькі дзесяткаў год на ўзбочыне сцяжынку, даносіліся ўскрыкі дзяцей і глухі смех дарослых. Сяльчане ўжо даўно сабраліся на сцяж каля старой святыні. Святыні там не было, але памяць пра святое месца казаў дубовы пачарнелы крыж... Маладзейшыя, апранутыя ледзь-ледзь павячотнаму, а старэйшыя жанкі й мужчыны зышліся ў звычайным буднім апранні. Яны, усе апаленыя летнім сонцам, жартавалі паміж сабой, расказвалі што-небудзь якраз адпаведнае да выпадку дня. Сонца над імі яшчэ аставалася ў сваёй здаровай прамяністасці й цеплыні. Дзяўчаты, як быццам “пошчак гэтых прамяняў”, бесклапотна адклікаліся кожнаму хлапцу. Яны, маладыя, не разумелі добра, дзеля чаго іх неспакмечана стрымоўваюць у гурме пажылыя аднасяльчане. Калі б усё задуманае з’явілася ў іхніх галовах, яны б напэўна не зрабілі гэтага, а калі б і зрабілі, дык сонечная пусціня нябёсаў і сам сцяж, дзе яны стаяць, папаўзлі б, зліліся б у адну песню сэрцаў, выкрутлівых знакаў на зямлі ад абцасаў ці нават ад босых пяткаў – ускіпела б яно цепрасцяй танцу.

Дзед Цярэм выйшаў з ляснога прамежку і яшчэ раз, уторна, зірнуў на дарогу. Кагадзе на палове адлегласці шляху да сяла ён добра бачыў брычку і вазара з круціста падціснутымі пад сябе нагамі. Белы і чорны конь імкнулі ў суладнай наўзавадзе. Бялясты пыл расцілаўся за брычкай, як скамечаная ветрам хмара перад навальніцай, і ў чыстай бяздоннасці небасхілу, здаецца, рос рухлівай жменяй імкнення, падтакваў існаванню ўшчалопку адносінаў да тых, хто сабраўся на пляцы селавым і чакаў іх на спатканне.

Дзед Цярэм прыплюснуў вочы, але яснае надвор’е не выдала затуленых у брычцы. Адзядзя вазара вісела рудаватая коўдра і завешвала ўваход да сярэдзіны.

– Пачакай, Мурза, хай едуць, – папярэдзіў ён сабаку і сеў на абочыне дарогі. Мурза расцягнуўся каля ягоных ног і пазіраў убок грукату брычкі.

– Мы потым падыйдзем, калі пачнецца, – зноў звярнуўся Цярэм да сабакі й паглядзіў яго каля вушэй.

Неўзабаве аблепленая, чорная ад усялячыны, з няроўнымі калёсамі праймкнула наводдалі брычка. Цярэм памалу з сабакам пайшоў услед ёй. На вярбінах і таполях паўзбоч вуліцы несущішна крычалі шпакі перад адлётам у вырай і званіста вуркалі індзюкі на дзядзінцах.

Цярэм незнарокам падумаў пра гэтае вольнае жыццё істоты. Думкі гаратліва круціліся ў галаве без тлумачэння, запальвалі ягоную самалюбасць.

Ён прыпыніўся на першых кроках прыціхлага сьцяжу. Бы з цікавасці, глянуў на постаці гасцей, што некалькі часінаў даўчасу прыехалі і вылезлі з брычкі. Іх было трое... Цярэм не пайшоў да астатніх. Думка, што была з ім неразлучна ад пачатку вайны, падмовіла не далучацца да аднасяльчанаў. І ён, не ўважаючы на завіхныя маханні рук сялян з скрайку гурмы, пайшоў адтуль...

На сьцяжы, пасля спаткання быўшага палкоўніка з хлебам і соляй і калі мінула ўрэплівае напружанне гасціннасці ды цікавага аглядання іх, сяльчане заварушыліся. Наступнай чарадоўкай пашаноты была прамова старшыні мясцовае воласці. Старшыня ў прывітанні пажадаў адчуць шчаслівае будучае. Саракаяцігадовы палкоўнік падзякаваў сяльчанам трыма раздзеленымі словамі звычайнай падзякі: “Шчыра... дзякую... вам”.

Ціскануў руку старшыні воласці і палез зноў да залапенай, вельмі апраўдна збудаванай будкі на брычцы. На ім была паўвайсковая вопратка на польскі лад. І калі б ён гутарыў нядобра па-беларуску, яго напэўна б залічылі да палякаў, хоць гэтакі намер у некаторых ужо з’яўляўся і моўк у скабках грудзей.

Палкоўнікавае захаванне было асаблівае – збытліва выхаванае. Вочы стрыгалі празорыста па кожным, і ў іх святлілася дацятлівасць: што яно значыць? Гэтыя дзве павярхоўныя якасці не выдавалі й не акурацілі яго перад панурым позіркам сялян. Але палкоўнік найбольш губляў норму суладнасці ў хадзе: ступаў, бадай, балючымі ранами на ступнях – механічна-цудоўна не дазваляў злавіць адным зіркам ягоную поступ. Ён бы палохаўся стаць на зямлю цвярдзістай хадзьбой, усё неяк вывертліва даторкваўся яе, як на сталёвых спругах.

А дзвюх жанчынаў, што разам з ім прыехалі, сяльчане прылучылі за ягоных дачок. Адна была высокая, поўная і на сноп вока каля дваццаці двух год. Яе сціснутыя вусны чамусьці пазнаваліся азначэннем знаходжання ў сэрцы моўкнай пакуты і не перажытай, а нясёнай далей у посапе дзён. Не было і ятранасці ў яе вялікіх вачох – яны, мабыць, зжыліся з часам, пакідаючы толькі процьвень сіня-азяровых зрэнак. Другая была, як называюць у Беларусі, дзяўчаро, і адно ведала насуплена, безраздумна пазіраць на ўсіх і на ўсё аднолькава.

Жанчыны таксама ўлезлі да будкі. Яны адзначыліся, як і палкоўнік, сціпласцяй, адмовілі старшыні воласці падсадзіць іх на брычку. Вазар асцярожна сеў на сваё мізэрнае, бы гняздо, месца, стрымна прытрымаў ногі, што ледзь не ўпіраліся хвастоў коняў, сцебануў паўразмашыста па самых іхных сярэдзінах, паехаў паўз расступіўшыся сялян і, як толькі абмінуў натоўп, зноў падагнуў пад сябе стомленыя ад напругі ногі, яшчэ раз ямчэй размахнуўся пугай, папрастаў коней прысадай на другі канец сяла да сялібы сярод старых ліпаў. Дарогу туды ён не забыўся, ведаў яе даўно. Ён вяртаўся туды, бы да свайго роднага кутка.

2

Цярэм чуўся задаволеным. Ён вельмі часта падчас бяды і суму любіў выказацца свайму махнатаму сябру Мурзу, і той тады пад гуд Цярэмавых слоў драмаў каля ягоных ног. Але зімою Цярэм не гутарыў з сабакам, запальваў агонь на каптурку, садзіўся на ўслоне і перачытваў старыя нямецкія выданні па прыродазнаўству, выпадкам чытаў балонкі й з французскіх выданняў па метэаралогіі, аднак, паколькі французскую мову ведаў горай, дык уся намога

правесці свае вчоркі лажылася на змест беларускіх і расейскіх кніжак. Усялякія здабыткі веды, укладзеныя ў гэтыя выданні, былі тысячу разоў знаёмыя дзеду, але яму хацелася перачытваць іх зноў, як толькі ахінала ненадзвычайная часіна – часіна ўражання смерці. І яны дапамагалі яму вызваліцца ад надаедлівай загадкі адыходу чалавека ў іншы свет.

– Я стары ўжо, – чутна адчыняў ён таемнасць свайго сэрца Мурзу і клаў кніжку на паліцу. Сабака лагодна віляў хвостом і, не падымаючы галавы з паміж лап, абводзіў кароткім зіркам Цярэма. І, дазваляючы агню на каптурку пагаснуць самому, ішлі абое спаць: адзін на ляжанку, а другі пад стол. Узімку дзед не пакідаў Мурзу на дварэ.

– Красці ў нас няма чаго. Будзем спаць і сніць рай, – жартаваў Цярэм, і ў хаце хутка рабілася стульна, гострая да неспакою зацягвалася ціхінь.

Вяртаючыся дахаты з селавога пляцу, Цярэму ўспомніўся зімовы вечар перад калядамі, не ў сваёй хаце, а ў старшыні саўгасу. Успомніліся ўсе рухі й стравы, і нават спрэчка з Міхасём і старшынём пра цярпенні жывёлаў ды чалавека. Упершыню, за ўвесь час жыцця дарослага чалавека, сціснуў плачна вусны, слёзы сплылі нястрымна.

– Мой родны любы Міхась!.. Хоць бы раз яшчэ ўбачыцца перад смерцай... Памру, Мурза... штосьці часцей мроіцца пра смерць... а Міхася няма. Хто пахавае, мой ты без'языкі, а?..

Цярэм завярнуўся і ўзлескам пайшоў да прагаліны, праз якую да расстання з Міхасём любіў пазіраць на дарогу з Менску. Сеў там на пень. Вельмі прынукна азіраў дарогу. Ейны прасцяг не парушаў аніхто вандроўны. Цярэм жадаў цярпець ейную паражнечу. Яму было прыемна-стомна глядзець на выпадковыя ўзлёты пылу ад подзьмуху мацнейшага ветру.

– Бадай, вяпчаецца ім, – прагаманіў ён навакольнай моўканасці сваю турботу, а тады, не азіраючыся больш на дарогу, устаў з пня, накіраваўся да сваёй палоскі, пасеянай палеткам ячменю, і некалькімі даўгімі барознамі бульбы. У канцы палоскі, пазірней да хаты ён паставіў тры калоды дзікіх пчол, што прывёз з лесу. Пчолы перад надыходам ночы ў густой мітусні лёталі блізка каля дулістых каранёў. Цярэм паслухаў іхнае жудзенне, якое, нават з адлегласці, чыста далятала да ягоных вушэй. З цяжкім прадчуваннем чагосьці, быццам благага, ён хацеў стаяць тут, недалёка ад іх, і ўтаймоўвацца сваім шорахным пачуццём. Яно ніколі не прыходзіла яму раней, але кадзе сціскала яго, як мора скалыненні собскіх хваляў. Сонца, параўняўшыся з небакраем, і закрэпшыя ад падкапшчелай сінявы некалькі хмурынак рабілі з дзедавай паляны, абкружанай лесам, уяву казкавай калыскі. Ад уражання Цярэм расставіў ногі, усклікнуў:

– Калыхніся! Калыхніся, мая калыска!

Мурза настарожліва загаўкаў у бок сялібы.

– Сціхні...

Мурза, наадварот, не перастаў, а, гаўкаючы, пабег наўпрасткі да хаты, але Цярэм крыкнуў на яго, прымусіў вярнуцца.

– Напэўна дакарыць прыйшлі... Нашлі пругло, бессаромныя. Хлеб і соль зарабляюць, а ня доруць...

Цярэм не пабарздзіў дахаты. У ім у той вечар, і толькі ў той адзіна-адзіны, жыла абьякавасць. Яна, прынукная і неспадзеўная, блыталася ў чымсьці зусім апыронным ад усяго мінулага.

Мурза зноў загаўкаў. Цярэм усміхнуўся яму... Няведамка, ускалыхнуўшыся ўсёй постаццой, зірнуў на медзяністую бляскату хмурынак у сцюдзёным спакоі неба.

– Чаго азіраешся, мой дарагі?

– Міха-а-ась!

І на часіну яны абое замоўклі. Без аднаго шораху стаялі адзін перад другім. Ахамянуўся Цярэм і, падганяны ўсё тым надумленым намерам, падышоў да Міхася. Яны абое заплакалі, доўга не разыходзіліся з абдымак спаткання.

Упобач селі на ганку.

– Жывём яшчэ – мацуемся, – загаварыў Міхась і шчаслівымі, іскрыстымі ад слёз вачыма агледзеў Цярэма.

– Змарнеў Міхаська. Твар зрабіўся як васковы і бы макам пасыпаны... Барада адрасла, як у мяне...

Цярэм дрыготнай рукой пахлопаў па Міхасёваму усплеччу і да канца гутаркі трымаў яе на тым самым месцы, увесь час перабіраючы пальцамі жорсткую тканіну бруднай шынелі з адпоранымі прышыўкамі вайсковага лекара.

– Цяпер буду клікаць цябе сынам... толькі сынам.

– Дзякую, мой заўсёды родны, – радасна адказаў Міхась.

– Кадзе што каля таго пня быў. Я абкарыў яго, і ён асмалелы сядзіць, не гніе. Але навошта ўторваць вядомае, усёдна ня будзем ведаць, хто бацькі твае...

Цярэм шчыльней прысунуўся да Міхася.

– Мой родны Міхась, каб ты не вярнуўся гэтак зналуску, мабыць болей я ня жыў бы. Я зрабіўся, Міхась, дэваком. Плаклівай жанчынай зрабіўся...

Цярэмаў твар ахваціўся застыглымі маршчакамі й блядым колерам.

– Міхась, я сяння гадзін колькі даўчасу жыў думкай самагубца... самай сапраўднай, а ня ўяўнай.

Прымоўк, як быццам яго душыла задуха. Міхась карціва шмаргануў брудным рукавом па сваім успацелым чалу.

– Сын, я мушу сказаць усё... усё, каб не пакутваць потым ад гэтага неспадзеўнага... Але павер, думка самагубства з'явілася ў мяне не як туманісты морак уявы, а як прысутнасць нечага жывога, аднак, бяз жадання жыць. Штосьці з перапынкамі ціха ўваходзіла ў думкі й прыпамятоўвала аб патрэбным ды няўхільным, а тады адыходзіла, дазваляла ўсяму гэтаму спусціцца ў развой развагі. А развага торыла згоду карыснасці такой дзеі: забі сябе! Ты непатрэбны. Ты перашкаджаеш жыць таму, пра каго клапаціўся. І гэтак бясперастанку, пакуль не спаткаўся з табой. Як ты ў пару, мой дарагі! Не таму, што астануся жыць, а таму, што спаткаў цябе жывога!.. буду жыць дзеля цябе!

– Будзем – як заўсёды! – адказаў Міхась, прыціскаючы да сябе Цярэма.

– Я напэўна ад радасці прызнаўся табе... Уставай – хадзем у хату... Ах, жыццё. Жыццё!

Цярэм устаў з ганку. Пачатая ім гутарка больш узрушала яго самога. Ён у сапраўднасці, у часіны спаткання, яшчэ адчуваў знібу ўяваў самагубства. Яны пераканалі яго ў іхнай неабходнасці ў жыцці, і нічога бакаватага для іх тлумачэння ён шукаць не думаў.

Памог Міхасю распрануць шынель. Ад задавальнення спатканнем Цярэм міжволі адчуваў у ім поўную росквіць жыцця.

– Я ледзь не сказаў па старому прызвычаю: будзь госцем!..

Гаманіў няспынна Цярэм, а Міхась ад ласкі, як хлапчук, толькі шчыра ды згодна ўсміхаўся ў адказ.

– Я пачынаю дзяцініцца, Міхась – мабыць, час на гэта, – за якіх два гады мне восемдзесят год будзе.

– Ты не змяніўся ад часу нашага растання. Выглядаеш яшчэ хваткім і здаровым, – паспрабаваў Міхась збянтэжыць Цярэмаву пэўнасць.

– Сын, не хлусі!.. Апрача дзяцінства, пакрыху шкодным семяруком раблюся, – не адыходзячы ад вешалкі, размаўляў Цярэм. – Надыйс кацянят утапіў у возеры, бо ня мог глядзець і слухаць, як яны пішчэлі ў кутку, недарэчлівыя, сляпыя, корпаліся, цягнуліся ссаць кошку. Так із скарсцяй і балтыхнуў усіх на дно. Мне здавалася, яны здэкваюцца з майго жыцця, нада мной старым, і то хто? Кацяне!.. Ты, Міхась, сядай, не слухай маю гамазню. Трэба есці табе, а ня гутаркі... Мабыць, ад радасці нацёўп табе... Сядай, Міхасю.

Міхась сеў на старэнькае, рышлівае, абцягнутае аўчынкай хатняга вырабу крэсла, перад якім быў расцелены кілімчык з рысвай шкуры. Цярэм пачаў гаспадаравачь каля прыпечку.

– Ты навет па-святочнаму апрануты. Што, гадавое свята сяння? – спытаў Міхась.

– О не. Гэта, мабыць, і ёсць здара, што прымусіла мяне перад тваім зваротам звар’яцела думаць... Мне старшыня воласці ўрочыў паднясці хлеб і соль сыну Сконтавай, ён з Польшчы вярнуўся, а я йшоў і не дайшоў, завярнуўся з самага пляцу дахаты, бо ўсё выдуманое ўявілася мне гэтакім брудлівым і невыносным: спатыкай смаргача нейкага, ды яшчэ мне, старому чалавеку...

Цярэм махнуў рукой.

– Міхась, ты лепш пра сябе скажы: скуль і як да нашае хаты вярнуўся?

– Бадай што даплёўся, а не вярнуўся. Зусім недалёка, у Васюкоўшчыне, у палоне быў. Калі ўдалося ўцячы адтуль, дык тыдзень туляніўся ў наўкольных барох – усё здавалася пад кожным кустом немец вартуе і вось-вось зловіць мяне. Кожны мізэрны трэск, навет пад сваёй нагой зломленая зналуска патарчака, палохаў. І тады я ўцякаў ад таго месца абы куды. Стамляўся – валіўся на зямлю. Прыслухваешся: дзяцел стукае на сухастойне, ды больш мучае спрага і голад. Замест нашага сяла блізка да самага Барысава дайшоў. А потым прызвычаіўся, і сполах трымаўся, як перасцярога.

Цярэм засмяўся, схачіўшы слова “перасцярога”. Ён некаторы прамежак часу, пакуль засцілаў абрус, падносиў міскі са стравай, торыў гэтае слова.

– Перасцярога... Сядай, Міхась, паеш.

Міхась сеў за стол, а побач яго на канцы ўслона – Цярэм.

– Гэта Боская перасцярога, а не страху, сын.

Міхась маўчаў. У худых грудзёх чулася біццё сэрца, якое, нібы п’янела ад асабістага неспакою, рабіла ўсю постаць адсутнасяй. Пачаў есці.

– Перасцярога, сын! Каб не яна, – і дзед Цярэм пасля гэтага сказаў сербануў страву, – я можа б спалымнеў у сваёй хаце.

Рука Цярэмава затраслася, ён апусціў лыжку ў міску, і малымі, зіхрыстымі ад зусім іншых пяклівых слёз, вачыма глянуў на Міхася.

– Я жадаў знішчыць сябе: падпаліць хату, выгнаць сабаку, а тады сесці і гарэць разам з хатай. Мне адчувалася гэтак патрэбным яно і добрым, што я не зна-

ходзіў іншага выйсця... Парупіла мяне да гэтага і загад сустракаць сына Сконтавай... Ах, Міхась, ня слухай мяне.

– А я думаю, самагабства – самая найлепшая з’ява ў чалавеку: ён апыноўваецца сярод яе з душой парывання настрою. Настрою сутнасці жыцця, што раптам з’явіўся з неадоленым супрацівам, бо, па-мойму, чалавек ад прыроды вельмі няўмелы, лянівы да супраціву злу...

– А ўсё-такі, – умяшаўся маркотна Цярэм, – гэта ёсць банкруцтва апяянай душы, у чым вось пераканаўся назаўсёды.

– Можа, я не дарэшты ўявіў страшную вартасць загубленага жыцця собскім жаданнем, але яно ўва ўсе надары – ахвярны пратэст супраць немагчымага...

– Па-мойму, Міхась, яно – ступень да сваёй немагчымасці, чымсьці да грамадства. Я мяркую: яно – санлівасць, лядайкасць чалавечага розуму.

– О не! Наперакор твайму перакананню, мне здаецца, што самагабства ёсць намога ўкараніць памяццй для іншых значэнне нястворанага раю ў жыцці...

– Ты хочаш сказаць: стварыць мінуўшчыну? Але мінулае адклікаецца ў чалавеку, блізкага да таго часу, а не ў далёкіх нашчадкаў, бо нашчадкі любяць узяць ад мінулага толькі досвед, а ня дарыць спачуванні.

– Тады вы, родны, перамяніліся. Гэта зусім ня тое, што калісьці казалі мне пра інстынкты. Вы даводзілі цвярдую існасць пераходу інстынкта не ў заўсёднае дзеянне, а ў зразуменне.

– Сёрбай страву – астыне, – прапанаваў, усміхнуўшыся Цярэм. – Мы, гутарачы, запаўзлі ня туды, куды трэба... Але вельмі добра, што сяншняя дурная нагода смерці перамянілася тваёй перасцярогай.

Цярэм яшчэ раз, нясцерпна, балазе ў радасці, пахлопаў па Міхасёваму плячу. У аднаго і ў другога яна была нібы адвечная. Замоўклі – пачалі есці.

Міхася, пачатага незнарок на першым кроку спаткання, Цярэмава гутарка хвалявала, і ён падрыхтавана паглядзеў ізноў на яго ссівелую, схіленую над міскай галаву.

– А як мой родны глядзіць на гэтакі выпадак жыцця? Папаўшыся ў палон, я апынуўся там сведкай адной з’явы. Перад гэтым мушу сказаць, што там нас некалькі чалавек абсуджвала нагоду ўцёку, але ў кожнага, хто жадаў уцякаць, склаліся розныя меркаванні: кожны даводзіў хітрасць і выхаднасць сваёй дзеі. Так цягнулася доўга, і яно, нарэшце, надаела мне, і я вырашыў дзейнічаць сам...

– Яно крыху маладушна, але ў некаторых выпадках, калі няма агульнага меркавання, дзейнічай сам на сваю ўмеласць, і гэта вельмі, бяз ліку прыносяць карысць як для сябе, таксама і іншым, – умяшаўся ў гутарку Цярэм, бы з канцылярскім, бы з судовым азначэннем.

– Але ня ў гэтым сутнасць, – працягваў Міхась, – якраз мая адлука не прынясла мне перамогу, а надзвычайны выпадак, у якім – іх шмат такіх – усцвітае ўся суровасць і лагоднасць становішча людзей у вякох... Аднойчы, позна ўвечары, тыдзень даўчасу, я быў заведзены вартавым на прыбіранне гасподы каманданта лагера. Перад тым, як я кончыў усю загаданую работу і чакаў ізноў на вартавога ў кутку пачакальні, барзлівым крокам уваходзіць мой знаёмы змоўшчык, лейтнант Ганевіч. Ён, убачыўшы мяне, спытаўся: «Камандант тут?». Адказваю: «Але». У ягоным пытанні, як заўсёды ад часу знаёмства, чуўся той самы неадолены спакой празірнага і сцюдзёнага афіцэра. «Адамчык, пакуль ня позна, ідзеце самі да бараку, бо ці не вашага вартавога кадзе што задушыў паміж

баракаў». Я моўк перад ім, як ёлап, і трымаў, няведама навошта, працягнуўшы да яго руку. «Ідзеце, Адамчык, дзеля чаго вам гінуць?» І прайшоў некалькі крокаў да выхаду, перад тым, калі адчыніліся дзверы камандантавае гасподы. Я зірнуўся, стаў і глядзеў не на Ганевіча, а на задымлены цыгаркай прастор гасподы, скуль па-ранейшаму праз радыё гучэла музыка Бетховена. На парогу стаяў сам немец; ён, мабыць, пачуўшы нашу гутарку, пацікавіўся паглядзець. Збянтэжаны неспадзеўнасьццю, навет без папярэджання да гэтага, я падняў угару рукі. Ягонны вочы і ўзмашны позірк Ганевіча зірнулі мяне. Ганевіч зацеміў: «Гэты палонны ні пры чым. Ён не разумее па-нямечку. Кіньце яго тут або адашлеце да барака». «За ім прыйдзе вартавы», – крыху асягнуўшым голасам тлумачыць камандант. «Перад тым, як забіць вас, я жадаў бы спытацца ў вас... – і Ганевіч, магчыма, зразумеўшы сваю неасцярогу, пабарздзіў абвясціць мне: «Запачэпеце ўваходныя дзверы... Камандант, скажэце: я ў поўным праве адказаць вам тым самым учынкам, які вы кожны дзень творэце над намі, ці не?»».

Камандант маўчаў, але па руху маршчакоў на твары заўважалася: ён штосьці жадаў адказаць. Аднак Ганевіч пачакаў, урывіста працягваў гутар надалей:

– Гэта ня ёсць мая помста вам, а мера перасцярогі, і то не для собскага жыцця і шчасця, а дзеля асярогі і пашаны жыцця іншых... Я не кажу да вас ушчэмланыя словамі, падспелымі адно цяпер. Скажэце, ці ёсць злчынства нацыі, калі яна абараняецца ад злчынства іншае нацыі?

– Нямеччына абараняецца ад захопу, і мы робім гэтак, як вы казалі, – адказаў камандант Ганевічу, махнуўшы празмерным схінам галавы. Неспакметна ўслухваўся ў гукі на знадворку, пачаў мацавага стукіць абцасамі аб пярэчыны парогу, часцей абапірацца ўсплечам то на адзін, то на другі вушак дзвярэй.

Ганевіч назіраў і чакаў ягонае гутаркі, але камандант моўк, ці не ад незразумеласці Ганевічавага стаўлення, або, можа, прыкідваўся. Моўкнуў і я, бо мне што?

– Усё? – пытліва глянуў Ганевіч і паскрабаў пальцам бакавіну пісталета. – Вы любіце пашану да абароны айчынай улады? Абараняецца ад ворагаў захопамі?

Камандант загаганіў ахватней:

– А дзе ж вы здабылі пісталет?.. Хаця, даруйце, не адказвайце на гэта... Я шаную вас як патрыёта, і навет малю вас шанавачь мяне такім самым. Мы вось гэтай часінай жывём адзіным адчуваннем... Вы можаце застрэліць мяне, але што прынясе вам мая смерць?

– А што прыносіць вам забойства нас?

– Я прымушаны быць гэтакім.

– Вы апраўдваецеся, што цяперака вайна, і жаўнер забываецца пра ўладу, што паслала яго на смерць, а ведае толькі: дзесьці наўперадзе смерць ад чужацкіх жаўнераў, ён рупіцца ўхіліцца яе не сваёй смерцю?

– Я сказаў: прымушаны... Аднак наводлесць учынкаў робіць людзей нікчэмнымі – будзе мой адказ на ваша.

– Каб забіць вас, я паміж парожніх баракаў задушыў вашага жаўнера...

– А калі б я задушыў вас?

– Нічога! Смерць!.. Але мне шкада, – загаварыў Ганевіч больш упэўнена, – астатніх палонных, якія могуць загінуць за вашу смерць. Я пакідаю вам жыццё і зарукаў, што дазволіце мне справядлова абараніцца ад усіх назолаў мае Айчыны

не як патрыёту, а як чалавеку, каторы ведае змаганне ў звычайным, сціплым значэнні: *перасцярога* жыцця іншых...

– Добра, – адказаў камандант, – я абяцаю вывесці вас за вароты лагера. Сведкай няхай будзе сябра па палону, і ён хай таксама ідзе на волю. Задавальняецца маёй шчырасцяй, ці не?

– Згодзен.

– Калі не давяраеце маёй прапанове, забярэце і мой пісталет, я падперажу толькі дзюгу з кабурой, як патрабуе уніформа.

– Згодзен.

Неяк п'яна згаджаўся Ганевіч. І да самага выйсця, заплечных драгатамі варот з лагера, яны не гутарылі. Камандант ішоў наўперадзе, а за ім я, Ганевіч адзадзя. Бадай кожную хвіліну ўсцяж загародаў цемь ночы прарэзвалі рэфлектары. Подзьмух ветру журыў паміж драгатамі й прамежкамі баракаў. Чуць гэтае журэнне было горш, чымсьці бачыць нейкую прывідзь з чартамі. Я жадаў папярэдзіць Ганевіча асцярожнасьцяй, але не знаходзіў слоў – ішоў, бы на расстрэл. Некалькі крокаў ад вартавой праходкі ў лагер Ганевіч звярнуўся да каманданта:

– Скажэце, гэр, калі б усе палонныя, прынамсі, і за драгатамі жылі, маглі б яны знайсці сабе тутаква волю, непрынуку і шчасце людзей ці не?

– Маглі б, – адказаў камандант з нехаванай уражлівай дрыготкай у голасе.

Мяне пачала цвяліць гэтая непрынятлівая, змрочная зваротка: «скажэце». У мяне потым ажно ўціхамірылася перакананне, што ён, Ганевіч, звычайны выскань і дурань. Ад блізкасці прастору за драгатамі я ледзь ня крыкнуў яму: «Сціхні, асталапень!».

– ... і ты даверыўся немцу, як дураслівае ягня ваўку, – зазначыў усхваляваны Цярэм. Але Міхась гаварыў, не зрачаючы на Цярэмавы словы. Ён уцэльваў зусім нядаўна ўбачаную скразніцу ў цемрадзі жыцця.

– Вы, можа, палохаецеся за здзяйсненне абяцання? Я магу адвесці вас за лагер, далей ад вартавых, – звярнуўся камандант да Ганевіча.

Ганевіч упершыню ператлумачыў мне ягоную гутарку, хоць я і сам дакладна ўсё разумеў, але ў няволі не прызнаваўся веданнем нямецкай мовы. Я адказаў удзячна і вьвучальна, што мне ўсё дна. Аднак у душы жадаў, каб камандант правёў нас на адлегласць ад лагера. Мне хацелася жыць. Толькі адна думка пра гэта лялела ў маёй галаве.

За неадлеглым узгоркам каля лагера камандант спытаўся ў Ганевіча:

– А цяпер застрэліце мяне, ці не?

Я адышоўся ад іх. Азірнуўся. Агарнуў сорам труслінасці. Прыпыніўся.

– Не, гэр камандант, – пачулася шчыплівае Ганевічава абяцанне. – Я, можа, спаткаюся з вамі ў будучыні на чэсных гонях ходання...

– Я люблю вас за гэта. Да будучага спаткання... Але прашу аддаць мой пісталет... і запамятайце яшчэ раз: наводлесць учынкаў чалавека супраць чалавека робіць яго нікчэмным. І гэтак: будзем сябрамі й людзьмі... Палажэце мой пісталет, бо ён зараджаны, а самі ідзеце.

– Але, гэр камандант, – сказаў насмешліва Ганевіч і выняў столку набояў з пісталета. – Можэце ўзяць з маіх рук, дзеля чаго брудзіць зямлёй?

– Пацісьнем яму руку – ды прэч ад яго, – прапанаваў я Ганевічу зводальку. Ён згадзіўся і працягнуў першым руку на развітанне. Камандант усё яшчэ ўкладаў пісталет.

– Ах, гэты пісталет. Не ўлазіць, мабыць, пабольшаў у вашых руках. – І ў прокмець, не прыпыненыя анікім з нас, прыклаў да скроні руляку. Я злавіў з гуку стрэлу шчымок стрымгка ў пісталете. Камандант недарэчліва асунуўся на зямлю. Ён застрэліўся. Напэўна, у руляцы быў набой. Я пабег. Мяне гнала адчуванне жыцця і свабоды. Ганевіч аставаўся стаяць каля каманданта. Уторны стрэл. Я зразумеў, што здарылася. Ганевіч таксама кончыў самагубствам ці не з таго, каб за каманданта не расстралялі іншых палонных. Па цёмнаму наваколлю густа зачыўкалі асвячальныя кулі.

...Міхась замоўк. Позіркна азірнуў Цярэма. Да балонак вакон, перакрыжаваных зеленаватымі рамамі, ужо даўно прыліпла ноч. Па сцяне назаўважку заскрабала кошка і, падлезшы да падваконніка, высунуўшы ў святло пярэстую пыску, вымяўкала ўлезці ў хату. Міхась адчыніў створку айна, упусціў яе. Неахвотна загаўкаў Мурза, рассыплівым перазвонам адклікнуўся яму ланцуг. Цярэм сядзеў занураны ў задуменнасць і нячутна крэсліў пазногцем па стале.

– Я думаю, Міхась, што гэта імгненне жыцця нічога табе не падкажыць... Ды ці патрэбна параўноўваць яго да размаху жыцця? Тут усё пераплялося: калючы дрот навакол лагера з тваім маладушшам, а з іхным вялікадушшам, а палымністасць характару і з скорсцяй імкнення здзейсніць, што пераконвала вас усіх... А карацей: вы ўсе трое асвятляе рыцары-рыцарчыкі, – нібы незадаволеная, нібы толькі каб спыніць дражлівую гутарку, узважна сказаў Цярэм і пайшоў засцілаць ляжанку і ложка.

– Лажыся спаць, Міхась, адпачывай.

3

Небасхон на ўсходзе нават не ірдзеўся лёгкімі накідамі золаку раніцы, але Цярэм ужо не спаў. Ён сіханька ўстаў, каб не разбудзіць Міхася і пачаў падрыхтоўваць паляўнічыя рэчы: сеткі, пасткі і розныя звязаныя ўвочкі-вяровачкі. Таемнасць Цярэмавага палявання аставалася пры ім, ён не клапаціўся навучаць ёй хоць бы Міхася. Ён крыху злаваўся на сваіх бацькоў за тое, што калісьці навучылі разумець замежныя мовы і розныя ўмеласці палявання, але нічога іншага не прынукавалі. У сапраўднасці, ім не было абходным прыладжваць Цярэма да чагосьці другога, бо былі людзі заможныя і карцілі толькі карысцяй з гаспадаркі ды навінамі за мяжой і ў сваёй краіне. З цягам часу іхная праглівая адданасць роднаму месцу і асабістаму спакою сярод паўнотасці ўсялякіх рашучасцяў і неспакоя ў свеце перадалася яму. І яно нават перавярнулася ў большую, чымсьці ў бацькоў, патрэбу і палахлівасць ледзь не ад кожнага здарэння: ці яно было змушаным, ці яно было на лапам у жыцці...

Папраўдзе, Цярэму жадалася разбудзіць Міхася й павесці разам з сабой да лесу й стаўкоў, але, глянуўшы на яго худы, стомлены твар, ухіліўся свайго намеру. І толькі, каб Міхась ведаў, дзе ён дзеўся, паклаў на крэсле ліст паперы, у якім напісаў: «З усходам сонца вярнуся. На паляванне пайшоў».

Цярэм затушыў маленькую капцілку, выйшаў з хаты. Паклапаціўся, каб дзверы сеняў не скрыпнулі – прычыніў іх, узнімаючы вышэй на завесах. Гэтак быў дораг спакой Міхася. І ён, як быццам ад нейкай вялікай удачы, паглядзеў шчасліва на зачыненыя без скрыпу дзверы.

Мурза пачуў яго – ланцужная прывязь абсыпалася глухім дзіньканнем. Выскачыў з будкі, выгнуў пацяжна сярэдзіну, прыветліва замахаў хвастом.

– Ці-і-ш-ш, – папярэдзіў Цярэм і адчапіў яго.

Найперш Цярэм папрастаў да стаўкоў. Рэдкія восеньскія зоры свяціліся, як праз галіны лесу ці праз дзіравую страху будоўлі. Высокае трысцё ад стаўкоў льсціла даўгаватымі ўрэзамі ажно ў пусталесе ўзбярэжжа. На самым прастору найбольшага стаўка чарнеліся закрэмсіны абточкаў чароту. Цярэм адамкнуў човен ад дубовага пня, упусціў у яго сабаку, без плёхання, з дапамогай вясла сапхнуўся з мелі на паўнаводзь. Хутка каля абточкаў у стаўку ціхінь адклікнулася ўскрыкам і хлопаннем крыл дзікай качкі. Ёй адклікнуліся крыкі з суседніх расплываў стаўка. Над галавой прашамацела некалькі ўзляцеўшых качак і чаранак. Чаранкі рэзліва цыўгалі й на ўзбярэжжы ў трысці. Але каля абточкаў у цемнаце ўсё яшчэ працягвалася плёханне вады. Там Цярэм, нанач, пасадзіў калісьці злоўленага качанём дзікага качара і неглыбока, пад самай зверхняй вады, парасцягваў сеткі, у якія заблытваліся качкі, падплываючы ці сядваючы з лёту. Іх прыманьваў туды падсаджаны качар. Сеткі былі вынайдзены самім Цярэмам, і таемнасць іхная аставалася неразгаданай, хоць часта, у іншыя ночы, іх падглядвалі аднасяльчане.

Злоўленыя качкі рваліся з сеткі, але стуль ні адна ўжо не вылятала жывой: дзед кожнай адкруціў галаву і кінуў да Мурзы, які тых, хто яшчэ хлопаў крыламі, падціскаў пад свае моцныя лапы.

У тую ноч Цярэм злавіў ажно шэсць качак. Забраў качара да клеткі, звязаў мокрыя сеткі, павеславаў да берага. Задушаных качак ён паклаў у мяшок і падвязаў да Мурзы – перавешваючы праз ягоную сярэдзіну. Замкнуў човен і пайшоў да лесу. Там таксама ён трымаў пасткі з прынадамі, але часта яны былі парожнія. Некалькі агледжаных з іх былі парожнімі і ў тое надранне. Цярэм ведаў, што прыйшоў да іх прадчасна, таму і не клапаціўся абыходзіць кожную – пайшоў да раскіданай сярод поля капы грэчкі, дзе паклаў грудкамі намочаны ў гарэлцы гарох. Схаваўся з Мурзам пад кустом палявое лазы і пачаў чакаць. У полі, як заўсёды прад раннем, вадрыві моцным і прычэплівым пахам жнеўнік. Ён перамешваўся з вохкасцяй восеньскай пары. На ўсходнім скрайку неба сталі памалу цвіцеца шызасцяй плеймы хмараў. Вершаліны лесу аддзельваліся ад узвысяў. Надыходзіў світанак, і ён, здаецца, яшчэ больш распаўсюджваў моўкнасць прастору зямлі й неба. У гэтыя часіны Цярэм апыноўваўся ў людзкай бязмежнасці: ён думаў пра ўсё і пра ўсіх, але ніколі пра сябе.

З глыбакаватых выймаў, абсыпаных вынесеным вадой пяском, падымалася віхрыстая сырыца. Ёйныя сівыя раздзеленыя пылінкі Цярэм дакладна бачыў, калі яны падляталі да яго... Дзесьці ў канцы палос, каля лесу, захлопалі памашыста крылы птушкі – і зноў па-восеньскаму панура й смутна аставалася навакол.

Ужо зусім абкрэпла светлая сіль, але журавоў, хоць бы іхнага курлыкання ў паднябёсах, не было. Цярэм не чакаў болей, бо ў піскульцы абяцаў Міхасю вярнуцца дамоў з усходам сонца. Склаў раскіданую грэчку ў капку й пашкадаваў намочаныя ў гарэлцы насёны.

Палявая дарога знаходзілася не вельмі далёка ад месца палявання, таму яму надумалася вяртацца па ёй дахаты. Запоны абвіслых хмар, што былі ўночы, знікалі клубістым дымам і далёка адбеглыя паміж сабой, вельмі шпарка ляцелі на небакрай, адрываючы выцягнутыя ўскрайкі. Палявая дарога праходзіла паўзбоч

двору палкоўніка Сконтаўта. І па ёй, не глядзячы, што было рана, гэтаксама, як і Цярэм, але вярхом на кані, ехаў коннік. На белым кані. Цярэм адразу адгадаў, што гэта едзе палкоўнік.

– Дабрыслаў Бог! – прывітаўся ён, як толькі параўняўся з палкоўнікам. Але той не адказаў на прывітанне. Спыніў каня й спытаўся ў яго сведчання асабіста.

– Няма пры сабе... Я з палявання, спадару... Я мясцовы чалавек – з сяла гэтага...

– На ілбе не бачу!.. Што падвесіў на сабаку?

– Качкі дзікія, – растлумачыў шчыра дзед і яшчэ раз прыветліва ўсміхнуўся. Палкоўнік асочна азіраў Цярэма.

– Што, настраляў? А дзе ж зброя?

– Я лаўлю іх жывымі...

– Яны ж лётаюць – што пляцеш, старча?

Цярэм не сказаў, якім спосабам налавіў дзікіх качак. «Свая таемнасць – моц перад іншымі», – трымаўся ў яго асабісты выснавак.

– Расцягні мяшок – пакажы...

Цярэм паказаў пальцам на высунутыя з мяшка лапкі качак.

– А з імі што?

– Нічо-ога.

– А дзе злавлі іх?

– Тут недалёка стаўкі ёсць. Калісьці ў вашай мамы адкупіў іх адзін лесавод, ён там жадаў зрабіць, як быццам пералётны прытулак для вадаплаўных птушак, але ня падспеў, іншыя часы насталі...

Палкоўнік спыніў Цярэма не словам, а сціганнем бізуна.

– Завошта, спадару?.. Я ж ня звер!? – непарушна з месца і непахілены ад болю, спытаўся Цярэм. У вачох яснілася крыўда, чамусьці напугаваная адчуваць сваю прызнаную без супраціву, ажно да самага канца, пакуль яго наму ворагу надзесяць зло. А палкоўнік яшчэ горш ачуніў сваю злосьць. Ён толькі адзін ведаў, чаму яна прыйшла да яго падчас спаткання з Цярэмам. Ён не спаў цэлую ноч пасля спрэчкі з жанчынай, з якой прыехаў. А калі надышла раніца, наўмерыў расцярушыцца праездкай па дарозе ад двара ў поле. Едучы ў ахалодзе раніцы, ён шмат думаў пра тое, што яна сказала яму. Паміж імі жыла скрыпаная доля дзе-н...

– Абарванец стары! Чаго ходзіш рана? Чаго?.. Адвыкні!.. – сквірліва скрыкнуў палкоўнік ды зноў сцегануў Цярэма па ўсплеччу.

– Я ня ведаў... – нарэшце папрасіўся Цярэм. – Калі гэтак – забярэце качак... Забярэце!..

Тады Сконтаўт глянуў зусім па-іншаму. Ён, як быццам артыст на сцэне, перамяніў сваю ролю. Саскочыў з каня, борзда падышоў абняць Цярэма. Але Мурза ятра, з спрытнасцяй адданай жывёлы, рынуўся на палкоўніка і збіў яго з ног. Ён разарваў палкоўнікаў шанаваны паўвайсковы мундур. Конь падкінуў зад і, адбегшы ад непаладу, пацерушыў да двара. Цярэм адцягнуў сабаку ад крыўдніка.

– Даруйце мне! Я вас не за гэта... Ах, памяць гадоў – старэча, прабач напасніку!..

– Бог з табой! – адразу адыходзячы, не здзіўлена сказаў Цярэм.

Над лукаткамі верхалін лесу, што блізка дабягалі да сяла, падняўся, не слепячы, паўкруг сонца. Міхась не спаў. Спакмеціў дзедаву запіску, прачытаў яе і палажыў на скрай стала. Хутка вярнуўся і Цярэм. Ранішняе прывітанне з Міхасём было як слова з прасоння. Цярэм не сказаў яму пра неспадзеўнае спатканне каля сялібы палкоўніка. Ён вырашыў не запальваць злосцяй маладое сэрца гад-аванца – палехаўся помсты. Ён пачаў гутарку пра зусім іншае.

– Міхась, мой любы Міхась. Мы ўчора гаманілі пра непатрэбнае... а самае дарагое прапусцілі... Сорамна мне: ня спытаўся пра тваю жонку, пра сына твайго.

– Жыла каля Віцебску... Хто іх ведае, як цяпер з імі. Супакоіцца крыху – пачну шукаць... Найперш трэба здабыць дакументы асабістасці...

– Дакументы? – перапытаў Цярэм і зараз жа палез у шуфляду па свой пашпарт і паклаў да кішэні. А мяшок з качкамі шпурнуў пад прыпечак.

– Неяк агадаем усё. Дабудзем тысячы справак і пашпартаў.

– Дзякую. З лагера мяне не будуць шукаць, бо я ныволіўся там без запісаў – на колькасць пальцаў спраўджваўся.

Цярэм распрануў зараснелую вопратку і, скручаную абыяк, камком, кінуў пад лаву каля сцяны. Гэтак ніколі не рабілася раней. Падышоў да сплеченай з саломы скрыначкі і выняў старое, прысланае Міхасём пісьмо.

– Не магу сабе дараваць за тое, што ўчора не спытаўся пра сына і жонку тваю. Гэта ж вялікі грэх, ды яшчэ каму – старому чалавеку...

Цярэм сеў у мяккае, скрыпучае крэсла з разасланым прад ім рысывым кілімам. Ён хваляваўся. «Дарагі дзед!» Прыпыніўся. Голас задрыжэў. Яму жадалася плакаць. Глынуў сліну і агляннуўся на Міхася, ён прымошчваўся каля рукамытніка галішца. Міхась азірнуўся, але дзедаву прайменную часіну не спакмеціў.

«Дарагі дзед!.. – уторыў зноў Цярэм. – Найперш паведамляю маё няшчасце: на дыпломных экзамінах згарэў, і то на якім спакмяне, каб ты ведаў? На звычайных чарвякох, што ядуць нас. Смешна, дзед, праўда? Але астальныя здаў на вельмі добра. А на “пагарах” дазволілі восеняй зрабіць паўторныя экзамены і абараніць адначасова дыплом. Я пакажу ім, хто – я... Ды мабыць ва ўсім вінаватая дзяўчына з-пад Віцебску. Яна таксама вучыцца тут. Справядлівей, дзед, яна “трускае на раялі”, а вечарам, апрача гэтага, навет пакручваецца пяткамі на сцэне... І вось я ехаў і не даехаў да цябе – яна “зацягнула” да сваіх. Бо казалі: “Навошта турбаваць дзеда? Лепш да мяне паедзем, там мой тата з працоўнага дырэктарам лесапілкі выскачыў, дык паглядзім ягоную важнасць...” І я паехаў».

– Ня чытай, мой родны! – папрасіў Міхась. І жадаючы ўхіліцца слухаць далей, дабавіў. – Бадай ад гэтага шарсцінне на твары вырасла...

З ёканнем павёў брытвай па густа зрослай барадзе.

...У Цярэма дзіўна злучвалася гордасць і пакора прад атрыманай знявагай ад палкоўніка. Ён не зусім поўнай сведамасцяй захавання шукаў уздзеяння на сябе, каб барджэй прагнаць згнібу. Яна імкнула яго давесці праз чытанне ліста да іншага характа ў непрыемнасці. Ён думаў прачытаць увесь ліст, аднак, пачуўшы супярэчлівую просьбу Міхася, папрасіў дачытаць толькі канец ліста.

«...надый памагаў маёй паважанай цешчы купіць на нядзельным кірмашы пеўніка. Купілі досыць сытага, але не пашанцавала. Пеўнік быў вашывы. Пакуль цешча несла яго да гасподы, добрая жменя вашанкоў перапаўзла да яе. Няшчасная душа доўга пацярэблівала кожнае месца ў сябе... І не сцярпеў – выявіў тур-

боту, безумоўна, сказаў праз дачку, што няхай, моў, маці добра памыецца і пераапранецца, пакуль пойдзе спаць. Вось як сцегануў! Яна, напэўна, падумала, што я ўжо сапраўдны лекар і, задаволеная тым, “падаравала” мне ейную дачку... Дзед, я ажаніўся... Я ўжо гаспадар сям’і, праўда, дзед? Праўда! Цалую дзедка. Твой Міхась.»

Цярэм кончыў чытаць. Міхась маўчаў. Яго кволіла мінулае шчасце. Нават пашкадаваў, што не дазволіў прачытаць дзеду ўвесь ліст. У сардэчнай волі з’яўляўся да яго спакой зыркай уявы: незагойная рана мінулых перажыванняў.

4

Пасля сьнедання Цярэм прапанаваў Міхасю пайсці да царквы. Пра гэта ён ужо падумаў яшчэ будучы на паляванні, і цяперака, калі на панадворку ў дрымотным настроі ціхаці рання паляцеў з сяла зманлівы звой званістасці званоў, Цярэм пабарздзіў Міхася.

Царква была ў селавым клубе, на скрайку сяла, якраз па вуліцы да палкоўнікавага двара. Чыста выгабляваны крыж высіўся над ейным уваходам. Ганак быў шырокі і з абгародкай, пафарбаванай на зялёны колер. Наводшыбе ад яго, з нарсівым размахам сучча, вышэзныя, пасаджаныя блізка міжсобку, раслі дзве ліпіны. На прыбітай да іх накрыж планцы віселі абрэзаныя гарматныя гільзы – гэта была званіца. Людзі чамусьці гурмой стаялі перад царквою і глядзелі на адол. Некаторыя адзаднія журна азірнулі Міхася і Цярэма ды зноў выцягнулі шыі да позірку на ранейшае месца. Зварот Міхася дадому, відаць, не вельмі цікавіў аднаасяльчанаў. Сярод гурмы замкнулася напружнасць, толькі час-часам парушаная ўздыханнем жанок і ўрывістай гамонкай мужчынаў. Адзін з іх, ужо стараваты, што стаяў крыху наводдалі ад усіх, махам галавы прывітаўся з Цярэмам і сказаў навіну:

– Нехта ўначы нябожчыка падставіў...

– Нябожчыка? – упэўніўся Цярэм і адначасна такім самым пахі нам перамяніўся прывітаннем з тым чалавекам.

З зысуненым на палавіну векам каля ганку стаяла дамавіна. У ёй на палатнянай, з вышытай па краёх падушцы, бялеўся нябожчыкаў твар. Хто ён, ніхто не ведаў, і аб тым, хто яго прынёс сюды ўночы, таксама не было як меркаваць ці дадумоўвацца на каго.

Тады выйшаў з царквы святар, апрануты на набажэнства. Міхась пазнаў старога святара, што калісьці, пасля разбурэння святыні на селавым сьцяжы, прыкідваўся прыдуркаватым, каб упасціся высылкі з Беларусі. У ягонай злунелай постаці й выглядзе цяпер нельга было пазнаць ранейшага, з церпнасцяй ношанага захавання. Толькі ягоная хада ўжо спакволілася непажаданай стомай і няпэўнасцяй, а адчышчаны да зіхцення золата крыж дрыгацеў у руках, што, складзеныя наўперадзе, азначваліся, як вылепліны з воску.

– Нясеце ў сярэдзіну, – сказаў ён хмурліва ды зноў пахінена пайшоў да святыні. – ... і Святога Духа... Амін.

Бышчам стрэсены з вуснаў “амін” уразіў Міхася. Штосьці ў значэнні святога слова было парожняе, як і ў імю гэтага няведамага чалавека.

Неадразу між гурмы знайшліся ахвотныя падняць дамавіну і занесці ў святыню. Людзі глумяна пераглядаліся. Тады Цярэм звярнуўся да Міхася, але ён якраз сам збіраўся падысці да дамавіны – прасіў расступіцца. Усе пакінулі гам-

аніць і з патаемным, зрэшты, сумлеўным перакананнем: хто наступны? – глядзе-лі на Міхася і Цярэма. Тая прокмець супакою была, бы прызвычайная журнасьць восені ў садзе, які можа толькі ўчора абтрэслі ад позняга ўраджаю, але шмат яшчэ лісця на дрэвах, яно гэтаксама, як улетку, нячутна выхапляе з прастору шумлівасць свае песні – лёгкае ад пладзіні, не хоча супярэчыць подзьмуху ветру... ды наадвароту ўсяму спадзяванню: пажоўклае, ляціць на зямлю і шасціць па ейным прасцягу.

Праз расчыненыя дзверы царквы плыў водар ладану і воску. Ніводзін з малельнікаў не ўваходзіў туды. Усе моўкна дазвалялі ўвайсці найпершым невядомаму, у дамавіне.

Нарэшце, наўперад дамавіны, да ўзгалоўку падышла жанчына. Яна, маладая, і, быццам ужо ведала пра спатканне смутку, была апранутая ў паўхаўтурны гарнітур. Гэта была, хто яе ведае, дачка ці палкоўнікава жонка.

– Хто паможа мне? – спыталася яна ў бліжэйшых.

– Чаго цябе... туды-ы? – густым голасам адгукнулася дзяўчына, што прыйшла разам з ёй.

– Ды я. Чаго баяцца? – пагадзіўся памогай і пытаннем кульгавы з мыліцаю селянін і скрануў скрай дамавіны. – Нясем! Як жа гэтак? Нежывога хоць пашануйце!..

У царкве Міхась апынуўся побач жанчыны з двара. Яна, смутлівая, з застыглымі вачыма нейкі час стаяла крыху адзадзя ад Міхася. І яго, сярод уразы ненадзвычайнага спаткання з нябожчыкам, усё-ткі прынуквала цікавасць зірнуць на ейныя моўкна-рухлівыя вусны, што выдавалі шчырасць апынення перад святымі абразамі, прыгожа абвешанымі сялянскімі карункамі й тканінамі з рознымі чырвонымі й чарнаватымі на іх лукаткамі. Наўзбоччы ад яе, на падпорцы бэлькі, пацямнелы, але з вельмі выразлівымі аценьвамі, вісеў абраз нейкай святой. І ў тым прыгожым аджытым і ў яшчэ існуючым вобразе была найбліжэйшая запраўднасць існасці людскае падобы. А гэта жывая і памерлая бытнасць з’явілася Міхасю існай дапытлівасцяй. З гэтым пачуццём ён прастаяў усё ранішняе набажэнства: скрадліва пазіраў на жанчыну з двара.

Яна адварнулася на прокмець у бок Міхася, і іхныя позірккі сустрэліся. Ейныя белазорыя вялікія зрэнкі, абхопленыя жаўцістымі кружкамі, а затым стрыманыя зігтлівасцяй белае эмалі самога вока, паволі, па-жаночаму хаваючыся ў сціпласці, аглязелі яго. Нос лёгка ўзняты, раздзельваў справядліва шчокі, якія сумерна да ўсяе постаці крыху худзілі твар, але былі кранутыя карцівым сценом здароўя, ад чаго яна рабілася – нат пры самым кароткім зірку – чароўнай і надоўга помненай.

Міхась уцеміў веданне незвычайнага прызначэння. Ён не загахаўся ёй, а толкі адчуў натхнёнасць ад людскога прыгаства, гэтую не прыгнаную ў такіх здарэннях, нямотную чуткасць бясхібнае веры ў вялікую ахову хараства й любасці. “Бессулярэчлівае ў ёй”, – падумаў ён... і падумаць далей не здарылася – падышла яна.

– Выбачайце, мо ведаеце, хто ён?

– А ніяк.

Пахінам аблічча яна паказала на дамавіну. Спыталася:

– А ці магу папрасіць вашэцінай памогі паглядзець на яго?

– Так.

Міхася заманіла ейная роўная гладзіня лобу, што стугла лягла ад усмеху й удзячнасці, ейныя поўна-густыя-бялясыя, закручаныя куклай валасы.

Міхась зняў века дамавіны. Цярэм зводдальку шапнуў: “Ня рушце”, – але яго не пачулі. Нябожчык быў апрануты ў вайсковыя нагавіцы і хатняга вырабу кашулю. Босы. Уся дамавіна ўсярэдзіне абабітая палатном. Міхасёва незнаёмка пачала прыладжваць на кашулі не ўсе зашпіленыя гузікі, і тады яна спасцерагла: даўняя рана, ужо абмытая кімсьці, значылася на целе маладога чалавека.

– Застрэлены, – нагнуўшыся, сказаў Міхась, – ...і блізу дзень таму, ня больш.

– Можа, знаеце яго?

– Ніяк.

Тады яна расхінула куртку і зняла свой нагрудны крыжык. Папрасіла Міхася падняць галаву нябожчыка. Надзяючы крыжык, яны абое напаткалі пад асуненымі далонямі лісткі паперы й паміж іх невялікі квадрацік срабрыстае бляхі з выбітым нумарам і сымбалам савецкай авіяцыі.

...Ранішняе набажэнства канчалася. Сярод святых і просьбных словаў стаяў нябожчык, як быццам нямотны сведка чагосьці непазнанага ў жыцці. Вадрыў мацней ладан і воск. Міхась расхінуў лісткі. Першая паперка была пераламаная й пацэртая на кантах. Там называлася прозвішча й імя забітага ды месца ягонага паходжання дзесьці з Магілёўскіх мясцінаў. На другім лістку з шытка былі напісаныя два стаўбцы словаў з вельмі незразумелым развіццём мэты і зместу. Магчыма, яны і былі ў простаі сувязі з гэтым ужо закалелым чалавекам, бо там на пачатку першай абодкі была напісана зацемка: «Радкамі з твайго дзённіка – багаслаўляем».

«Ці ёсць здрада нявольнай нацыі перад кім-небудзь, хто пануе над ёй?.. А хоць бы тэрор, калі толькі гэтая рада патрабавалася ў змаганні за незалежнасць?»

У другой абодцы яшчэ больш супярэчлівая думка, але ў дакладнасці і першыя і другія радкі не развейвалі своеасабліва сцяў напісанага: «...ён чуе, што яго б'юць, робяць болесць, але ён затойвае сваю помсту да наступнай болесці, наагул, хітруе: пакінь толькі жывым мяне, і я паспрабую зрабіць табе тое самае, а цяпер я кленчу, пераношу пакуту... Я толькі жаласлівы прамежак перад табой. І ў ім я працягваю руку, каб змусіць цябе згледзець тваю аслепленасць, неадступнасць у намеры, каб гэтым спыніць здзек нада мной... А тады я абаранюся, о, абаранюся! Але інакш: прыйду помслівым і мо лагодным бажком да цябе».

І дапісана, у вадступе пад выпісамі, цынічна й злачынна: «Ну, як ты думаеш, паміраючы: напэўна, смерць забірае цябе, а нікога іншага, а? Ты гэтак думаеш, або не? Накш, гідкі здрадніку, накш, ці не? Маўчыш? Гэта й было трэба табе: замоўкнуць і ляжаць падлай. Хто падбярэ цябе? А?...»

Міхась перадаў лісткі незнаёмай жанчыне. Ён пабачыў, як у часе чытання набеглі і згаціліся слёзы за ейнымі павекамі і як у іхнай празорасці свяціліся маленькія махры свечак.

Людзі зноў пачалі гурміцца навакол дамавіны, некаторыя больш баязкія барздзілі пакінуць царкву.

– Я думаю, войча, усе дакумэнты выняць і пакінуць пад аховай царквы, бо яны-ы... тут усё, што толькі захочае чуць, – выказала свае меркаванні незнаёмая жанчына зусім незразумела святару і рэшце прысутных.

– Амін... Усё'дна трэба пахаваць. Хто паможа мне? – папрасіў святар.

– Я.

– І я.

Згадзіліся два хлапцы. Здаравенны хлапец, што згадзіўся першы памагчы, папрасіў перачытаць, што напісана ў лісткох. Лісткі й сведчанні асабістасці пра-чыталі ўсім.

– Дзякую вам, спадару, – на развітанне сказала незнаёмая Міхасю, а тады: – Хадзем, Ганя, – паклікала дзяўчыну, з якой прыйшла разам да царквы.

Ганя перахрысцілася першай і скасіла вочы, каб бачыць, ці глядзяць за ёй, і выставіла жанчыне язык. Міхась убачыў ягоную цвіласць, падумаў: «Падлётак мае нястраўнасць».

– Алена, як табе ня сорам прыкідвацца старой, праведнай манашкай?.. Я скажу ўсё Барысу, хай усё-ткі возьме цябе ў рукі! Сорам, Алена, сорам! Гэта ж абразок не твой, а Барысаў падарунак... Навошта надзела на нейкага валацугу? – учарэплівалася Ганя ціхой сваркай, пакуль ішлі да надворку з царквы.

Яны былі родныя сёстры, родныя і вельмі, вельмі непадобныя. Алена не адказвала Гані. Яна не радзтва праймалася ейнымі кпінамі, не заўважала яе каля сябе.

На панадворку ж, бы зналуску, Алена спаткала зусім іншае здарэнне. Пад самымі званамі з гільзаў стаяў сам Барыс-палкоўнік і, няведама дзеля чаго, падвесліва на руцэ трымаў кашулю і шапку. Ганя, як заўсёды празірыстая, паказала яго Алене:

– Вунь і ён – рыхтуйся! – гардліва, ужо даўно знаёмай пагардай, урэзвіла сястру, выклікаючы гэтым самым для свайго сэрца канечную спакусу падростаючае жанчыны; а ў ім, у сэрцы, было зацікаўленне без ліку ведамае Алене ў асабістым затайкаваным назірку. Ганя гэтаму пачуццю аддавалася чыста й справядліва, ані не думаючы аб падозранні разумення яе сястрою. Яна абсудлівым, бадай розумам дарослага, даўмявала прылуку непагоднасці паміж Аленай і палкоўнікам, таму з вялікай задавольнасцяй чакала ад усяго гэтага сабе карысных вынікаў.

– Што вы робіце тут? Я ж нешта не бачыла вас у царкве, мо прыйшлі сустрэць нас?

Палкоўнік прыгнетліва глядзеў на сёстраў, асабліва на Алену, бо Ганя ўсміхнулася яму пры спатканні і ўжо была занятая назіраннем людзей, што памалу выходзілі з царквы.

– Алена...

І ён доўга не мог дабраць патрэбнага слова да гэтага, бы згубленага, зваротка. Ён быў увесь у тую часіну ў адчуванні прыяваў жыцця, адна з якіх прынукала яго ісці на згоду з Аленай.

– Алена, – ён зноў звярнуўся да яе, але з упэўненым голасам, – навошта я пакутую? Навошта?

Ганя ўчалопілася на яго з усёй прагнасцяй пачуць неспадзяванку, аднак палкоўнік працягваў далей: – Скажы: ты бачыш маё становішча, вось кагадзе, ці не? Скажы, Алена, скажы! Я гатовы знесці ўсякі твой адказ...

Шчырая чырвань легла на Аленін твар, і Алена чула ейны цёплы выліў, а вочы, і так ужо адзеленыя выразлівасцяй, глядзелі цяпер на яго нязводнай і вялікай, хоць і збянтэжанай рашучасцяй: даверліва і ўзбудрожана чакала душа чагосьці, не наводля ўсяго папярэдняга. Маўклівіла.

– Не хочаш адказаць? Я цярплю, Алена, і магу цярпець яшчэ. Магу цярпець бясконца... Дакляруй толькі, што не будзеш змушаць мяне на такія ўчынкі. Падакляруй, Алена.

– На якія гэтакія ўчынкі?

– Няўжо ты не бачыш? Ты ж змусіла, паклікала мяне рабіць гэтак!.. – і палкоўнік патрос на руцэ рэчы. – Я прынёс аддаць іх бедным, а яны ніводзін не падышлі да мяне і не папрасілі... Я цалюткае ранне стаю тутака... Я няздольны на гэта, няздольны!.. Ах, Алена, Алена! Ці ж за гэта толькі думаеш кахаць?

– Хадзем, – усміхнулася яна.

Алена вычувала надуманае палкоўнікам бясхібна.

Другі раз ад часу знаёмства ў Варшаве ўзяла яго пад руку. Яму спадабалася ейнае скаланенне на абліччы: яно абяцала зусім спадзеўную асалоду, яно быццам забірала ўсё ягонае ліха і не кідала ў перадчасны смутак. Такая лікоўная сутань спынілася ў яго сэрцы: жадалася ўзяць яе на рукі і несці ажно да двара і крычэць на ўсіх, хто маніўся б не схіліцца перад ёй. Ён разумеў яе, маўляў, вернутае жыццё да цела памерлага, і цяперака глядзеў на яе не так, як калісьці, а адкрытна: у ім адклікаліся пачуцці найбольшага болю за штосьці вечна дарагое й любае. Яго запэўнівалі нават ейныя крокі. У іхным ступанні побач з ім, здавалася, была не водгуль іх, а вялікая гаманкая даверлівасць адданасці, адданасці яму назаўсёды. Не сцярпеў, загаварыў:

– Алюся, ты зрабіла з мяне юнака... Няўжо ты не кахаеш мяне?

Алена не адказала. Палкоўнік узбудрожна сціснуў мацней ейную далонь.

Ганя нецямливая, але зусім з іншым плёнам уражання, ішла адлегла за імі. Яна журліва глядзела на ўзбочныя дрэвы, што, як выветраныя цягліцы зямлі і таксама раздзеленыя адно ад аднаго, уздымаліся, голыя й галіністыя каля вуліцы.

5

Да самага двара палкоўнік і Алена ішлі бязгутарныя. Палкоўнік, увесь выкліканы, яшчэ там каля святыні, не ведаў у здушнасці шчасця, як захоўвацца да яе. Ён вельмі добра ведаў ейную абурлівасць пры кожным ягоным неасцярожным спрабаванні дабіцца ад яе чагосьці канчальнага, хоць бы і непажаданага адказу, але зыркага сярод узнікшых адносінаў паміж імі.

Палкоўнік загахаўся Аленай ад першага спаткання з ёй у Варшаве падчас нямецка-польскай вайны, калі ён, пераапануты ў сялянскую вопратку, стомлены і зусім не маючы спадзявання нейкага іншага звароту падзеяў на свеце, варачаўся да сваіх “крэсаў”.

– Алюся, жыві як хочаш... але не пакідай мяне, не цурайся, не ўцякай адгэтуль!..

Пад удзеяй Аленінай ахвоты: ісці разам з ім з святыні, нават маўклівай, – была празмерная моц захаплення выказацца, што ён зусім забыўся на палахлівасць, якая знаходзілася ў ім ад мінулых намогаў, дабіцца ад яе хоць бы невыносных патрабаванняў ці абяцанняў. Але апрача таго, што справіўся сказаць, ён не здолеў больш гутарыць... Каля двара падхапіў Алену на ўлонне, прыціснуў усю да грудзёў і панёс гэтак ажно да свайго габінету.

Яна не супраціўлялася. Не выпускаючы яе, сеў на асунутую канапу, і тады яму спакеціўся ў ейных вачох той, заўсёды азярысты і адоньлівы, спакой.

– Што жадаеш, Барыс?

У сьцягу даўгаватага жыцця побач з ёй упершыню пачуў ад яе сваё імя.

– Я памагла табе шмат чаго дабіцца, і прынамсі цяпер ёсць патрэба гутарыць пра гэта, бо мяркую: скажаш – але!.. Ды я ведаю, што пасля таго, як я зрабілася фольксдойчкай, каб вярнуць табе двор па памерлай мацеры, ты прагнеш цяпер ад мяне іншага... Я вельмі ўдзячна табе за гэта цяглівае каханне. Я ведаю: ты закахаўся ў мяне тады, калі я, з першым днём выбуху вайны з палякамі, была прагнаная з працы гаспадыняй-немкай, якая чамусьці прыехала з Нямецчыны жыць у Варшаву. Пра крыўду, а яе было шмат, дужа шмат, я не сказала польскім уладам. Я мусіла... Ды што я кажу – мусіла... Навет хоць бы і не быў ёю зроблены для мяне і Гані той гадкі ўчынак, я асталася б ёй удзячнай. Яна каля пяці год таму назад, калі мы прыйшлі ў Варшаву знайсці астанкі памерлага ў польскай турме бацькі, узяла нас галодных, абарваных да сябе. Яна ўтрымоўвала нас і выхоўвала. І цяпер паверылі: немка! Лекары-немцы – ажно смех! – пацвердзілі, што я гэтакая, а не іншая. Ды пра гэта ты ўжо ведаеш. Я жадаю, Барыс, сказаць табе: тое, што ўторыла кагадзе, усё дзеля таго, каб крыху пасароміць цябе, а мо звычайна церабіла язык: бо ж трэба ў міжчасе надумацца, каб сказаць штосьці неабходнае... Трэба, Барыс, трэба – гэтая пара ўжо надыйшла! Пара, мой Барыска!.. Але пусці мяне, сама магу сядзець...

Алена, як пшчотнае дзіцяня, уставілася позіркам на палкоўніка. Ён, усё не выпускаючы яе з прыполля, абхапіў дрыготнымі рукамі ейныя плечы і пачаў цалаваць на іх вопратку, а потым адной напругай, лёгка, ледзь-ледзь узняўшы яе перад сабой, пасадзіў побач. Аленіна няўкора смуціла яго. Не ставала мінулага раздолства-жарслівага шэпту жанчыны ў самы твар.

Алена зноў загаварыла.

– Барыс, я ведаю, чаго ты хочаш ад мяне... ведаю. Вы, як мыш, скрабяцеся да нейкага здабытку, прагрызваеце кімсьці зробленую будоўлю над ім, каб задаволіць сваю патрэбу і ўнаднасць. Але не дай Бог, што вы пакідаеце потым! Вы можаце пакінуць зусім няўражлівую атоліну – смурод і шумецца... Вось і ўсё! Не! Не ўсё яшчэ! Тое, што я сказала, не дзеля мяне ёсцака. Гэта маё меркаванне пра цябе на будучае. Ты пераканашся ў ім і напэўна яшчэ больш укаренішся ў ім. Ці цеміш, чаму ў Варшаве, калі ўсё палымнела ад бомбаў, я зацапіла цябе? Ведаеш ці не – скажы?

– Алюся, мне ляпей слухаць цябе, чымсьці адказваць...

– Ах, Барыс, даруй! Я рада я тваім сённяшнім учынкам, дык таму наказала шмат, шмат, і зусім ужо не памятаю, пра што казалася... Даруй, Барыс!

– Ты мышай зрабіла мяне.

– Ты ўсё-ткі прагнеш ведаць, што гэта значыць? Не, я не скажу! Некалісьці сам сябе ўбачыш... Барыс, шчырае дзякуй табе, што асталася тады, у пошуках гроша на кавалак хлеба, чыстая, незурочная, з неабтрэсенай душой... Гэта ж тады я падышла да цябе прадацца, бо не адважылася прапанавацца якому-небудзь варшаўскаму Антэку. Надумалася: давай падхапію вясковага цяляпаю. Ажно, як памятаеш, ты і сам шукаў ратунку... Ды і пра гэта стане! Ты лепей скажы: памятаеш, як мяне і Ганю пасылаў на “ўсходнія крэсы”, калі туды прыйшлі бальшавікі, ці мо забыўся? А можа памятаеш, як каля Лукаў, у лесе, паказваў нам бронзавую брошку і казаў: яна ўся залатая, і аддам яе вам, калі даведаецца, што робіцца на маім хутары, і дзе мая мама ёсцака, – памятаеш?.. Але я без гэтага жадала прынесці табе ўсякую помач, звычайна, без усялякіх аплатаў, бо мяне,

бедную, галодную, цягнула тварыць нейкую дабрадзейнасць людзям... Ты не саромся, Барыс, не хіні галавы... Я жадаю, Барыс, астацца мнішкай без манастыра! Старой мнішкай, як сяння сказала мая родная сястра. Яна, бадай, адкапала пайсткі маіх грудзей. Ты мусіш з гэтым пагадзіцца... Паабяцай, дарагі, што будзеш згодзен... Паабяцай, любы!..

Невядомая ніколі раней урачыстасць, што з'явілася да палкоўніка яшчэ там, каля царквы, зноў прапала. Узлакаціўшы твар над каленамі, сядзеў у раздумнасці. Гутарка Аленіна яго, саракапяцігадовага мужчыну, не вельмі сароміла. Ён пераважна ў тую кароткую часіну развагі наўмерваўся пахітрыць да Алены.

– Алюся, упершыню ты па-сапраўднаму адважылася гутарыць пра нашу ўзаемнасць, але ты, мабыць, жартуеш з мяне, скажы таксама, што гэтак, а не інакш. А калі так, дык, па-мойму, ты не сказала ўсё. Тут ёсца штосьці недакладнае...

– Усё дакладна, Барыс – не дакладзеш і не аднімеш! Запісалася з табой, але быць жонкай тваёй не хачу, хачу быць мнішкай без манастыра!.. А ты думаў, што я неяк абаб'юся і буду з табой дзяцей лічыць?..

– Алюся, ты і так са мной, у маім двары.

– Але, Барыс, ён твой, а не мой! Хаця ізноў, любы, ці памятаеш, што я сказала табе аднойчы вечарам, здаецца, праз месяц, калі пачалі немцы вайну супраць саветаў і мы прыйшлі да твайго хутару, – напэўна, памятаеш? Дык вось тады я сказала: як фольксдойчка, я звярнуся з хадайнічаннем да немцаў аб звароце табе двору каля Менску; прапанавала ўмоўны шлюб паміж намі, а па закону сапраўдны. Ты паабяцаў, што не будзеш вымагаць ад мяне абавязку жонкі. А цяпер ты зусім няўрочнае вядзеш, мабыць, забыўся... Я ўсё рабіла дзеля цябе і дзеля знаходу нейкага спосабу памагаць іншым... Барыс, зразумей: памагаць – памагай і ты!

– Дурнасць, – з утайкаванай злосцяй адказаў палкоўнік.

– А я вось паважаю маю дурнасць і буду імкнуцца да яе, – бяскрыўдна, аднак сцюдзёна адказала Алена.

– Алюся, ты надакучыла сваёй гутаркай... Хаваеш мяне, праваслаўнага, без свечкі, вось і ўсё! Тваім прызвычаем кажу... Прад гэтым я жадаў ад цябе абышто пачуць, абы-што, каб толькі ведаць сваё знаходжанне каля цябе; дык цяпер я нападатове твае ногі цалаваць, прасіць прабачэння за мае абразы; вымольваць у цябе, маладой, сваю долю, бо колькі яе падаравана чалавеку? Нават з каціным капцюром не параўнуеш тую долю... Кажу ўсё, прызнаюся табе, як прад святаром у святыні: я грашыў, вільгаў душой прад табой мо які цэлы год ад часу спаткання, і не кахаў цябе, і глядзеў на цябе, як на дурня, і не было ў мяне шкадавання да цябе і да твае сястры, хоць ты шкадавала мяне і рабіла ўсё добрае для майго добра. Але ты не адходзіла ад мяне, ты ўжо празмерна пачала спыняцца ў маёй душы, і, як ні дзіўна было яно, я закахаўся табой. Алюся, табой!.. Я пакутна прагну спакою, капельку грошаў для старасці маёй і для маіх нашчадкаў... болей нічога. І хто прагоніць гэтую смагу, Алюся? Ты! Толькі ты!..

– І хлусіш ты, палкоўнічак дарагі, найбагаслаўлены, нехаўтурны, гэтак хлусіш, як быццам у таго, хто слухае і слухаў няма памяці, і таму можна яму вярзці ўсё, усё, што падбяжыць... Апамятайся, бо магу зусім пакрыўдаваць. Ці ўпершыню ты кідаеш мяне ў крыўду? Не першая ўжо!.. А пераканальная хлусня – прыгаство! Ды ўсё-ткі ў затайкаванай карысці ты не здольны сплясці яе ў адно.

Я ведаю: ты закахаўся ў мяне ад часу спаткання ў Варшаве, а не пасля... Ха-ха-ха! Смяюся, мой добры палкоўнічак, і навошта ты надумаўся адмаўляць яго, падмалоджваць?.. Але ў жыцці, палкоўнічак, ёсць два адвеку-вечныя адчуванні: радасць і смутак... Навошта вярэдзіць балючае хлуснёй?..

– Пашкадуй, Алюся! Пашкадуй мяне!..

Ён увомірг падсунуўся шчыльней да яе.

– Пашкадуй, не пагарджай мяне і мае ўчынкi. Абяцаю быць гэтакім самым, як ты. Ды і ты, Алюся, яшчэ не стала тэй, якой ты думаеш быць; ты толькі манішся рассуваць замёты нашага двору дзеля прыстанку добра, дзеля нейкага піравання... Ах, Божа, Божа, навошта я спаткаўся з табой?!

Палкоўнік ашчапіў Алену і бязрухна застыг, прыціснуўшы галаву да ейных плечаў... Яна вышчапілася з ягоных рук, устала, адышлася да стала. У ёй моўкла сцюдзёнае, тое самае жаданне знаходзіцца каля палкоўніка. Яно яшчэ больш чутней усукравалася ў сведамасць наўмернасьцяй. Наўмернасьцяй ніколі не кідаць яго, каб магчы ў такой дасязе браць усё з яго собства для нейкай цёмнай, як яна сама часта абхрышчвала яе, “добрай волі”.

Палкоўнік, застаўшыся сядзець на канапе, падумаў: “Я, мабыць, перацяраплю твае дзіваты, я даб’юся цябе, хоць і кахаю, дужа кахаю цябе”. З гэтымі перакананнямі ён не змагаўся, бо яны ўжо азначыліся яму верай: мусіць адбыцца! Ім толкі чакаўся дзень даведвання, калі яна павядоміць яго згодай.

– А ты глядзі на мяне як на служанку, а не як на жонку, нават і не будучую, – быццам бы адгдваючы палкоўнікавы думкі, звярнулася Алена пасля доўгай моўкнасьці.

– Згодзен, толькі не пакідай мяне! – асцярожліва прапанаваў ён.

– А прынамсі, надумаюся кінуць, дык чаго расчульвацца ад такіх дзейкаў? Наогул, ты, палкоўнік, вайсковы чалавек, праўда? Дадумаешся, як са мной ваяваць...

– Ах, якія словы ты кажыш? – і дадаў, тайкуючы ўмела сваю ўзбудрожнасьць: – Я жадаю кахаць цябе...

– Ну дык чаго ж тады бегчы адгэтуль?.. А, можа, паспрабаваць? Я калісьці зраблю так: буду хадзіць упрочкі да Менску... Недалёка, праўда?

Ува ўсім тым, што нагаварыла яна палкоўніку, было добрае і адданае асабістаму захапленню... Папрасціла да дзвярэй, на выхад.

– Стане на сяння. Палуднаваць збірайся.

Алена ўсміхнулася.

Адчыненыя Аленай дзверы нямоцна стукнуліся ў Ганю. Яна, напэўна, заклапочаная падслухованнем размовы, не пачула Аленінага выйсця з габiнeту. Не зусім безуразлівая Алена і ўсхваляваная Ганя захавалі паміж сабой вонкавую прабачлівасць. Але як толькі Алена апынулася за дзвярыма ядальні, Ганя блізу ўбегла ў габiнeт.

– Барыс, кiнь валаводзіцца з ёй, кiнь! Няхай будзе манашкай, няхай!

Ганя, бы ап’яная сваім пачуццём, у нейкай адважнасьці, маўляў, абараняцца, спынілася перад палкоўнікам.

– Барыс, я кахаю цябе!.. Я ж ужо – дарослая!..

Ён некаторы ўрывац часу пазіраў на яе палымністаць шчок, на яе дрыготкаць вуснінаў і рук, на яе просьбнасьць у вачох з позіркам, што яшчэ не ўмеў гля-

дзець упораста на знарокі жыцця, а тады, без аднаго слова, як родную дачку, вывеў яе за дзверы.

Аднак палкоўнікава ўражанне ад Ганінага захаплення апынулася ў мінулым летуценні, калі ён, будучы ў Варшаве, не глядзячы на даходнае і паважнае становішча, чамусьці абмінаўся каханнем жанок.

– Каб ты, дзяўчаро, крыху раней да мяне – я адпомсціў бы там маім асмешнікам... Ах, як шкада! Адранцвеш шчасцем, калі не трэба і няма каму пахваліцца ім, – голасна абвесціў сабе палкоўнік, з вясёлым настроем прычасаўся пры шыбіне падвойнага вакна, што адчынялася ў сярэдзіну габінета, і пайшоў палуднаваць.

6

За вокнамі шасцелі лісты дзікага хмелю, яны за лета справіліся ўзпаўсці па шастку аж да шаламя хаты. Касмая і шаслівая сцень ад іх рухалася па шыбінах вакон. Была ноч. У распагоджаным небе начышчаны ветрам ледзянеў месяц. Вечер роўным подзьмухам прарываўся дзесьці з-за бору. Бор зацяжыстым і загусцелым шумам адклікаўся ўслед яму. Сяліба палкоўнікава ад бору аддзельвалася невялікай засцежай ніў. Новая жыхарка Ганя, бадай з першага дня прыезду, пачала жыць у ім неспакоем шаснаццацігадовага сэрца. У сваёй гасподзе пасля кароткае гутаркі з палкоўнікам яна асталася аж да ночы сядзець каля вакна задуменная і дакорная. Ейная душа гутарыла. У нячутнай размове ўжо пачыналі завязвацца першыя чуткі хітрасці, а ў іх яна нагаджалася дараваць палкоўніку.

«Я ўсё-ткі спытаюся: куды ты ездзіў учора раніцай?»

Далей Ганя не сказала анічога. Як быццам яна і не казалася гэтыя словы, углядзелася ў падзямельнасць восеньскай ночы.

«Гая сцежка мне так надакучыла, што я ўжо болей не жадаю хадзіць па ёй да лесу. Заўтра пойдзем з табой іншай. Там ёсць другая, пад самымі елкамі, уся засыпаная апаўшай лісцінёй. Мне вельмі падабаецца, што на ёй лісты заўсёды ўсклупычаны казулямі, і іх кожны раз можна там напаткаць. Гэтая сцежка прасцігае ажно да ляснога возера; вада ў ім вельмі сцюдзёная, мабыць, крынічная...»

«Але ж, Ганя, гэтак нам не будзе кожны дзень. Трэба штосьці рабіць... Ды яшчэ, ты ж сама ведаеш: мы неяк дзіўна жывем».

Думала Ганя пра возера, пра гутаркі, пра лес, у якім нават не была, і ўяўна нахілілася да палкоўнікавага твару, правяла сваёй шчакой па ягонай. Палкоўнік, адчуўшы чароўнасць каханай жанчыны, жартаўліва, бо пэўны ў захапленні ім, паквяліўся каля ейных вуснаў пацалункам. Яна спрабавала атрымаць яго, але ніяк не магла злавіць палкоўнікавы вусны.

Ганя запэўнівала сябе: ён кахае яе.

«Барыс, ты будзеш мой!»

Але каханне ён жадаў адхіліць надалей.

«Чаму гэтак робіш, Барыс? Няўжо збіраешся забыцца на той пацалунак мяне... каля вуха? Няўжо, Барыс?» – думала і пыталася Ганя, трымаючы ўявай палкоўніка ў абдымцы.

«Не!» – голасна адклікнуўся ён і палахліва глянуў на Ганю.

«Што здарылася, мой каханы?» – спытала яна, не хаваючыся ў падазронныя думкі.

«Часам, бывае, падыходзяць цяжкія развагі», – адказаў ён і пачаў хадзіць па пакоі.

Ганя па-ранейшаму сядзела каля вакна. У часінах, скволеных уявай, яна, здаецца, забывалася пра ўсё недарэчлівае. Ёй толькі жадалася глядзець і глядзець на ночную сівізну. Ды не!

«Барыс, надзься, едучы сюды атрымаць зноў маёнтак, ты нешта пачынаў казаць мне і спыніўся?»

«Ах, нічога асаблівага... Хадзі лепш сюды».

Ганя паглядзела праз месячны змрок пакою на ўвабразнага Барыса. Прайшла ася па пакоі, а тады зноў села. Чулася стомленасць ад думак.

«Каханы, я скажу табе ўсё. Усё, мой любы, і толькі цяпер, таму што я кахаю цябе і раблю гэта ў тваё імя... Ты здзіўляешся, Барыс?»

«Ганя, хіба ж гэтак? Мне прыемна паслухаць, што ты наўмерала сказаць...»

І яна сказала яму пра летуцелае раней. Закаханага, усхваляванага палкоўніка прымусіла хадзіць, а сябе ўслед за ім: прасіла прабачэння за патурбаванне нянатым настроем.

Наймізэрныя шорахі ветру доўга ўсюдзіліся ў Ганіным пакоі, іншыя шорахі там не заглушвалі іх.

«Тады я, Барыс, астануся табе шчыра ўдзячнай за ўсё, што зрабіў для мяне...»

Ганя не даказала думку, правяла рукой па твару.

«Барыс, няўжо для нас немажліва маё?»

«Што ты сказала?»

Яна на цыпачках падбегла да ўяўленага палкоўніка, прысела на падлозе і пачала абнімаць ягоныя калены, церціся аб іх шчокамі.

«...ты не пачуеш больш маіх слоў, ты слухай мае ўздрыгі ў грудзях і шолах маіх далоняў... Я нямая цяпер».

«Чаму?»

«О не! Лепш пачуй адно: або я, або яна не мусіць быць тут, тут пад гэтым дахам. Нават сяння! Нават цяпер!..»

Барыс маўчаў. Ганя апранулася, пайшла на знадворак.

Позьмухі ветру мацнелі. Невялікія кагорты хмараў плылі раздзелена каля месяца. Ганя толькі жадала выйсці з двара, як адзадзя пачула Аленін голас. Яна заўсёды праходзілася перад тым, як пайсці спаць. Ганя, перапалоханая неспадзеўным урывам у меру ейных мрояў, ірванулася наўперад, прабегла некалькі крокаў, аглянулася, затуліла па-дзяцінаму вочы, спынілася і заплакала.

– Што з табой, Ганя? Ты, мабыць, хвора? Скажы, родная, што з табой?.. Чаму адмовілася есці?.. Хадзем дахаты... Не плач, родная, а то пачуе Бары-ы-с...

– Я не плачу! Я перапалохалася цябе, – зласліва адказала яна.

Ганя адкінула сястрыну руку, пайшла хадзіць сцежкай пад таполямі навокал двара. Таполі, як падпоры ў пячоры, чорнымі стваламі падпіралі неба й галлё з шумам ад ветру.

Да сваёй хаты з царквы Цярэм і Міхась вярнуліся позна, бо Цярэм мусіў завітаць да старшыні воласці за абяцанымі даведкамі на атрыманне пашпарту для Міхася. Іх змест быў напісаны собскай рукой старшыні. Там побач са сведчан-

ем лаяльнасці Міхасёвай да новых уладаў падавалася хлуслівае тлумачэнне абс-тавін несвоечасовага атрымання пашпарту. Гэткай прычынай, паведамлялася, была зацяжняя цяжкая хвароба. З Цярэмавых рук аплата за яе перапала старшыні воласці зусім каштоўная: ён пазычыў у сяльчанаў дзве кварталы самагонкі і аднёс яму сваячасна.

Міхась пра Цярэмавы рупнасці не думаў. Ён верыў у іх шчаслівы вынік. У ім даўнавата, ад пачатку вайны, пасялілася пэўнасць пра час, што прынесла вайна. Час, калі можна рабіць усё, што надумаешся, і нават добра даторкнутца цудоўна-асці ўсялякай валадарнасці.

Міхась тымі часінамі адсутнасці каля яго Цярэма паклапаціўся павандраваць па знаёмых мясцінах навакол сяла і спаткацца ды паразмаўляць з аднасяльчанамі. У гутарцы з імі ён слухаў не зусім зразумелы неспакой існасці жывога чалавека, якога ўжо бадай што не палохалі гукі гармат і бомбаў. Усе яны чамусьці звязаны мінулай сувяззай жыцця: прызвычайна спаткацца выпіўшы, ці без таго, у чыёй-небудзь хаце або на выгане, абхапіўшы даланямі постаці жанок ці дзяўчат, як жменяй нарвання краскі, вытанцоўваць драбнуху ці па некалькі разоў топаць на адной падлозіне рытмічнага «Мікіту», – цяпер раптам закахаліся ў адзіноцтва, у нехвоту нават добрасумленна рабіць свае хатнія абавязкі.

Міхась даведаўся, што ўсе сяльчане, пакліканыя да арміі, вярнуліся дадому ледзь не ў першыя дні вайны. Толькі ў адной сям’і не ставала дома сына. Міхась меркаваў: сяляне мусілі глядзець на здарэнне веку інакш. Але ўсёнае хутка пакінулася ім безуразліва, як штосьці немагчымае да азначэння паміж набегу пачуццяў ад раптоўна напатканага і спакмечанага.

Наапош ак ён пачакаў Цярэма на прысапе скрайняй хаты па дарозе да іхнай сялібы, і калі той падышоў, накіраваліся разам дадому. Няцёплыя прамяні сонца рассыпаліся бражовым колерам сярод хвояў лесу, які дзяліў іхную сялібу з сялом. Між іхных верхалінаў і сценаў хавалася незачэпленая глухата восені. У сэрцы Міхасёвым было моцнае жаданне даведацца ад Цярэма пра жанчыну, што памагала ўносіць дамавіну да царквы.

– Хто яна, тая памочніца, што памагла ўнесці забітага? – спытаўся нарэшце ён.

– Напэўна, жонка Сконтаўта, – адказаў Цярэм. Яму не вельмі да гутаркі пра чалавека, які адно сённяшнім раннем набіў яго.

– Даруйце, што турбую дзяцінымі пытаннямі... А як спраўкі ад старшыні воласці?

– А што яму? Даў. Ён неблагі чалавек. Крыўдна, што п’е не ў меру.

– А чаму вы сумныя? Можна, хвалюецца пра тога лётчыка?

– Аб усім, сынку...

– Навошта гэтак?

– Бо я ўжо не вярнуся сюды на белы свет маладым, таму кожнаму старому, пакуль захліпнецца апошняя часіна жыцця, хочацца пагурбавацца аб усім, што не перажыў.

Цярэм, зачэплены Міхасёвым пытаннем, тлумачыў і прыводзіў прыклады з людскай дабрадзейнасці й несправядлівасці. Па-ягонаму прыпушчэнню: справядлівасць пакуль што не знойдзена чалавекам. Але ён усё-ткі стаіць ужо ў адным кроку перад ейным парогам. І прамежак паміж наступным ступком-наўмерам –

ён даводзіў: якраз ёсць тая справядлівасць, а гэта свабода. Быць свабодным у несвабодзе.

Цярэмавы довады апаноўвалі Міхася ў незнаёмых хваляваннях, недармо што наводле іх ён ужо меў выпадак перажыць яшчэ пры сустрэчы немца-каменданта і Ганевіча. Ён пераконваўся, што дзед усяго толькі ўзвялічвае патрэбу ўвагі на зразумелую існасць у жыцці. Раптам чамусьці зазваўся Цярэм:

– І спадзейся на вас інтэлігентаў! Спадзейся на душу, якая некалісьці абрасце целам. Ды яна навет ходзе каля самага цела і ня ведае, як увайсці ў яго ды там трымацца, учапіцца за што... Ты не распзнаеш свой дом. Мабыць, твае калены ўжо зарагавелі ад поўзання – ня чуеш болю. Поўзай, сын! Запўняю цябе: ты малады будзеш прадчасна старым, калі будзеш блукацца эвангельскім блукнікам па нейкіх радзімах...

– Ня злуйцеся! Вы, старое пакаленне, пажыло ўваскрашэннем нашага народу, і ня можаце адмовіцца ад гэтага, справядлівей яно спынілася ў вас святой верай. А я? Я толькі збірач падрыхтаванага вамі. Для нас, маладзейшых: наша айчына існуе й існавала, як усе іншыя. Ці варта гутарыць пра ейнае абнаўленне ці ўваскрашэнне?

– Народжанае – нараджае, абнаўляецца! Тады, мой сын, і дурань памрэ ад гэткае размовы!..

І ён болей нічога не сказаў Міхасю. У настроі Цярэмавым тым днём жылі дзве крыўды: крыўда ад палкоўніка, пра якую не ведаў Міхась, і крыўда на Міхася – ягоную думку пра сваю нацыю.

«Чаму неспадзеўна?» – падумалася Міхасю.

8

Гэтаксама, як напярэдадні спаткання з Міхасём, дзед Цярэм ізноў кінуўся душой у парыванні благага неспакою. Здарэнне ў царкве, а найбольш словы ад немаведама за што забітага летуна і кароткая гутарка з Міхасём, ідучы дахаты, якая блізу нічога і не давала яснага, усё-ткі кранала ягонае старое пачуццё, яно праніклівым голасам сказала яму аб зусім адмоўнай з'яве сярод нахлыні сусветных падзеяў.

Ягоны позірк найперш бачыў толькі сваё, а сцяг іншага, чужацкага, разумёў як пабочнае. Апрача ўсяго да настрою, напўна, шмат спрычынялася і біццё ад палкоўніка. Але ён цярэў гэта: не хацеў выдаць сябе Міхасю, каб той учыніўся помстай. Дый Міхась таксама неспадзеўна паказаўся расцягнутым і трухлявым ў дацмленні сваіх ручанняў з паглядамі на закарэлы мярлог з незадрымалымі мэт-насямі некаторае колькасці валадарных нацыяў...

А Міхась, сваім парадкам, бадай што цешыўся Цярэмавай бязгутарнасцяй: ён таксама думаў, але апыньваўся між сваіх думак толькі ў вадным маменце дня – спаткання ў царкве. Ды прохань усяму таму змрочнаму і смутнаму была пераважна тайніца жанчыны з двара. Ён і цяперака ў хаце, ахутанай восеньскай гушчэчай вечару, бачыў яе перад сабой. Штосьці незнарок цягнула яго даведацца пра яе больш. У ейных вачох і адвазе памагчы ўнесці ў святыню дамавіну Міхась знаходзіў невымоўны прывід добрага і вялікага захавання ў жыцці. Але ў самым развоі думання пра незнаёмую Цярэм звярнуўся да яго, прапанаваў:

– Цягні страву з печы, вячэрай.

– А чаму ж вы ня хочаце? – падазрона згадзіўся і спытаўся Міхась.

– Ат, ня хочацца – кладуся адпачываць... Надвор’е пераменіцца: баляць і ціснуць грудзі. Ды што зробіш – старасць!

Міхась пачаў выцягваць страву з печы. Ён, выгаладаны ў няволі, вельмі шмат думаў пра яду, а дзед надалей моўкны, распрануўся і лёг адпачываць на сваёй ляжанцы.

У іх, у аднаго і другога, уцякалі словы гутаркі, а тымі, што ўжо перамяніліся, – дык адно толькі, каб усцерагчыся журнасі непаразумення.

Пад шамаценне Міхася каля печы, а тады каля стала за ядой з яшчэ большай цепрасыяй Цярэм пачаў ажыўляць чароўнае суквецце думак. У кожнай з іх знаходзілася магчымасць перамогі над рознымі гмахамі й драбноткамі, якія не лагодзіліся або не падтасоўваліся да ўмовы здабыцця свабоды ў жыцці. У вацёве зачэпленых душой мрояў ім краналася ўсялякая метульга дачыненняў кожнага народа да свае незалежнасці. Аднак у перакананнях, у спадзяванні нечаканасцяў, у рознакіх памаўзлівасцях выклікаць адзін уздых абнаўлення нацыі спыніліся даўменні, ад якіх ажно заціхала сэрца Цярэмава. «Мы прызвычаліся калісьці жыць незалежнымі, і яно, незалежнасць, зрабіла нас лядайкамі думаць пра нацы-захопнікаў...» І адначасным забегам папярэдзіў Міхася другім клопатам:

– Ты ж і Мурзу дай есці – чуеш, як гаўкае?

– Добра – я зараз, – адказаў Міхась.

За колькі часінаў развагаў Цярэм задрамаў, і ў сне ён таксама думаў далей пра свой неспакой. Цярэмавы вусны ў сцені ляжанкі крталіся, шапталі штосьці незразумелае. Але ў далёкім кутку душы і розуму яны клаліся зразумелымі неадзеленымі ад ягонай старэчай постаці.

Рыпнулі дзверы ў трысцені, і гэты нешта кажучы гук перарваў ягоную дрымоту.

Міхась вяртаўся з панадворку, занёсшы яду сабаку.

– Шго, ня чуеш? – дзіўным усклікам скрыкнуў Цярэм, і тады ён пры спатканні з цмяным святлом ліхтара ахамянуўся: – Ах, гэта я спрасонку!..

– Спеце, спеце. Я таксама іду спаць, хоць і ранавата йшчэ.

– Ага...

Цярэм заплюснуў павекі і, па-ранейшаму санлівы, стомлена апусціўся на цвёрдую пасцелю. Зноў заблукалі словы з уявамі, што не вельмі выразліва спыняліся перад ім – яны ўсё беглі, круціліся, пераменьваліся выглядамі... Тая дамавіна з няведамым летуном была быццам бясконцай дарогай, домам і небам з роўнымі, бураватымі плямамі на месцы сукоў, ужо абгаблёваных кружкамі-вокамі. Праз іх ён бачыў самога ды іншых стомленых, але яны, як пчолы ў шклянным карані, не сядзелі каля доння, а паўзлі ўсё да вершаліны дужа крутое гары. Ён бачыў марудную мітусню людзей з чырвонымі абліччамі, аблепленымі спацелым валассём; у іх кожнага ў ваччу была няўмольная да напухання велізарная слёзіна, якая вось-вось азначвала нападгатаванасць скрапнуць і разліцца.

Ажно да самае вершаліны і па адхонах гары густа ляжалі патарчакі з людскіх касцей. Іхную перашкоду ніхто не парушаў: жывыя людзі паўзлі, праціскаліся паміж іхнымі невялікімі прасторамаі. Шмат хто з жывых перамешваўся з імі – прападаў.

– Шго ты? Ідзі, ідзі! Ты ж юнак, чаго тут круцішся на дарозе? Няўжо я, стары, мушу цябе ўпрошваць?.. Пусці тады – я сам!

– Куды?

– Як – куды? Ты хочаш у дамавіне застацца? Глець хочацца?

– Не! Не! Я мусіў быць іншым!

Але Цярэм заміж далей гутарыць, паглядзеў на расхрыстаную кашулю на грудзёх у летуна: чорна-чырвоная дзірачка ад кулі выкручвала з свае сярэдзіны лісткі паперы з зацемкамі.

– Навошта ты пісаў гэтыя словы, хто іх чуў і пачуе? Ты ж быў летуном-сокалам, у цябе ж была зброя заміж іх...

– Старэчы! Ты пражнеш змагання?

– Але! О, я люблю адшукваць і здабываць маё!

– Дык жа чым? Дзе ж у цябе хоць бы снасціна старвечнага чалавека?

– Ланцуг адвяжу ад Мурзавай будкі – вось пабачыш...

– Ты дрывіш, старэчы... Ты, як той генерал, што змагаецца супраць ворага і адначасна супраць ягоных дзяцей, жанок і старых бацькоў...

– Які ты няшчасны юнак! Ты сп'янеў ад сваіх словаў і цяпер стаіш перада мной бяздумны, зусім бяздумны... Ты запамятай: той генерал неразумны, ён толькі жадае абвясціцца пераможцам, пацерабіць сваю ўвабразу пыхай велічы. А ён, ён – звычайны караед, які ня цеміць, што ім падточанае дрэва хоць і ўсыхае, ды пакуль зваліцца, можа стаяць доўга, доўга, і яшчэ навет выпельваць сваё насенне...

– Чакай, старэчы! Я разумею цябе: у змаганні няма няроўных, ёсць толькі пераможцы і адоленыя. Ды вось валеі адкажы мне на гэткае пытанне: ці гэта злачынства, калі ёсць абарона свае веры, мэты тымсамым злачынствам, тымсамым змушэннем?

– Ты шмагаворыш, юначка! Дазволь мне. Ты, мабыць, манішся знішчыць тых тымсамым шляхам: сваёй несправядлівасцяй – учынкам галоднай смерці й расстрэламі, га?

– На баку хутар, але ўбогі не палянуецца завярнуць да ягоных гаспадароў па ўбожыну!

– Дык як тады?

– Ты ж дамагаўся ад мяне гэтага слова... Ты, можа, чуў адну невялікую зваротку з песні?

– Я не люблю песняў, не люблю, мой родны, мой няведамы Ісус: я не ўмею падпраўляць людзей клічам песні ці прамовай правадыра. Я... я ўмею пакутваць!

– Ты?.. Ад парывання твае кволасці й старэчай агнявіцы нічога не народзіцца, а я... я... О, ледзь не забыўся на маю песню:

Зноў у радасці
глядзім на неба,
меч на дзязе.
Мне
ён
трэба...

– Якая даўгая – не спявай... Твая рана ад спеву робіцца большай, і там... там нешта жывое, жывое – не спявай!

– Рані ад ран, старэчы. Яны ад самага пачатку свету. Мусіць жа недзе нешта разарвацца, загінуць на целе, каб выйсі стуль новай душы, што потым не ўкр-

ыжуецца, не разойдзецца ад пацалункаў добра і зла, яны – жыццё наступнаму: табе, камусьці іншаму... Смешна спрадвечнае?

– Мне?.. Дай агляджу цябе ўсяго, дазволь, мой хлапчук-Ісусік, дазволь... Мне хочацца пацалаваць цябе...

– Ты прагнеш, каб я быў нованароджаным дзеля пацалункаў?

– Не! Не, мой сынку, навошта! Ты ўжо навучыўся рухацца і здабываць умеш, ты адвык плакаць... хвалявацца умеш.

– Ад гэтакай гутаркі й дурань памрэ – здаецца, ты сказаў мне?

– Я не казаў гэтак!.. Міхась, Міхась, чаму ты перабраўся ў забітага?

– Хлусіш, родны! Я адно хацеў быць зразумелым. А быць зразумелым – зрабі непажаданае, навет неканечна ў тым неспадзеўнае, бо тое, непажаданае, і так для іх не святое.

– Не какы: хлушу. А калі так, дык жа я мушу падагнаць цябе ў жыцці, ці толькі падумаць?.. Годзе, годзе вуснявіць: барзді, барзді!.. Ах, як позна! Дзе людзі нашыя? Дзе? Ах, вунь, вунь, здаецца...

– Адляжа, дзед: ня позніцца ноч, ня позніцца й дзень – паждзы расказваць пра цэдзіва...

– Я? Я – цэдзіва – людзі нейкія?

Цярэм прачнуўся ад свайго скрыку, і Міхась таксама. Міхась, найперш запаліўшы лямпку, падышоў да яго і прыклаў адразу далонь на лоб. Цярэм быў спацеўшы. Ягонья вочы глядзелі звар'яцела на Міхася. У памяці адным схопам засыглі перад ім прывіды сну – ён, нейкі час асветлены лямпкай і рухамі блізасці Міхася, яшчэ дрывіў іх.

– У вас гарачка, захварэлі.

Тады Цярэм уцямна пачуў і зразумеў Міхасёў гутар.

– Кладзіся, сынку, не хвалойся: звычайна нейкі дзяцінец прысніўся, і я крыху патросся. Не турбуйся.

Міхась не паверыў. Доўга трымаў далонь каля лобу Цярэмавага і колькі разоў паслухаў пульс.

Цярэм у сапраўднасці і не хацеў, каб той барджэй адышоўся ад яго: ён невьказна, аслодна каяўся ў сваёй душы за кпіну Міхасю мінулым днём, ідучы да хаты ад старшыні воласці. Цяпер у вялікай празмернасці адчування Міхась зразумеўся да смерці бліжнім і неадступным, і гэтае пачуццё ў тую часіну адкавалася адным неразрывам звязку – пад ягоным уздзеяннем ён ледзь не сказаў: «Міхась, будзь са мной, пакуль я жыву, ты – усё для мяне!» Яму не хацелася якой-небудзь іншай сутані, другой спакусы.

– Вы паспрабуйце не памятаць пра сон, і гаручка ад хвалявання міне.

– Дзякуй, Міхаську, дзякуй! Гасі агонь – спі... Каранаты дзядок я: са старасцяй спрачаюся.

9

Міхась сярод ночы часта разбуджваўся і падыходзіў да Цярэмавай ляжанкі. Слухаў ягонае дыханне, клаў далонь на лоб. Цярэм цэлую ноч пасля таго, што гэтак дзіўна прыснілася, не зводзіў павекаў; кожны раз, як толькі падыходзіў Міхась глядзець за ім, прыкідваўся, што спіць, не чуе. Ён у сусцігу даўгаватага жыцця мо ўпершыню натрапіў на сэнс самога жыцця – прынамсі, гэтак яму думалася і ачуньвалася ў тую восеньскую ноч на ляжанцы.

«Дзеля чаго пазбывацца пошчыку блізаці роднага чалавека, каб потым хвалявацца аб ягоным жыцці? Адаць яму ўсе найлепшыя адчуванні свайго жыцця, а тады асабі стай, бацькоўскай чысталоубасцяй змусяць яго пакінуць цёплы куток толькі дзеля таго, каб здабыць неабходнае на захаванне ў днях... навошта?» – разважаў пытліва Цярэм.

І ён зарокся ніколі ў будучыні не рабіць Міхасю благіх дэстаў, праз якія той мог бы зноў пакінуць яго адзіночным сярод лесу і поля.

Назаўтра, раннем, яны ўсталі адначасна. Міхась сказаў, што ён не наўважан адкладваць надоўга атрыманне пашпарту, збіраецца ісці ў Менск.

– Але ты, Міхась, будзь ласкавы узяць з сабой торбачку, – папрасіў Цярэм.

– Навошта?

– У такі час не вельмі сорамна хадзіць з торбай.

– Я абыйдуся без лусты...

– Луста – лустай, Міхась, а торба сама сабе гаспадар... Прад колькімі днямі, пакуль ты вярнуўся, я кожную раніцу з Мурзам хадзіў да Менску і заносіў расечаныя кукі дзічыны галодным і ўбогім. Там цяпер горш, чымсьці ў паўголадзе – блізу ўсе мянчане ўбогія. Вось таму і ты вазьмі занясі дзічыну для іх. Сяння аддай яе калекам, што збіраюцца каля святыні Пётры й Паўлы.

– З прыемнасцяй зраблю, – пагадзіўся Міхась.

Яму жадалася як найхутчэй убачыць прынесеную вайно й неспадзеўку роднай сталіцы. Сталіцы, ад якой гэтак шмат асталося ўспамінаў з маленства.

Сонца выплыла з-за вяршалін лесу і, не надта ўзляцелае ўгару над імі, свяцілася восеньскай астыгласцяй, бы расчыненая цемрадзь ночы. Ранішняя смуга расцілалася нізка. Вохкая, гладка даторквалася кожнага выступу над зверхняй зямлі – прыносіла заўважнасць цёплага дыхання ў скронях камянёў, у плажме муравы. Дарога, праложаная па роўнаму ўзвышшу, адсвечвала шэра-жоўтым кантам пясчанага адхону. Міхась пайшоў да Менску наўпрасткі ад дарогі. Аж з прастору мурожнага сухадолу былі бачны дахі паўзгародных сяліб Менску, іх вырывала з смугі сонца – уцалелі ад вайны. Ад скраёў сталіцы Міхась азірнуўся на лес, за якім хавалася Цярэмава сяліба.

– Ён там чакаў мяне, – мімавольнай любасцяй прагаманіў ён і пайшоў шпарчэй.

Ранішняга рэху ў сталіцы не шмат. Толькі дзесьці замест яго ракацеў самалёт і адзінотна дыміў на паўдзённым баку невысокі камін заводу. Пасля доўгага расстання і пад уразаі Цярэмавага апавядання пра сталіцу, яна ўяўлялася Міхасю бадай пакінутай будкай садоўніка ў запушчелым садзе. Яна спаткала яго наводлясьцей не ўявы, а вобразамі існасці. Адрозна за рэдкімі наўгароднімі будоўлямі прад вачыма Міхася разбегліся шырызны развалін, яны слаліся ажно да самай Свіслачы. Уцалелы тэатр оперы і балету з некалькімі адлеглымі ад яго камяніцамі высіўся над грудамі цаглін, бэляк і вадаправодных трубаў. Вуліцы сярод руінаў ляжалі, быццам акамянелыя гіганцкія яшчырыцы. Блізу да самага Пляцу Волі Міхась не спаткаў людзей. Пацукі беспалохна бегалі па другах і разбураных сценах.

Пляц Волі, што калісьці раптоўна ўзвышаўся, нібы выпукласць старавечнага шчыту, нібы насыпаны курган, плажміўся ў несудладу руін. Званіцы святыняў, уцалелыя ад бамбардыроўкі, і вежа з абвіслымі стрэлкамі гадзінніка тырчэлі над пляцам. Ад іхнай узгоні ўвышкі неба і не прабадала пачуццё людскай душы, у

скрайках якой пранізваецца тая гонкасць якімсьці імём несумніўнай думкі ў сваё. Ад іх заўсёды пераможаным людзям увейваецца вера; ад іх часта з'яўляецца перамена ў імкненнях; яны, узнесенія з абцёсаных камянёў, прынукваюць не забыцца вялічна-роднага; яны выхопліваюць з людскога пачуцця немагчымае і робяць яго магчыма-здзяйснёным; яны незвычайнасць роднага жыцця і прысвята чаму-небудзь неабходнаму ў змаганні, чаму-небудзь злачыннаму супраць злачынства, ад якіх толькі тады ўздрыгнешся, калі прайдзеш пад прывітанні народу гэтых сымбалаў у супакоі – яно здарылася і здабылася...

Песня спрадвечнага разбурэння! Ніхто не ведае, дзе яе пачатак быў і калі пачнецца канчатак яе! Глыбы зруйнаваных дамоў, музеяў, тэатраў і лякарняў лажачца шарахатай апранай на зямлю і жыццё! Мірсіць хаос імкненняў і думак! Заплюшчваюцца вочы ў тупой звар'яцелай асалодзе існавання-быцця, і пад тупаценнем брудных воявых ботаў апыноўваецца, не на прокмець, пляма ад якога-небудзь народу! Захаваўшы жыцця сваёй нацыі ў смерці іншых нацыяў!

Каля Дома працы, які, можа, цудам астаўся цэлым, стаяла шмат аўтамашын. Уздоўж сцяны над уваходам былі выведзеныя нямецкія словы, яны значылі прыладнасць гэтае будоўлі да ўлады немцаў на акупаванай Беларусі.

У пачатку дзесятае гадзіны раніцы там часцей з'яўляліся людзі, часцей замітусілі немцы, апраненыя ў жоўтую вопратку, яны то прыязджалі туды, то ад'язджалі ў нізкіх чорных лімузінах або ў звычайных сталёвага колеру вайсковых машынах. Міхась паназіраў за асабліва сцяй рухлівасці немцаў і сваіх людзей. Ён ніколі не мог потым адказаць сабе на ўсё тое, што тады падумалася і разважалася – яно асталася ў ім нямотным успамінам аб чымсьці нявырашаным у вякох цярпенняў. Ён меркаваў: яно падаспела яму ад часін спачування разбуранай сталіцы, а можа, хоць і каротка пазнаў іх, ад пакутаў у палоне.

Той раніцай Міхась быў больш суровы і жорсны. У ягоным сэрцы зіхрылася нянавісць не толькі да немцаў, у ім знайшоў прыстанішча выкліч усяму людству, усяму таму, хто імкнецца панавань, апыноўвацца ў слодычы шчасця разбою над іншымі народамі.

У маладым парку перад Домам працы Міхась сеў на паўзломленую лаўку. Яму не жадалася барздыць спытацца, дзе сцвердзіць сведчанне асабістасці. На яго дзейнічала блізіня сталіцы: імкнула апынуцца ў прокмеці хіжака, – знішчай тых, хто знішчае! Ён нават палетуцеў пра волата-чалавека. Мроя заўсёды адчувальная ў бяссілі й вельмі неабложлівая ў парываннях.

Міхась не пайшоў атрымаць сведчанне – успомніў пра Цярэмаву торбачку, накіраваўся да манастыра, дзе збіраліся ўбогія, аддаць ім убожыну.

Манастыр з саборам ацалеў ад бамбардыроўкі. Ад вуліцы яго старанна адгарадзілі тонкімі пліўкамі. На двары перад святыняй не было нікога, але дзверы ў святыню былі адчыненыя нарасцяж. Праз іх Міхась бачыў бражовае мірсценне лампадак і светлую срабрынь асягоў сонца. Ён увайшоў туды. Каля самага алтара стаяла на каленях жанчына і пасля кароткіх шэптаў хрысцілася. Міхась не бачыў яе твару, але разборліва чуў словы ейнай мальбы. Ён перахрысціўся і пачаў азіраць даўно нябачаныя абразы святых і апосталаў. Некаторыя з іх вельмі прыгожа былі выкананыя і апраўленыя ў рамы. Але яму не прышлося доўга азіраць іх – жанчына ўстала і звярнулася да яго.

– Памажэце мне выйсці.

Міхась не адразу адказаў ёй. Ён глянуў на вытыркненыя калені з-пад кароткай сукенкі, якія чырванеліся пасля стаяння на іх. Яна чакала, упершыся ў пустэчу святыні чорнымі кружкамі тканіны на вачох. Яна была маладая.

– На знадворак?

– Але. Калі ласка!

Каля выхаду яна папрасіла Міхася падаць віяланчэль, якая стаяла ў кутку карыдору, пакіненая падчас мальбы. Ён запрапанаваў памогу паднесці. На твары дзяўчыны прабег звычайны ўсмах удзячнасці, але смутны і церпны.

На ганку святыні, папярэджаючы сляпую аб наступнай усходцы, Міхась спакмеціў, што яна прыгожая дзяўчына. Нават чорныя навязкі не псавалі ейнага аблічча. Навошта чорныя навязкі?

– Калі ў царкве няма людзей, я выходжу сама.

Міхасю не хацелася пацвярджаць існасць няшчаснай, ён толькі міла глядзеў на яе.

– Пакіньце мяне каля ўваходу на царкоўны двор, я там заўсёды йграю – зарабляю мой хлеб і соль.

Яна зноў, павярнуўшыся да Міхася, усміхнулася.

– Вы адны, ці родзічаў маеце?

– Маму. Але яна хворая, вельмі хворая... Ня кожны дзень зарабляю ўбожыну – галадуе...

– А вы ня іграйце сяння – я дам вашай маме есці... Мо хопіць на тыдзень...

– Шчырае дзякуй вам!

– А доктар глядзеў вашу маму?

– Ваше падараванне найлепшы доктар для яе... Якая я шчаслівая! Перавядзіце мяне праз вуліцу, а там я ўжо сама патраплю. Я прызвычалася знаходзіць свой дом... Я жыву з мамай у доме, хоць усюды, я думаю, руіны, руіны...

– Я даведу вас да дому і агляджу вашу маму – я доктар, – дазваляеце?

Сляпая нічога не сказала Міхасю толькі, бы ў нязносным болю, сціснула вусны, ашчапіла яго і заплакала, ён пацалаваў яе ў скронь.

У сьцежнай вуліцы да Дому працы іх спынілі жандармы і латышскія добраахвотнікі. Па вуліцы, у ахове салдатаў СД, ішоў іхны начальнік Лібіц са спадаром Арэмчыкам. Лібіцу зажадалася азірнуць вялічча руінаў, натвораных розумам і рукамі ягонай нацыі. Ён меў звычайную цікавасць: паглядзець. А для Арэмчыка ўсёнае з'яўлялася сапраўдным рэнэсансам, і ён не думаў аб нейкіх іншых, пабочных адступках скрухі. Яму было ўцешна мастацтва знікнення мінулага ў беларускай сталіцы...

На спатканне Лібіцавай паходні з-за вугла, абапіраючыся на падстаўкі-дошчачкі, выпайзла постаць калекі-абрубка.

Калека, аброслы і стрыманы ў позірку вачэй, не звярнуў увагі на затрыманне жаўнера-латыша, пасігаў, перамахваючы тулава крокамі на падстаўках, насустрач Лібіцу. Латыш, мабыць, збянтэжаны упорстасцяй чалавека з недакончаным жыццём, пакрыкваў на яго:

– Цурык! Цурык! – прыгнуўшыся, трымаючы за плячо, ішоў таксама за ім. Калека натарпіў Лібіца выпадкова, але ён ужо справіўся пазнаваць па уніформе прычаснасць да ачалу.

Лібіц і калека спыніліся на вузкай, не заваленай друзамі сцежцы-вуліцы.

– Вас махтэн эр?

– Шго вы жадаеце, чалавечу? – ператлумачыў Арэмчык.

– Сына арыштавалі... Сына адзінага! Дзіцяня яшчэ!.. Даруйце яму!.. Падумаіце: якая віна – адбіваўся ад вашага... ды ваш салдат пакрыўдзіў яго першым... Не расстрэльвайце! Не расстрэльвайце! Майго сына!

«Не расстрэльвайце» калека ўторыў дзікім ускрыкам і ў надрыве руху тулава-абрубка замахнуўся дошчачкай-падпоркай на Лібіца, але не кінуў яе. Лібіц захоўна адхіліўся, а тады выцягнуўся, без чакання помачы ад латыша-жандара, з густым шыпеннем у вуснах, легануў ботам калеку-людзкі пень, так, як гэта робяць з мячыкам у запале гульні спартсмены. Калека ад удару паваліўся на адхон друзаў. Лібіц з уследным за ім Арэмчыкам абышоў яго...

*

Сляпая трымала моцна Міхасёву руку. Яна беспамылкова паказвала дарогу, лёгка абыходзіла перашкоды на пратоптанай сцежцы паміж камянёў, цэглаў і розных металёвых патарчак. Моўкныя, кожны са сваёй думкай, дайшлі да месца, дзе жыла сляпая са сваёй маці.

– Вось тут мы і жывём.

Сцежка заварочвала на двор разбуранага дома. Падсечаная асколкамі бомбаў скульптура на вадаліве сярод кветнікаў узнімалася недарэчлівым астанкам, а сам дом зубрыўся вяршынкамі малой гары, ужо зрэдку аброслай палыном і лебядой.

Сляпая прывяла Міхася да ўсходак, якія зыходзілі ў падвал памяшкання. Яна адчыніла дзверы. Апрача дзвярэй там не было ні толькі вакна, а нават звычайнага празорцы. Падвал наводліў сабой вялікі жолаб у канюшнях. У другім канцы ад дзвярэй ён быў засыпаны зверху дому. Вадрыў смурод цвілі і вогкасці. Пакінутыя сляпой адчыненыя дзверы былі адзіным святлом у падвале. Каля абсыпу на жалезным ложку ляжала жанчына.

– Мама, я доктара прывяла.

– Навошта клапацілася – усё роўна памру...

– Мама, доктар нам і есці прынёс.

– Дзякую вам!

Сіпатым голасам, з васковым тварам, што ні разу не павярнуўся ў бок Міхася і дачкі, адказвала маці.

– Доктар, у мяне сухоты... перад вайной яшчэ... ужо крывёю кашляю... Ня трэба аглядаць мяне.

– Мама, ты мусіш жыць...

– Ты, дачухна, глядзі сябе, ня турбуйся пра мяне – памерці хачу... Доктар, не падыходзьце да мяне.

Яна закашлялася глухім і даўгім кашлем, ад яго яна згібалася і выпроствалася. Нават пад коўдрай ейная постаць значылася шкілетам. Ручніком, што ўвесь час трымала ў руцэ, абцірала з вуснаў ліпкую і цягучую краску сліны...

Аднойчы, задоўга перад нямецка-савецкай вайной, яна мела двух сыноў. Іх, народжаных у адзін дзень і год, выхоўвала разам з сужэнцам нядоўга. На трэці год пасля дваіні нарадзілася дачка, якая й адна асталася пры ёй, а муж загінуў на працы. Адзін з сыноў, малады, рослы, з матчынымі бялясымі валасамі й абліччам у 1939 годзе загінуў у Фінляндыі, другога, яшчэ навучэнцам тэхнікума, звінавацілі ў крушэнні цягніка і выслалі ў Сібір. Турбота выгадаваць іх дапоўнілася больш цяжкай і непараўнай пакутай мацеры: згубіліся спадзяванні й уцехі ад

народжанага ўласным целам! Як мага яна пачала больш працаваць, каб сабраць мальгва грошаў на аплату праўніку за памогу сыну і дачцэ на вучобу ў кансерваторыі. Яна зарабляла 110 рублёў у месяц за прыбіранне дому, у падвале якога цяпер збіралася памерці. Вельмі часта, нанач, моцная і здаровая, ішла да чыгуначнай станцыі працаваць выкладачкай торфу, за што зарабляла каля 120 рублёў у месяц. Па нядзелях знаходзіла час памыць бялізну ўрадоўцам. Яна бралася за кожную працу, каб толькі сабраць грошы для дачкі й сына. У пісьмах маліла сына цярэць, абяцала зрабіць усё неабходнае для яго будучага жыцця пасля зняволення. За паўгода перад вайной, калі сын мусіў вызваліцца, атрымала ад яго неспадзеўную вестку. Ён паведамляў, што яму дабавілі яшчэ 10 год катаргі... Мацеры здароўе не вытрымала – захварэла на сухоты.

Міхась даў некаторыя парады і пакінуў іхнае падзямелле. Стуль ён выйшаў больш сумны дый распачны. Падумаў, ці браць пашпарт. У змаганні пашпарт не патрэбен!

10

Алена прырыхтавала стол да вячэры. Ганя памагала ёй. На ўсе Аленіны пытанні яна адказвала ў азначаным сэнсе словаў: “А што табе?”

Па ейнай нясловаахотлівасці можна было разумець неадпаведнасць становішча. З аднаго боку: няяснасць, чаму палкоўнік Барыс так аднёсся да яе? І з другога: яна у тым выпадку апынулася ўшчэмнай, – тут дагадкі Аленіны і злосьць на яе. Ганя была, бы злоўлены і асуджаны злачынец, які мог без адной застыгі справядлівасці памсліва пакараць чалавека, хто пасмяўся з яго, з ягонага няшчасця.

Крыху пазней у ядальню прыйшоў Барыс. Ён, як ужо прызвычаены, блізу ўсязе двух год жыцця з Аленай, спытаўся агульным перакідам абыдзеннай гутаркі:

– Ну як адчуваеце?

Аленін адказ задавальняў Барыса. У яе адказе заўсёды было невядомае:

– Дзякую!

Пасля гутаркі з Аленай у габінеце Барыс сцярог сябе ва ўсім: ён не здзіўляўся, калі слухаў яе, хоць часам можна было здзіўляцца з некаторых выказванняў, бо яны знаходзілі ў ім зусім не асізанья разуменнем месцы. У ягоным характары ўжо даўно заіснавала павага да людзей вышэйшых службава. На іхныя загады, прапановы і выдумкі ён паддаваўся без адмаўлення. А цяпер раптам спаткалася Алена, бедная і бязмайная, але што жадае нейкага вобліку абавязнасці людзей перад людзьмі, змусіла перамяніцца яго. Яна не годзіцца з пануючым, не годзіцца з ім, палкоўнікам, – чагосьці заўсёды хоча. Яна робіць нейкія заветы сабе, прыцскае яго ўсялякай несумленнасцяй, і здабытак ад усяго гэтага: лісіца з адсечаным хвостом.

Дамогшыся звароту двара, Барыс пачаў думаць пра Алену і па начах. Яна нават снілася яму ў тых вобразах, якіх ён дабіваўся і праг ад яе. Некаторыя дні ён губляў спадзяванні пра ейны адварот да папярэдніх «заветаў». Але легуценні хутка прыводзілі да мілага ад жанчыны, і ён адразу пачынаў жыць імі: цярэў і чакаў. Дапамагалі й выручалі запомнення незнарокам некалькі словаў з французскай кніжкі: «Жаночая лытка прымусіла шмат лідараў рэвалюцыі забыцца пра народ». Хто яны, правадыры, якая рэвалюцыя адбылася тады, ён чамусьці не

памятаў, ды пра гэта не надта клапаціўся ведаць – адно хацеў і ў сваёй дваровай рэспубліцы свайго здзяйснення.

Праз вакно голыя галіны таполяў, асвечаныя сонцам заходу, лажыліся чорнымі й крывымі сценамі на падлогу, на бліскучую з кафлі кухонную плітку. Алена шорхала хатнімі пантофлямі па падлозе – яна налівала страву і падносіла на стол. У сцісенай цішыні ядальні Барыс прыслухоўваўся да гэтага шарахнення, лавіў позіркам Аленін стан, абцягнены зеленаватай сукенкай. І сярод сценаў ад таполяў сукенка і шорах абутку прыносілі яму асаблівую ўразу, калі мужчына толькі ў здоле думаць, але не карыстаць і адчуваць дабраславенства жарсці.

Ганя першая села за стол. Насупленая, не пазіраючы на Барыса і Алену, пачала есці. Яна выглядала, бы дзіцяня іхнае. На дварэ скрыпеў асвер і пакрыквалі на жывёлу парабкі. Шмат з іх былі ранейшыя працаўнікі саветскага саўхозу, што знаходзіўся ў гэтым двары перад вайной. Алена голасна заўважыла:

– Нешта ўжо другі дзень палкоўнік без свайго мундуру.

Барыс тупым позіркам азірнуў яе і, крыху памаўчаўшы, адказаў:

– Трэба яго каму-небудзь аддаць.

– Ужо даўно трэба. Аддай хлапцу, што ўцёк з палону і астаўся працаваць у нас.

– Якому хлапцу? Што за палон?.. З палону?

– Быў у палоне – і ўцёк з палону. А ісці да сваіх мясцін дзесьці за Гомелем баіцца.

– Ах, Божа мой! Алена, Алена!

– Я цемлю, палкоўнік, куды вы вернеце. Але не забывайся: уладарка двору – я!

Наколькі Барыс быў узбудрожаны самачыннасцяй браць людзей на працу, настолькі хутка пад уздзеяй двойчай падуладнасці і залежнасці ад Алены быў кінены ў беспраціў ёй.

– Добра, можаш аддаць. Учора сабака нейкага старога аболтуса падзёр яго.

– Што вы кажаце? – па-сапраўднаму насцярожылася Алена. – Чаму не сказалі ўчора?.. Але ж як яно магло здарыцца?

– Ехаў верхам на белым, на павароце дарогі на нівы злез, а сабака цап мяне – і падзёр мундур...

– Тады той сабака шалёны! Не дай Бог! Вы ж ашалець можаце! Я зараз паб'ягу і скажу работніку, няхай асядлае вашага белага і зараз жа, зараз жа да таго селяніна едзьце: даведайцеся, ці ашалеў сабака... Хутчэй! Пад'ясце потым, – усхвалявана распар аджалася Алена.

Барыс кінуў есці. Ягонныя вочы, шырокія ад палахлівасці, сустрэліся з зіхрыстым позіркам Гані, якая таксама кінула есці і чакала, калі ён згодзіцца. Ганін позірк уцвяліў Барыса – цяжкі, працяжны ўздых і выдых пацвердзіў сілу ўздзеяння адной і абрыдлівасць, няведама чаму, да другой.

– Я сам, Алюся – не бяжы да работніка.

Барыс шпарка праехаў сяло і толькі на канцы яго адумаўся: куды ён едзе? Ён не ведае, дзе жыве той селянін. Паспрабаваў спытацца ў сяльчанаў скрайняй хаты, але там нікога не было дома. Завярнуўся назад да маёнтку, бо наўважаў памалу праехаць блізка каля кожнай сялібы і прывабіць увагу сабак, каб такім чынам пазнаць аднаго з іх, а тады і ягонага гаспадара. Не ўдалося. Паехаў за ўзлесак – адтуль чуўся спеў пеўня. За прамежкам бору ад сяла, на паляне з нівамі, спа-

кмеціў адзіотную хату. Сонца заходу ляжала скраем на верхалінах бору, ад ягоных даўгіх сценаў несла вохкасцяй. Барыс падагнаў каня. Цярэм якраз складаў у вярсту дровы. Мурза загаўкаў, кінуўся злосна на спатканне Барысу. Цярэм зноў убачыў свайго крыўдцу, паклікаў Мурзу, прывязаў яго да будкі. Чакаў, што скажа палкоўнік. Падышоў бліжэй да калодкі з удзеўбнутым носам сякерай. Ён хваляваўся – яму меркавалася штосьці зноў непрыемнае ад палкоўніка. Першым не прывітаўся, як тады, пры спатканні за маёнткам. Чуўся прыплыў крыві да скронаў і стук сэрца. Палкоўнік таксама не прывітаўся. У процілегласць Цярэмаваму настрою быў малым, прапораты м мяшком.

– Незнарокам знайшоў, – сказаў насуплена палкоўнік і спытаўся: – Твой сабака ашалеў ці не?

Цярэм абцёр пот з лобу. Часіна, якая раздзяляла іх моўкнасяй, скончылася. Ён зразумеў несправядлівасць сваёй барздлівасці. Але калі б палкоўнік сказаў што-небудзь супраць і крыўднае, ён без папярэджання сякерай расшчаміў бы яму чэрап. З Цярэмавай душы адляцела прокмець, у якой было ўсё роўна, абы толькі ўпершыню ў жыцці, ды яшчэ на схіле год, задаволіцца помстай за крыўду.

– Чаму вы пытаеце? Што, вам не падабаецца мой сабака?

– Дык жа ён укусіў мяне. Ён, мабыць, шалёны?.. Падумайце: я мушу памерці ад нікчэмнага сабакі.

– Мой Мурза не шалёны. А як ашалее, дык я і без вас ведаю, што рабіць з ім, – усё-ткі злосна адказаў Цярэм. Сабака, пачуўшы ад Цярэма сваё імя, зноў загаўкаў, ірвануўся на ланцугу да палкоўніка. Палкоўнік забег за плечы Цярэма.

– Не палохайцеся... не ўкусіць – ён прывязаны.

– Дык жа шалёны – праўда? – дамагаўся свайго палкоўнік.

– Не!.. Чалавеча, едзьце з Богам, адкуль прыехалі... Вы пра гэта і хацелі спытацца?

Цярэм зноў адчуў нераўнавагу свайго супакою. «Гідотнік, за плечы нават браўся».

– Ну, дык дзякую, кажу вам. Я таксама думаю, ён не шалёны, праўда?

На гэты раз Цярэм не адказаў – пачаў складаць паскіпанья дровы да вярсты. Ён кідаў іх рашуча і хватка, з сілай... Палкоўнік сеў на каня. Ад'ехаўшы пад уютнае гаўканне Мурзы некалькі дзесяткаў метраў ад Цярэмавай сялібы, звярнуўся да яго з аддала:

– Кожны дзень прыходзь да мяне з паведамленнем, ці ашалеў сабака, чуеце?

– Чую, чую.

Цярэм ятра ўсміхнуўся сам сабе. «Шыш табе ў горла!» Апошняя палена ён кінуў абы-як, рукой аб руку абцёр іржавую мязгу кары, накіраваўся да лугу, скуль нацянькі мусіў вяртацца да дому Міхась. Сонца зайшло. Падымаўся туман і пачынаў зырчэй блішчэць месяц. Цярэм перахрысціўся: з сухога бугра ўзлеску каля лугу ён убачыў Міхася. Уся тая гардлівасць, злосць да палкоўніка, калі ўбачыў постаць свайго гадунца, перамянілася ў ім літасцяй і адказам спагады да палкоўнікавых клопатаў.

– Чалавек! Чалавек – гэта чыстадумнасць, – задаволена прагаманіў Цярэм.

Міхась шмат што перадумаў, ідучы з Менску да Цярэмавай хаты. Ён ішоў туды, дзе яго чакаюць, накормяць і абагрэюць, дзе, пасля здоровага сну, назаўтра, устане разам з Цярэмам і пачне памагаць яму ў працы: дапаўняць ягоны скарб у гаспадарцы. Гэта – наканаванне, пад якім нават лёгка змагацца з нахлыняй неспадзеўнага ў жыцці. Яно – шчасце! Але навошта шчасце ў горычы дзён?

Ад журбы, што з’явілася да Міхася пры спатканні з сталіцай, рабіла ягоныя думкі пераборнымі, механічнымі і безвыходнымі. Ён пабыў сярод разбурэнняў, бадай у залі суда, дзе асталася памятка вялікай расправы людства з людствам, дзе трацьвее вялікамасць, што называюць святлом цывілізацыі – вялікай справай вызвалення... Міхасёвы думкі часта адступалі ў расказы з успамінаў яму знаёмых людзей. Яму помніўся расказ старога беларуса, нявольнага пры цары ў Сібіры. Міхась яскрава ўвабражаў з тых успамінаў набажэнствы ў турме... Прыходзіў святар у смурод падвала. Праходзіў паўз нявольнікаў да амвою. Ад яго веяла свежатай надвор’я і волі. Зняволеныя глядзелі на яго больш, чымсьці на святых абразы. Ім не хацелася адчуць, што вось зараз скончыцца каля іх прысутнасць вольнага, бяшходнага чалавека. Шмат хто нават уяўлялі, як ён ходзіць на свабодзе з укрыжаваным Хрыстом на грудзях. Яго акаймляе прастор з высокім небам і сонцам – не падвал; яму дастаткова там месца, а ім тут...

– Амін! – кажа святар.

– Амін! –цвердзяць зняволеныя.

Каля амвою рэдзенька чадзіць шызянь дыму з кадзіла. Вадрыць стуль сухая яловая смала. Кайданы ў святле ад некалькіх свечак бліскочуць тлустватай срабрынёй ручая пад месяцам уночы; і з укланчанням «амін» яны ўторваюць па ўсім падземеллі неразрыўнае дзень-дзень-дзень-Амін!..

Але як ні было смутна ў Міхасёвым настроі, ён зусім не святазорна знаходзіў асуджэнне ўсім здарам ягоных год. Аднолька і яму самому было задавальна, што шукае ў безвыходнасці колькі-стагод нялюдскасці, нейкую справяднасць абавязку, усё-ткі да выйсця з гэтай нялюдскасці.

– А як з пашпартам – атрымаў?

– Не. Блукаў па Менску – азіраў.

– О, там ёсць, што паглядзець! Зруйнавалі, паганцы!.. А пашпарт – нічога, атрымаеш другім разам... Ты навет сумны – што здарылася?.. А дзічыну аддаў убогім?

– Аддаў усю сляпой. У яе хвора я маці, памірае ад сухотаў.

– Яна грае каля ўваходу да царквы? Я ведаю яе. Бедная дзяўчына... Я часта гутару з ёй... Ды вось забыўся сказаць пра аднас пашпартнага стала...

– Не турбуйцеся – знойдем калі-небудзь.

Цярэм запаліў на прыпечку капцілку-лямпку, памыў рукі і пачаў наліваць у міску вячэру.

– Сяння зноў быў у староцы воласці – заносіў грошы за падатак і купіў новую беларускую газету, «Менскай» называецца, пасля вячэры пачытаем.

– О, гэта цікава – лепш цяпер!

Цярэм падаў газету. Міхась, як дзіцяня, бухнуўся ў крэсла, разгарнуў шырокія балонкі газеты. Пакуль прачытаць які-небудзь артыкул, перачытаў назву кожнага загалоўка. На апошняй балонцы ён заўважыў змушлівае цікавасцяй паведанне: «Шукаем колькі асобаў-лекараў». Прачытаўшы, Міхась задавольна хлопнуў па калену:

– Заўтра, мой дарагі, іду прапанаваць сябе на пасаду лекара. Нейкая Беларуская Самапомач шукае лекараў. Я думаю, што гэта не да немцаў.

– Гэта арганізацыя ў доме насупраць царквы, дзе ты быў сяння.

– Неспадзяванка – трэба памагаць...

– А потым што? Дапамога рэч добрая, яна змалку мусіць быць у характары чалавека. Але ж помач нічога не дае, Міхась. Можна здарыцца так, што ня будзе ад каго чакаць гэтае багаслаўленай памогі. Няшчасце ад веку было і будзе...

– Няшчасце на свеце толькі таму, што чалавек ня ведае, колькі будзе жыць на зямлі. Калі б чалавек ведаў свой адмераны час жыцця, дык напэўна ён здолеў бы зрабіць і адысці ад яго ня гэтак, як было раней і цяперака ёсць, а па-іншаму, па-іншаму...

– Па-іншаму і ня выйдзе! Сучаснаму чалавеку, здаецца, вы, лекары, казалі, што век кожнага... ну, прыкладам 75 год, ад жа няхай і пару піцца жыць добра!.. Я думаю, Міхасю, што ты сказаў, не апраўдвае сутань жыцця. Ты крыху ад неспадзеўна вычытанага ў газеце, ад убачанага ў Менску кажыш гэтак. На мой старэчы крэмянь: ці не імперыі ўсялякія з усялякімі падманкамі прыводзяць людзей у загоны гарэйшыя, чым для звяроў... Але жыццё – гэта чалавек!

– Мой дарагі, ня змешвайце ў адно і думкі, і пачуцці пра жыццё...

– І гэта ня пры чым, бо яно зусім на іншай пасцелі спіць. Для чалавека няма розніцы перажыць дзень і ноч!

– Я, можа, памыляюся. Мне здавалася, што я адгадаў наўперад твой гутар.

– Не, Міхась! Я жадаю сказаць аб тым, што немяц хоча жыць па-сваему, а я наадварот...

– Я разумею, куды ты цягнеш! Ды вось захопы, як змагацца з імі? Наш народ падбіты змаганьнямі...

– Сядай за стол, каб не стыла яда – еш. Ня будзем спрачацца пра недасягнутае паміж людзьмі... На свеце ёсць адно магчымае – незалежнасць кожнага народу. А калі захопы будуць, захопы ў імя нейкае ідэі, тады мусяць усе народы свету даць таму захопніку добрага тумака, і не знішчаць саплявых, хіжацкіх праведнікаў тых ідэяў, а пакінуць іх пераможанымі, падбітымі ў сваёй мярлозе без нічога. Няхай жывуць і сыцяцца сваёй мэтай, бо ж усё роўна праз колькі год яны самі здзівяцца собскаму ёлапству. Але нацыі дайце свабоду!

– Добрая абумоўленасць, але без гузікаў – штаны зваляцца, – сказаў, пасміхаючыся, Міхась. – Францыя калісьці, іншыя цяпер незалежныя, душылі й душачь сваіх людзей у Варфаламееўскіх ночах...

– Няўжо па-твойму чакаць, пакуль які-небудзь валадар над табой, як тая маці пасля хлапака свайму дзіцяці, патурбуецца лагодай і кволай: – Мой бедненькі зайчык, дай буську дам! – і скажа: – Надакучыла табе твая несвабода!

– Праўда, родны! Без дробязяў няма сутнасці – здаецца, злавіў мяне ў пастку.

Арэмчык разбудзіўся. З лядайскай прыемнасцяй пацягнуўся ў ложку, шчасліва й бесклапотна пазяхнуў, стрымоўваючы як надаўжэй шырока рот. Паглядзеў на заслонь туману ў вокнах – незапацелыя шыбы каламутна малачыліся ад знадворку.

Арэмчык быў старым у свае сорак пяць, сярэдняга росту з шатэністымі, на бок зачасанымі валасамі, з тварам, створаным з мужчынскага і жаночага, але найбольш у ім выгадвала жаночае аблічча. Ён шмат што пабачыў у жыцці, шмат з яго клапаціўся памятаць, шмат што патурбавалася выкінуць у няпамятнасць.

Арэмчык нарадзіўся дзесьці ў паўднёва-заходніх мясцінах Беларусі, а як падрос, апынуўся ў Маскве на вучобе – там крыху вучыўся ўсяму. Падчас вучобы ні з кім не сябраваў, бо з яго смяяліся расейскія студэнты за благую вымову расейскай мовы і называлі бульбянікам, таму ён ухіляўся іх.

У вельмі частых лістох да багатай бабулькі й бацькі маліў забраць яго дадому, але тыя нічога не адказвалі яму на просьбы, і адно на Каляды пасылалі вітанні «с рождзеньям Гозпада Спасітэля» і на Вялікдзень – «з вазкросеньням Газподнім».

Арэмчык з натуры – умеркаваны, замыкаўся пасля слухання лекцыяў у чыстай кватэры і зубрыў «да крыві» вымову расейскіх словаў. Аднаго часу ён ажно не звальнявеццё ад гэтага, і толькі тады бацька пераслаў яму грошы і злосна прапанаваў ехаць служыць на Каўказ у полк яму знаёмага камандзіра. Арэмчык астаўся ўдзячным бацьку, хоць сэрцам да яго не астаўся прытульным.

Па дарозе на Каўказ з бацькавым лістом да таго камандзіра тайком ён усё-ткі завітаў да бацькоўскай сялібы, і неспакметна для ўсіх палюбаваўся радзінным гняздом, пасумаваў за ростань з ім, уночы падпаліў сялібу з канца, дзе стаялі стагі саломы.

Праз парог помсты Арэмчык уступаў у будучыню свайго жыцця. Ён без аднае кропелькі журбы і асуджэння асабістага ўчынку да бацькі пайшоў назад да чыгуначнае станцыі, каб працягваць сваё збочанае падарожжа на Каўказ. Ён адзіна азірнуўся на ўпэўненую полымень, якая нават досыць светла асветлівала ў цемнаце ягоны прасцінак да чыгункі. Радасны і задавольны, купіў білет і паехаў па бацькоўскім накіраванні і рэкамендацыях.

На Каўказе ён пераканаўся, што яго жыццё надалей не можа цягнуцца ў напаканым становішчы. Нерваваўся. Прапамятоўваў сабе аб сумленнасці да бацькі. Нават хацеў напісаць да яго ліст і прызнацца ў сваім злачынстве, але адвага прапала ў адным надта казытлівым пытанні: «А хто ж тады прышле мне грошы?»

З цягам часу Арэмчык забыўся аб усім і паспрабаваў выявіць асабістую волю быць незалежным і выкрутлівым у жыцці.

Самастойны паход у жыццё таксама не вырваўся з загароджы ягоных мрой, а прыйшоў да яго з здарэннем аднаго нечароўнага выпадку.

Аднойчы ў нядзельны дзень ён, прыбраны ў гарнітур вайсковага пісьмаведа, накіраваўся пахадзіць за наўгароднімі паселішчамі Тыфлісу. Першыя гадзіны вандравання па гарыстых сцежках і каля прыляпіўшыхся да адхону гор сакляў мінулі ў харасцве цікавасці і настрою. Наглядзеўся на гандляроў рознымі бусамі, матэрыямі, мінеральнай вадой. Кожны з іх прапаноўваў свой тавар, запрашаў толькі б паглядзець на яго, але Арэмчык незадавольна моршчыўся і ішоў далей.

За цэлы год жыцця ў тых мясцінах ён ніколі не выпраўляўся гэтак далёка на азіранне. Сам горад Тыфліс ён не ведаў дакладна, за выключэннем вуліцы ад казармы да канцылярыі коннага палка.

Чым далей Арэмчык адыходзіў ад гораду, тым цікавейшыя і прыгажэйшыя спатыкаліся мясціны, гурмы горцаў і караваны аслоў і мулаў, раздутыя накладзенымі цяжарамі. У той дзень адбываўся кірмаш. Гандляроў можна было сустрэць

усюды. Уся дарога, якая праходзіла па адхоне невысокай гары, красілася ўсялячнай дзеля гандлю рэчамі. Сонца, сухое і палістае, здаецца, было падчэпена ў прамежку дзвюх адлеглых гор. Гам і скрыкі сюдзіліся ў наваколлі. У далаве гор з выступам на ёй роўнадзі расцілаўся луг. У адным, то ў другім месцы на ім выт-оркваліся застыглыя ілбы гранітных глыб і пасвілася статка. Паміж жывёлы бегалі гуллівыя дзеці: квалілі аслоў і казлоў.

Нарэшце Арэмчык завітаў да саклі з пабеленымі сценамі. Над уваходам туды пад грузінскім тэкстам і малюнкам куска мяса было напісана па-расейску: шашлык, віно, вада. Арэмчык заказаў нарзан. Гаспадар ломанай расейскай мовай абвясціў кошт нарзану, але Арэмчык, у дастатку наслухаўшыся расказаў пра гандаль Каўказу, адмовіўся заплаціць. Ні аднаго кроку на выхад з харчэўні не зрабіў Арэмчык. Гаспадар спрытна схапіў яго за горла і ледзь не прыдушанага на смець скінуў у глыбокую яму паміж сакляй і гарой. Ускрыкі Арэмчыка аб дапамозе ніхто не пачуў.

Назаўтра Арэмчыка знайшлі недалёка ад казармы з завязаным ротам. Грузіны не палянаваліся прывязаць яго галавой каля хваста худога, каростлівага каня і прывялі яго ў блізіну да расейскага фарпосту. Каб конь не адыходзіў, яму паставілі аўсу і спуталі заднія ногі. Арэмчык не мог перанесці гэтага асмеху. Пасля паспешлівае ачысткі й прыбрання сябе ўцёк таго дня з Каўказу, нават не паказаўшы свайму начальству той праклённай саклі.

Жыццё даследавала Арэмчыка. Паўжаночае аблічча Арэмчыка, падоўжанае рэдкім выбегам чарнаватых валасоў на барадзе, збянтэжанае і закопчанае дарожнай пылай ды стомай, апынулася праз некалькі дзён і начаў за варотамі Прагі. Грошы, сабраныя шчодрасцяй і скупатою на працягу службы на Каўказе, дазвалілі найсці любяга мясціны.

Арэмчык доўга блукаў па цесных вуліцах Прагі. Днём хвалькі журбы і ліха супакойвала цікавасць азірання горада. Затое ўначы пад невялікімі купкамі святла вулічных ліхтароў высокія муры з рознымі вылепінамі ўзвышаліся над ім у наводлясці гор, а вуліцы выглядам горных праходаў. Ён уцякаў ад начной чароўнасці старога места. Але на чацвёртую ноч начлегу ў чыгуначнай гасцініцы да яго на карыдоры, калі нёс медзяную конаўку з кавай, звярнулася жанчына, крыху старэйшая гадамі і выглядам.

– Я чула, вы з Масквы.

Арэмчык ад неспадзеву пачуць знаёмую мову адказаў не адразу. Жанчына падышла яшчэ бліжэй і супакойным, нязводным позіткам, як блізарукая, глядзе-ла ў ягоныя вочы. Арэмчык усміхнуўся. Жанчына спакмеціла бянтэжнасць. Загаманіла зноў.

– Ад знаёмай чэшкі з буфету даведалася, што тут начуе рускі, што не ўмее гутарыць па-чэшску, і па-нямецку таксама не вельмі... Можна, патрабуецца дапамогу?

Арэмчык зноў усміхнуўся, няспрытна азірнуўся наўсцяж бруднага калідору гасцініцы, падумаў: «Хай бы лепш бульбянікам назвала». А тады падзякаваў за шчырасць жанчыне, згадзіўся выкарыстаць ейную памогу.

Незнаёмая была першая жанчына, што з'явілася сама да яго: пазнаёмілася і пасуліла помач. Але Арэмчык палохаўся надта расчыняцца ротам перад ёй – яго і там палохала вымова расейскіх словаў. Клапаціўся толькі слухаць. Жанчына гутарыла шмат і шмат абяцала. А як інакш захоўвацца да чалавека, які гэтак мал-

а гутарыць? Яна адчувала сябе шчаслівай і вясёлай. Яна памятала размову з буфетчыцай гасцініцы: «Паспрабуй пакапацца і на яго шуметніку, а можа? Ён нядрэнна апрануты, па-панску выгінаецца... А як толькі скнара – паспрабуй палагодзіць пяткі праз чаравікі».

– Я – немка, – выпіўшы гарэлкі ў ночным рэстаране, прызналася яна Арэмчыку. – Жыла з дзедом у вас.

– Дзе – у вас?

– Ну там, у Маскве.

– О, цяпер я ведаю! – радасна і гэтаксама шчасліва ўспыхнуў Арэмчыкаў голас сярод п’янага шуму ў рэстаране. – Я не з Масквы – я вучыўся там...

– Вельмі добра!.. Вельмі міла пачуць пра гэта...

Жанчына неспадзеўна расхахталася. Ейны твар ад смеху рухаўся вахрыстымі складкамі; з паўпрыплюснутых павек аў, з доўгімі рэдкімі вейкамі, паблісквалі вочы. Яна была п’яная. Арэмчык глядзеў на яе з хараством, што падыходзіць да мужчыны, калі ён дастаткова вып’е гарэлкі. Ад выгляду, калі жанчына ў смеху адкідвалася назад на сярэдзіну крэсла, выстаўляючы прад ягоным жарслівым зіркам поўныя ўздрыгі грудзі, яму жадалася падтрымоўваць ейныя адхілы, рухацца згодна з імі, і цалаваць яе. Ён ніколі і не цалаваў жанчын. Сярод накуранага папяроснага і кіслага цыгарнага дыму яна зіхцела Арэмчыкавай уяве часткай ягонага ўласнага цела...

Жанчына заціхла, але рэха смеху гучэла ў вушох Арэмчыка – сэрца поўнілася цеплынёй спаткання з жанчынай. Ён закахаўся ёй... Прынеслі ангельскі біфштэкс і пільзанскага піва – ярчыста жоўтае ад святла лямпіаў.

– Я бліжэй да вас... Забудзецца пра сваё! Увесь свет адчувайце за сабой! Гуляйце! – вычытала лозунгі жанчына і бліжэй падсунула крэсла да Арэмчыка.

– Давай і гэта з’ядзім – я галаднаваты... Я ашчадзіў грошы калісьці, але цяпер: не! Напішу бацьку – прышле... я ўцёк сюды...

– Буфетчыца – добрая жанчына, маладая яшчэ, не туляйся за ёй – можа прылашчыцца.

Яна адпіла палову піва з шклянкі, пачала есці.

– Добрае піва – піце, бо вычахне.

Пасля некалькіх кусняў біфштэксу Арэмчык адчуў рэзкую і пякатлівую боль у дзясне. Неспакметна пашчупаў пальцам у роце. У дзясну ўрэзалася нешта металічнае. Салёная вільгаць крыві адчувалася на кончыку языка.

– Ешце! Піце!.. Зараз пойдзем – я пакажу вам кватэру за нішто. Там жыву я. Згодны?

На твары незнаёмай падчас гэтае гутаркі адсутнічала папярэдняя весалосць, з’явілася негамонкая шапатлівасць, прытрыманая дыханнем.

– Добра... добра, – адказаў Арэмчык і, давераны знаёмству, не хаваючыся, пасунуў зноў палец у свой рот.

– Што, жылкі? Яны часта бываюць тут... Заўтра пакажу іншы рэстаран: танны і камфортны... Круціфікус на іх!

– Нешта гострае залезла – кроў, бачыш?

Арэмчык паказаў ёй канец пальца, зафарбаваны крывёй.

– Кроў? Хадзем да фае – пагляджу, – затурбавана прапанавала яна... Яна выпягнула з ягонай дзясны невялікі, гостры кавалак косткі. А тады, пасля гэтага, міла-падступна прыціснулася да Арэмчыка. Ён няскратна здрыгануўся. Усё, з

чаго ён складаўся, аддалося звабе жанчыны. Шчасце расло само! Пра яго не думаеш тады, а слухаеш, быццам вечную спеўнасць.

– Як клічуць цябе?

– Люцікам называюць.

– А мяне – Агнэса. Там, у Маскве, гэтак ахрысціў мяне дзед.

– Чаго тут расшпіліліся? – увайшоўшы да фая, прыбіральшчык пажартаваў з іх, паставіў у кутку венак і вядро для шумецця, выйшаў.

– Люцік, я закахалася. Адгадай, у каго?

– Ня ведаю.

– У цябе, мой неспадзеўны, у цябе. Здаецца, там у вас, кажуць, у цябе, мой цар, а тут хай будзе: у цябе, мой кароль дабраслаўны. Цяперака адгадаеш?

– Ну – ты! – з усёй той задухай шчасця адказаў Арэмчык.

– Ты лепш скажы – Агнэса!

– Ну—Агнэса...

– А як жа ты, Люцік, даведаўся, што я – Агнэса?

– Сама сказала: Агнэсай называюць...

– Скажы, Люцік, ты кахаш Агнэсу?

– Ня ведаю, – пахітрыў Арэмчык.

Яна перастала распытвацца, гуліва стрыгаць словамі, якімі апускала глыбей карэнні ахотлівасці ў юнацкае цела Арэмчыка. Яна пачала больш зразумелым і даўмелым дасягам дзеля сябе.

– Вось толькі адмоўся кахаць мяне, – і Агнэса сваячна пагладзіла Арэмчыка-ву руку, – я зраблю табе: о, ты не цяміш, што я здолею зрабіць табе! У турму загнаць магу...

– Мяне? За што?

– Скажу, абрабаваць хацеў.

– Цябе?

Арэмчык не быў у здолі гутарыць, ён толькі мог уторваць выхапы парожніх словаў з Агнэсінай размовы.

– Я так пакахала цябе!.. Хадзем адгэтуль... Хочаш быць маім?

Яна зноў прыціснулася да Арэмчыка. А яму? Яму па-ранейшаму асалодна ды шчасліва. Жанчына першай закахалася ў яго. Як гэта зусім звычайна і даступна. Ён ганарыўся мужчынскай адвагай маладосці.

З асветленай ліхтарамі вуліцы, без агрэхвіны паміж іхнымі постацямі – ступлены, яны завярнулі на цёмны завулак. Быў чуцен няспынны гутар Агнэсы і водар падгнілай агародніны з падвалаў гандлярскіх дамоў. Потым невялікі прасцяг яны прайшлі па ўзбярэжжы Валтавы. Рэдка і слабым подзьмухам павейваў рачны лятняк, ствалы дрэваў на ўзбярэжжы губляліся ў нязгаслым шасценні лісцяў.

– Я жыву тут.

Агнэса адчыніла дзверы ў сярэдзіну невялікага двухпавярховага дому. З вакон надверхніх паверхаў зырчэла святло. Увайшлі.

– Дай пацалую цябе... Ах, які ты цудоўны! – прашаптала захопна яна ў цёмным калідоры, зачыніўшы ціханька дзверы.

Святло ў Агнэсіных пакоях гарэла не доўга. Яны абое не хацелі яго... На цэлы месяц Арэмчык заснуў у неспадзеўным шчасці: «Я кахаю... і я таксама!» – перакідваў ён у думках два чутлівыя сказы.

Аднойчы раніцай, бы з прадчуваннем чагосьці благога ад Арэмчыка, быццам у трывозе небяспекі ад сваёй маруднасці прад тым благім, Агнэса паклапацілася вырваць ягонае шчасце з сваіх грудзей. Яна прагнала яго на вуліцу, зусім супакойна прамовіўшы:

– Вось і ўсё! Грошай ні ў цябе, ні ў мяне... Можаш зматваць ад мяне – не трымаю, а то паклічу паліцыю.

Арэмчык плакаў, поўзаў каля Агнэсіных ног, але яна была неўпрашальная. Калі падпаўзаў на каленях да яе, адступала набок і смяялася, захліпным смехам смяялася.

– Злітуйся, Агнэса! – прасіў ён. – Я кахаю цябе! Знайдзі працу, і я буду працаваць, як вол... Злітуйся!

Арэмчык кахаў Агнэсу. Але яна, старая ружа ў ягоным садзе, не хацела расцвітаць. Арэмчыкавых грошай не стала на другі месяц сумеснага жыцця.

– Што рабіць?

Зусім недадумны, чаго хацела Агнэса, але надта перакананы, што, мабыць, перастала кахаць яго, Арэмчык пайшоў ад яе. На шырокім пляцы з вадалівам, з дамамі ў пярэнчынах навакол ён прысеў у сцені каштану. Стайкі галубоў, вуркочачы, хадзілі па ўсім пляцы. Там ён па-сапраўднаму падумаў пра жыццё, што гэтак прадчасна пачало сцігваць яго. Ён мо і не пайшоў бы адразу ад Агнэсы, але палохаўся паліцыі. Прагоняць на радзіму, а там будуць тыцкаць пальцамі, насміхацца за здарога на Каўказе.

Ззванілі званы. У трыкутніку каля сцяжы вуліцы да пляцу высоўвалася званица святыні. З-пад сйнага ўзгону шэсць коней, накрытых запонамі, з падгнутымі шыямі, выцягнулі чорны катафалк. Яны адвозілі кагосьці да месца, дзе ён не будзе болей пакутаваць і трымцець рознымі звабамі жыцця. Арэмчык устаў і зняў шапку. Катафалк і чорна-бела апранутая гурма людзей абмінулі яго. Пра смерць Арэмчык не думаў. Ён разумеў яе ў юнацкім уяўленні як адну з праяваў няшчасця чалавеку, падобную да ягонага няшчасця жывога. Але яно, безвымоўнае, падшапнула яму набожнае паслухмянства. Бывае ў жыцці, калі не трэба словы, дастаткова толькі аднаго шораху паўзка, і ты ўжо знаходзіш мо і не справядлівы, але шлях да чагосьці выгяднага і пажаданага. І той думцы Арэмчык не збіраўся супраціўляцца... Пад палудзень сонца стала прапякаць. Галубы на пляцы з апушчанымі крыламі ледзь краталіся. Шмат з іх ад малой рухлівасці там выцягвалі каляровую лапку і крыло, ляжалі на зямлі. Арэмчык хацеў есці, але пра яду не вельмі думаў, ён думаў аглядзець святыню і найсці памяшканне святара, каб звярнуцца да яго з просьбай помачы. Арэмчык наважаў пайсці ў манастыр і быць мніхам. На ягонае шчасце, там знаходзіўся манастыр, і не жаночы, а як і трэба – мужчынскі.

– Ад чысціні сэрца скажы, чаму ты хочаш быць манахам? – дапытваўся ў Арэмчыка стары абрызлы мніх – абат манастыра.

– Я з Расеі. Я прыехаў сюды, каб знайсці месца быць паслушнікам Госпада, святых усіх... Яшчэ там, на айчыне, я чуў пра славу вашага Богу даставернага манастыра...

Арэмчык не дакончыў сваю святую хлусню. За словам «даставернага» ён ледзь не вымавіў імя Агнэсы. Ён паваліўся да ног абата, пацалаваў іх і расплакаўся, як пакрыўджанае не за віну дзіця.

– Калі раб Боскі ў чыстай веры да нас, хай Госпад славіць цябе славай Ягонай! – нарэшце сказаў абат і папярэдзіў: – Зараз накормяць цябе, дадуць месца адпачыць, а заўтра буду зноў гутарыць з вамі.

Абат нахіліўся і прыклаў далонь на Арэмчыкаву дрыготную ад плачу галаву. Ён гутарыў з ім стараславянскай мовай, якой Арэмчык навучыўся будучы ў супакоі пешчаў суровай бабулькі.

Назаўтра той самы стары абрызлы абат манастыра абвясціў сваю добрую згоду: Арэмчык мог увайсці ў ціхамір манастырскіх укорнікаў... Кожная сцяна манастырская прыпамятвала Арэмчыку не забыцца пра Агнэсу. У ранішняй ці вячорнай мальбе ён маліўся да сцяны, а не да падвешаных абразоў на ёй. Яму здавалася, што сцяна не глуміцца з ягонай прыгожай мроі – каханья. Ні адной супакойнай думкі не знаходзілася ў Арэмчыкавай галаве, штосьці ўсё прыгадвалася легендай, напалову пацверджанай панурай сапраўднасцяй. Ён, пакутны, засынаў і прачынаўся з гэтым самым штодня. Спамінаў Агнэсу і заставаўся ёй вельмі ўдзячны, што яна гутарыла калісьці з ім зусім пра іншае і шмат пра што больш цікавейшае ды мілае. Ён нарэшце пачынаў разважаць пра сутнасць свайго жыцця і пра сілу зла на зямлі. Свет па-ягонаму меркаванню быў сустанай ліха, а ліха заўсёды без добра! «А раз ліха, рабі ліха!» – аднойчы шпурнуў ён гэтыя словы і з задавальненнем, з узнослівай ласкай учарэпіўся ў іх развагай.

Кончыўся першы год Арэмчыкавага жыцця ў манастыры. Цэлы год у змроку муроў, як запаленая свечка, ён намагаўся асвяціць цемнату свайго наканавання. Перад ім памалу адчынялася дамавіна таго, аж заманастырскага свету. «Там!» – ускрыкнуў ён, бадай у тое прадранне, калі год даўчасу ступіў на абтапаныя манастырскія пліткі. З нязвіхным намерам пасля ранішняга набажэнства Арэмчык з слязьмі і святой шчырасцяй зноў падступіўся да абата:

– Сяння, уночы, мне прысніўся сон. Я бачыў званіцу нашага святога прыстанішча, а на ёй напіс: «Ідзі! Эрасулім!» Богаслаўце мяне, дастойнік наш, у вандроўку... Я босым пайду да Эрасуліма.

Абату спадабалася Арэмчыкава шчырасць і дадумнасць ісці босым да святых мясцін Палестыны. Ён пабагаславіў яго Богам і выдаў ахвяраванні дарожныя з манастырскай скарбніцы...

Праз некалькі тыдняў Арэмчык, пераапрунуты і вясёлы, з просьбай прабачэння за блуканні за мяжой стаяў прад бацькам. Бяззубая бабулька ўжо памерла, а асунены старасцяй бацька яшчэ мог радавацца звароту сына дадо му.

– Слава Богу! Слава Богу! – шапнуў дрыготнымі, сплюшчанымі вуснамі дзядуля-бацька і перахрысціў Арэмчыка. – Як добра: свой наследнік вярнуўся дадо му.

13

Арэмчык аставаўся сядзеццэ каля стала – пакалушліваў зубы і пазіраў з паверху абсталяванай кватэры на руіны сталіцы. Служанка, бадай нічкам, падыходзіла да стала, прыбірала суддзе і, турбуючыся, каб яно не бразгала, стаўляла ў кутку каля кухоннае пліткі – збіралася мыць. Каб не грукнуць уваходнымі дзвярыма, ціхотна прынесла два вядры вады са студні.

Арэмчык працягваў успамінаць. Жыццё, раззеленае паміж гадоў, тым раннем зноў сабралася на адзін прысяд да яго. Яно вярталася да яго ўрыўкамі мін-

улых прыгод і парыванняў і, не надта зразумелае, размяжоўвалася ў бязморнасці будучыні.

У тую раніцу, перад тым, як сысці ў свой службовы кабінет Самапомачы, пачаўшы яшчэ ў пасцелі, ён успамінаў бацьку, з якім пражыў сумесна пасля звароту з Прагі ўсяго каля дзесяці дзён. Бацька памёр.

– А я зірк – і праз нядзелю па паховінах усё адбудаванае па пажару і пакінутае па завету мне свіснула і накрылася грашовымі паперачкамі... Жыві Прага, Будапешт, Агнэса!.. Шкада, што помнік не паставіў бацьку, – думаў Арэмчык, быццам крануты мінулым і сумленнем.

– Эй, хатняя кансіквенцыя, пакліч дачку! – раптоўна пакінуўшы ўспаміны, звярнуўся Арэмчык да служанкі. Ён прывёз яе з сабой з Прагі, бо яна для яго па смерці жонкі была служанкай і нават бы другой сужэнкай.

– Вы заўсёды перашкаджаеце мне, – пакінуўшы ігру на раялі, абурана закрычала дачка.

– Ты сціхні, прарэх незашыты! Не тваім хлебам жыву!.. Наелася сабе, дыбіна стрыгнатая, закруціла калена на калена і на тым «не перашкаджай». А я перашкаджу табе – збіраюся семнаццаць год да гэтага, але, мабыць, некалі адпушчуся, дык так, каб ідучы замуж, аглядалася і затульвала сваю духаўку!

– Што вы хочаце?

– А што казалася ўчора? Не памятаеш? Бачыш, у чым апануты я, ці не?

– У кашулю і штаны...

– Ты адважваешся насміхацца з мяне. Зачыні разіню, а то заляплю даланіна-й! Дзе кашуля вышываная?

Арэмчык адварнуўся ад дачкі, нібы забыўшыся на гутарку з ёй, працягваў гучную размову самотна:

– Скажучь: прыйшоў, як камісар. Адна бяда выйшла – прыйшла іншая з тым самым аршынам, з тым самым бязменам!.. А гэты смаргун Зорыч кожны дзень у вышыванцы беларускай ходзіць... Гых ты, лебядка падмерзлая! Не замарозілі тыя, дык можна цяперака! – І не пазіраючы на дачку, спытаўся: – Чаго стаіш і слухаеш?

Але яе не было каля яго, яна, навучаная гэткімі сцэнамі й захаваннямі бацькі, не слухала доўга яго, а, даведаўшыся, што ён патрабуе, парупілася прынесці вышываную кашулю.

– Дадумалася? – супакойна спытаўся Арэмчык. – Дай пацалую цябе... Ты мусіш мае думкі й навагі схопліваць без словаў. Прызвычайся, дачка!

– Добра. Наступны раз буду ведаць.

– Ты заўсёды абяцаеш: наступны, наступны, але пакуль не наступіш на блошану, дык і ня трэсне яна... Бацьку шануй – вайна цяперака!

– А навошта вышытую кашулю апранаеш – маму ўспомніў?

– Пры чым тут мама – на світанку нябожчыцу спамінаць?.. Сяння прыём буду рабіць, дык мушу нацыянальную вопратку мець, праўда, ці не?.. Ах, яшчэ пытаюся ў смаргатай!

– Але ж кашуля з румынскімі ўзорамі. Мама як памятку з Румыніі прывязла.

– А што, не ўсё дна: беларуская ці румынская?

– Ніколі. Няўжо ў Празе, бываючы ў беларусаў, не заўважыў іхня нацыянальныя кашулі?

– Але ж гэтая, румынская, пашытая, як кашуля – ці андаракам?

Арэмчык цвяліўся. У асаблівасцях нацыянальнай вопраткі нічога не ведаў ён. Але ведаў адно, што той, хто апранае вышытае, ёсць у нейкай меры звязаны з сваім народам.

– Каб цябе разанка, дачухна, узяла! Праклён вам! Праклён!.. А ты, запрэлая, чаго там ляпаеш суддзем: мо цябе не датычыцца гэтае? – закрычаў Арэмчык на служанку. З скрыўленым тварам падбег і прыгнуўся прад ёй, быццам у чаканні адказу. – Смяешся? Вон заўтра пойдзеш!..

– Унізе чуваць – не крычэце, – лагодна папярэдзіла служанка.

– Ты чуеш яе: «не крычэце»? Хто пра вышыванкі мусіць турбавацца: я ці ты?

– І наспраўды: не крычэце – угаманіцеся... Давай памяркуем, як выйці з усяго.

– Што меркаваць? Каб яно ў жорнах скруцілася! Глядзеў, як варона, і дагледзеўся! Ты ўяві сабе, – звычайна пачаў ён, – я з маёрам Лібіцам Менск азіралі, дык нейкі нечалавечы вобраз падпоўз да нас і давай крычэць: «Заб’ю фашыста!.. Заб’ю, як мыш! Чаго прыйшоў сюды?.. Я прысуд напісаў табе і сам яго выканую!..» Ажно смех бярэ: бязногі, адсечаны, як гарбуз ад каліўя, а яшчэ пагражае... Вось тут і жыві. Яны ўсе – нацыяналістыя і нікога ня любяць чужога... Вось дык свет! Вось дык імпэты!

Падчас гутаркі Арэмчык заклаў назад рукі й прымасціўся выгадней каля цёплае пліткі.

– Вы ж на працу не забудзьцеся.

– О, праўда! Каб ты спрахла! Дзе той цыбук? Зноў уцякла да піяніна. Прынясі кашулю пад гальштук – абыдуся і без вышыванкі...

– А ты ня турбуйся гэтым.

– Дай пацалую цябе. Даўно з табою быў, – папярэджваючы іншым, прыгаманіў Арэмчык служанцы. Яна ў згоднай зразумеласці прыплюснула левае вока, крывячы і падцягваючы ў гэтай міміцы левы скраек роту...

*

– Ці не ён? – няголасна сказала машыністка, што сядзела недалёка ад дзвярэй. Яна ды другі ўрадовец, ведаючы, пра што папярэдзілі, заняліся шчыра перабіраць розныя паперыцы і абмежнікі. Водгуль марудных крокаў з кватэры Арэмчыкавай прыбліжалася. Урадоўцы, ухмылістыя паміж собску, уветліва азірнулі маладога мужчыну за асобым столікам, мабыць, іхняга кіраўніка.

– Дабрыдзень, спадары!.. Ах, і спадарыня, даруйце, не ўбачыў вас!

– Дабрыдзень! Калі ласка! – ветліва адклікнулася машыністка.

– Ну як ідзе? Шмат паахвяравалі і абцяцаюць для нас?.. Хто гэтым апякуецца?

Машыністка пак азала на Зорыча.

– А-а, спадар Зорыч займаецца гэтым... Мы ж ужо знаёмся, спадару Зорыч, – вітальна Арэмчык падаў яму руку і падумаў: «Картаязыка – Хрыстосам робіцца, а нядаўна мо кукарэкаў: усё для партыі!». Адвярнуўся і блізу з прававай звярнуўся да ўсіх:

– Спадары, я таксама свой чалавек – беларус так называны, жыў на эміграцыі, у Празе, дабіўся ад немцаў накіравання сюды, ажно ў Менск. Можна, вы і без мяне абышліся б тут, але вы ў такім нацыянальным парыванні, што можаце лёгка забыцца аб усім важнейшым у барацьбе за новую Эўропу... Дык вось будзем працаваць, памагаць вашым пакутным людзём.

Захліпна, бы ад сліны, перарваў прамаўленне.

– Спадар Зорыч, прашу да мяне ў кабінет... Спор Божа ў працы! – кончыў Арэмчык.

– Дзякуем! – адказалі машыністка і другі ўрадовец.

Нізкае сонца з ружовымі праменьнямі шпарка ляцела ў тумане. Туман узняўся ад зямлі, і толькі ў паднябёсах пыліўся, збіваўся ў клубы, адлятаў дзесьці за разваліны сталіцы. У некаторых частках высі азярысты прастор неба вырываўся з туману, і тады ў вырве ярчыста ўзблісквала і змрачылася сонца. Арэмчык глядзеў праз вакно свайго кабінета на ўсё гэта, абы сабрацца з думкамі. Зорыч сеў і чакаў, пакуль ягоны кіраўнік адвернецца ад акна. Не сцяпеў:

– Хоць і рэдка, але ў нас таксама ёсць туманы, як у Лондане.

– О, я! Спадар Зорыч, я надумаўся даручыць вам іншую працу. Ад заўтра пачынайце арганізоўваць аддзел Самапомачы ў Менску і аставайцеся працаваць там... Пасля абеда я прыму ад вас справы і маёмасць. А я на вашых падмурках буду ўзначальваць кіраўніцтва над усімі аддзеламі Самапомачы ў Беларусі. У вас, спадар Зорыч, адно прызначэнне, а ў мяне другое... Адмовак я не цяплю. Мушу сказаць адразу: да працы, да працы!.. А цяпер паінфармуйце мяне пра зробленае вамі й намеры на будучае.

Зорыч не збіраўся адмаўляцца ад даручанай працы – яна тая самая. Ён малоды, энергічны чалавек.

– На якіх сто асобаў, напалову з бядой, удалося збудаваць дом для сірот і згубленых дзяцей. Шукалі і шукаем лекароў. Патрэбна адчыніць лекарскі кабінет для насельніцтва Менска і аптэку...

– О, гэта вельмі добра! Справай аптэкі я займаюся сам, нават у першую радуюку, пра гэта больш не клапаціцеся.

– Калі ласка!.. Вы можаце пагутарыць з фармацэўтам, якога я не пагадзіў яшчэ на ўмовы працы...

– Ніякіх умоў – працаваць мусіць, вось умовы.

– Але, я запрасіў да сіроцкага дома лекара – ён таксама ў пачакальні, пагутарце з ім, бо ж, думаю, апека сіротамі таксама пакінецца для вас...

– Ага! Дык тады адразу – не марнаваць часу!.. Вам, спадар Зорыч, шчырае дзякуй! Будзьце ласкавыя сказаць таму лекару завітаць да мяне... Яшчэ раз дзякую вам! Заўтра, я думаю, спаткаемся зноў, найлепш раніцай, – і на развітанне працягнуў руку. Зорыч вельмі бянтэжыўся ад спаткання і гутаркі з новым начальнікам, але як быццам нічога не было, быццам упершыню сам спатыкаецца з гэтай ім пачатай працай, звярнуў увагу Арэмчыка: – А што, сяння пасяджэння не адбудзецца?

– Гух! Вот-жа-ба! Шархануў учора, як гарох па патэльні... А як жа! Па чацвертай гадзіне, здаецца, так?

Зорыч кінуў галавой – пацвердзіў.

– Але нічога – зараз з лекарам пагутару.

Міхася запрасілі да Арэмчыка. Гэта той, што ўчора хадзіў з немцам, – знаёма мільганула ў Міхася пры завітанні ў Арэмчыкаў кабінет. Спыніўся недалёка ўваходу.

– Сядайце... Як вашае прозвішча?

– Адамчык.

– Вы, значыць, лекар. А дыплём можаце паказаць?

– Але. З прыемнасьцй.

Арэмчык хутка азірнуў бруднаваты, звалокнены на складках дыплом.

– Значыць, кончылі? Нават з добрымі поспехамі?.. Я хачу ўзяць вас да дзецкага дому. Там, ох, я забыўся, здаецца, будзе каля сарака–пяцідзсяці сірот і згубленых дзяцей, сто не патрэбна, зашмат будзе... Пра аплату потым пагукаем, бо ня ведаю, сколькі мы назбіралі грошаў... Гуд?

– Хай будзе – гуд. Пра аплату я не вельмі цікаўлюся.

Арэмчык насцярожыўся.

– Я, прызнацца, не паважаю нацыянальную ахвярнасьць. Я паважаю: рабі, як кажуць! Таму я, перад тым, як перанімеце свае абавязкі, скажу вам: цяпер вайна, не вельмі прымайце ўсё да сэрца... Вылечвайце дробязі нядугаў у дзяцей як фэльчар, а калі будзе немагчыма прагнаць благое, нездаровае, значыць: памёр, значыць: туды яму дарога! Для новай Эўропы патрэбны моцныя, здаровыя людзі. Чаму кажу гэтак? Бо не маем шмат медыцынскіх сродкаў, і наагул я не ведаю, ці маем іх... А можа, спадар Адамчык, возміцеся адшукваць мэдакамэнты з быўшых аптэкаў?

– Не-е. Не здольны да гэтага.

– Ну дык стане з вас. Пра аптэкі я пагутару з спецыялістамі аптэчнымі, маем і такіх зубчакоў... Але папярэджаю вас: мэдакамэнты ашчадзьце, як хлеб.

– Нічога не скажу, пакуль не ўбачу дом для сірот, кабінет да працы і тыя медыкаменты, – адказаў Адамчык з невядомасцяй: ці ён верыў у словы Арэмчыкавы, ці ён здзіўляўся з іх – яны ўсё-ткі шархавата ўпіліся ў ягонае чутлівае сэрца.

– Зараз я пазнаёмлю вас з другім спадаром. Ён рабіў усё, пра што мы гутарылі... Ага, ледзь не забыўся: патурбуйцеся сяння пасля азірання месца працы на нашае пасяджэнне ў чацвертай, а мо пятай гадзіне... Прашу за мной! Адамчыка зноў пазнаёмілі з Зорычам. Яшчэ пры першым спатканні з ім, раніцай, Адамчык прынік да яго пашанай: штосьці наводлі было ў іх характарах.

– Яшчэ раз, як у песні п'яецца...

– Ня шкодзіць, – сціснуўшы руку Адамчыка, прызнаўся з хаваным сарказмам Зорыч і сказаў Адамчыку пра іншага чалавека. – З вашае вёскі якраз. Спадар палкоўнік Сконтаўт, я даведаўся, вы незнаёмыя яшчэ.

– На жаль, не, – адказаў палкоўнік і агледзеў Адамчыка.

– Я чуў пра вас ад майго дзеда...

– Вельмі ўдзячны, што вам давялося слухаць пра мяне, – з апрацаванай ласкай падзякаваў палкоўнік Адамчыку. – Нават неспадзеўна: гэта вы там, на ўскрайку вёскі, сярод поля жывіце сабе з старым?

– Але.

Пазнаёміўся з палкоўнікам і Арэмчык, але ён зараз жа пайшоў да свайго кабінета... Адамчык заўважыў раптоўную перамену на палкоўнікавым абліччы.

– Надта ўдачліва – я даверуся на вас, як на лекара: у мяне непрыемнасьць з вашым дзедам: ваш сабака ўкусіў мяне і падраў мундур... Скажэце, сабака не ашалеў яшчэ?

– Не.

– Прабачце, спадар Зорыч! Дробку словаў да доктара... Прысядзем, калі ласка! Я папрашу вас паглядзець за сваім сабакам: як толькі ашалее, павядомце

мяне... бо ж, думаю, сабака здаровы ніколі не кінецца на чалавека, а толькі шалёны...

– Напэўна, спадар Сконтаўт, як-небудзь палагодзімся і патурбуемся.

Сконтаўт паўшэптам звярнуўся да Адамчыка:

– Вы клічце мяне палкоўнікам, ведаеце, я ўжо прывычаены да пашаны – стары жаўнер я... – І галасней: – Вы, доктар, будзеце на пасяджэнні? Я таксама запрошаны.

– Мабыць. Але паглядзім, як тут што.

Палкоўнік паспешліва злавіў Адамчыка за плячо.

– Я на падводзе – адвязу да хаты, самы раз для вас... Два мяшкі капусты прывёз для Самапомачы. Я то не паважаю валаводзіцца з гэтым, але часам прыходзіцца, – і палкоўнік пагардна захіхікаў рассыпным смехам.

Зорыч з Адамчыкам доўга азіралі сіроцкі дом, лекарскі габінет і на месцы адразу раіліся аб будучым у працы, выпадковым гутарам абхоншлівалі палітычны стан на Беларусі. Зорыч паўторнай пытлівасцяй, павярхоўна, адклікаўся на прыезд новага кіраўніка Самапомачы, але Адамчык, не глядзячы на звычай паразмаўляць, нічога азначаюча не выказаў з сваіх уражанняў – ён жадаў увайсці ў працу дабрадзейства без прадчаснай падозры.

– А паабедаць забыліся. Па-праўдзе, спадар Адамчык, я ўжо выцерпеўся ад голаду, дык не вельмі й думаю пра яду.

– Мо тады прысядзем у лекарскім габінеце ды з’ядзім маю лусту. У дарогу мой дзед не пускае без яе.

– Шчыра дзякую! Па пасяджэнні завітаю да нашай харчэўні. Хадзем – за гадзіну пачынаецца яно.

А тады зноў спытаўся ў Адамчыка. Гэта было даражэй і мілей яму.

– Ну як, вы згаджаецеся прыняць кіраванне лекарскім габінетам і апекай над сіротамі, ці, можа, падумаеце?

– Так, я згаджаюся, гэта мае прызначэнне.

– Вельмі прыемна! Вось вам ключы ад габінета. Плёну ў працы!.. Ніякіх акт-аў прыёму не пішам – у нас усё на шчырасць душы і сумлення.

У пачатку чацвёртае гадзіны па поўдню яны вярнуліся да будынка Самапомачы. Зайшлі ў габінет Арэмчыка, каб павядоміць канчальнае аб згодзе Адамчыка і астацца там чакаць пачатак пасяджэння. Адно толькі пры ўваходзе Арэмчык сустрэў іх пытаннем:

– Дзе ж вы былі, спадар Зорыч? Што здарылася?

– На шчасце, нічога кепскага. Паказваў спадару Адамчыку наш сіроцкі дом і лекарскі габінет...

– Як, нічога? А на пасяджэнне чаму не прыйшлі?

– На чацвертую гадзіну яно.

– Гэтакіх працаўнікоў трэба чурацца! Здаецца, цяпер я гаспадар тут, а не вы. Таму я магу адмяніць свае распараджэнні... Мы кончылі пасяджэнне, а вам жад-аецца, дык паседжвайце.

Зорыч зірнуў на Адамчыка. У ягоных вялікіх вачох з неадважнай сіняй каля шэрані зрэнкаў зіхатнула ўраза і лёгкі адзіны плюск павек з густымі вейкамі на іх. Твар уяўна скалынуўся ў собскай спагадзе. У спагадзе таму, што ажыло пад яго рукамі й розумам і што намагалася дыхаць і жыць сваім. А кадзе ён, быццам

зыжмаканы сумленнем ад недарэчлівасці свайго злачынства, мусіць стаяць прад Арэмчыкам і бадай прасіць вярнуць яго на справядлівы шлях жыцця.

– Прабачце за турбаванне! – і Зорыч выйшаў з габінета. Ён вельмі здольна ўхіліўся часіны паказаць Арэмчыку сваю будрожнасць. Адамчык астаўся.

– Пабачылі ўсё? – спытаўся непакісны ў собскай размяркоўнасці навагаў і працы Арэмчык.

– Але. Нават усё спадабалася.

– Хваліце?

– А што казаць, калі бачыш – добра?

– Заўтра пачынайце працу... Ага! Які забыўлівы я: сяння ў нас невялікая зачопка – завітайце...

Адамчык не даслухаў запросіны – адмовіўся.

Над вечар неба зноў пачало зацягвацца імклівымі хмарамі. Падзьмухваў вецер. Ён нёс з сабой сцюжу, бразгаў у абвіслыя кавалкі бляхі на спаленых дамох, груз мяккай грэблівасцяй у вопратцы прахажанаў. Сонца, жарыстае колерам, час ад часу вырывалася з хмараў на небакраі і зырчэла, як непатухшы вугаль сярод попелу. З Самапомачы Адамчык пайшоў наведаць сляпую і яе маці. Пакуль ішоў туды, ён думаў пра працу і пра Арэмчыка. Успыхнуў асудлівым сумленнем за даную згоду працаваць з ім. Ад гэтае ўздзеі ён, бы хлапчук, наском чаравіка збіў з сцёжкі некалькі адломкаў цаглін. «Мо пачакаць?» Але ў зразуменні асягнутага, у адпусце неспакмечанай стомы ад дня ўспомнілася сляпая, да якой ішоў цяпер, і чаму зноў не атрымаў пашпарт.

«Было позна, – скажу дзеду. – Заўтра пайду».

Паміж развалін на двары, дзе жылі знаёмыя, Адамчык апамятаўся: ён забыўся, ідучы да іх, завітаць да жаночага манастыра і спаткацца там са сляпой, каб разам ісці да іхняга прытулку. Пастукаў у дзверы. Прыслухаўся. Увайсці не прасілі. Пастукаў уторна, пачакаў – і зноў тое самае. Не сцярпеў – глянуў праз паўпрычыненыя дзверы. У мораку падвалу ён убачыў матку сляпой, якая ляжала на тым самым ложку і ў тым самым вуглу – з адкіненай да сцяны галавой. Цёмныя кравяныя палоскі маляваліся сцёкам ад роту пад вушы і на шыю. Адамчык піхнуў нарасцяж дзверы. Пачаў асочваць пульс. Шыпучае дыханне з клёкатам у грудзёх, рэдкае і захліпнае, адкліквалася з шырока расчыненага роту. Яна нічога не заўважала і не чула – гэта была апошняя неспрытомнасць. Але ў апошняй яна прабавала ачуняць, мабыць, дачакаць і ўбачыць дачку, што, магчыма, яшчэ стаяла на вуліцы прад святыняй...

У дзівоснай напрузе ірванулася рука з рукі Адамчыка, і яна не данесла яе да горла, як тую левую, якая ляжала бліжэй каля падбародка, запэцканая крывёй. Ніжня губа пляцнула, расцягнула чорна-чырвоную цягучасць крыві, прыліплюю да яе. І тады рукі, што калісьці прыгожыліся здравасцяй, поўнасцяй цягліц, якія шмат працавалі і рабіліся ад працы шархатымі, але калісьці гэтак лагодна адчування ейнёмі дзяцёмі – абмяглі, асунуліся... Цяпер яны не будуць накідваць шуплямі торф з вагонаў, падмятаць вялікія залі, спяшацца памыцца ў брудзе бялізны, палічыць сабраныя капейкі, каб іх стала на жыццё дзесям; з гэтым турботным, але шчаслівым намаганнем затуліць твар, па якім сплылі слёзы ад гора. І вось кадзе яны спыніліся, ужо даўно зрабіліся тонкія, абцягнутыя бяклапасінай скурай. Яны, бывала, падтрыманыя мрояй, праглі ашчапіць, узяцца за рукі дарослых сыноў і іх дзяцей – і прайсціся ў цудзе старых гадоў шчаслівай,

сапраўдна шчаслівай і радаснай. І не дачакаліся. Яны, бадай, выкінулі яе з жыцця, нават з жыцця спадзяваннямі. Яны ў любові да жыцця задушылі яе! Гэта яны цягнуліся да працы, каб стаміць, кончыць і ўкласці яе ў падмурак чалавечай спрадвечнасці, і так, каб яно, людства, мальгва забылася пра яе! Яно ж само і задыхаецца ў пылістасці трупаў з тых, якія не ведалі ў жыцці ні радасці, ні кароткае часіны шчасця ці спакою!

Аблічча памерлай пачало святлець – сама смерць знікала ў бялявасці цела. Вочы, ледзь прыплюсненыя, зацягнуліся шкляной каламутай... Шорахі ветру даносіліся з знадворку. Кус неба ад водбліску вячорнага сонца бражавеў у прамежку расчыненых дзвярэй падвала і ўрачыста асвечваў аплыўшую на цэментную падлогу вільгаць. На сярэдзіне падвала кроплі віселі і на столі, цмяністым скропваннем цмокаліся аб грунь адолу...

Назаўтра Адамчык зноў завітаў у падвал. Выкапаў на двары яму і памог сляпой перанесці туды астанкі ейнай мацеры.

14

Палкоўнік Сконтаўт, як толькі даведаўся ад Арэмчыка пра баль, што мусіў адбыцца ў зале быўшай публічнай бібліятэкі, адразу, пачуўшы запытанні, парупіўся ехаць дадому. І пасяджэння, збіранага Арэмчыкам, не чакаў. «Бо запрасілі мяне, куды не трэба. Усё праз гэтую дураслівую Алену... памагай, наведвай. А сама каб жа паглядзела: я замацаваўся, як патрэбна і падходна чалавеку, ці мо не?», – думаў ён і панукваў на старога Ахрэма:

– Паганяй! Паганяй! Не шкадуі – не здохнуць. Стаяць кожны дзень!.. А прыедзеш, зараз жа перапражы коні, падмаж восі, і айда назад, у Менск, каб не спазніцца – сяння вечарам баль... Ах, Ахрэм, стары ўжо ты – не цеміш жарсці маладога!

– Шго вы кажаце, спадар?

– Ахрэм, запамятай: не кліч мяне спадаром нейкім, а заўсёды кажы: пан палкоўнік... Тут людзі іншыя.

– Не забудуся, калі не забудуся дагэтуль... Але пане палкоўнік кажа: маладоць не разумею – дык ці ж ты малады? Твая нябожчыца маці казала: «Барысочку дзесьці пад пяцьдзесят будзе...» Вось жа была памешчыца, а не вы, кадзешныя!.. Потым вы кажаце: тут людзі іншыя. Дзе таму ліху паверыць і гукаць гэтак – усе яны, як мы: грэшныя, няшчасныя; вайна на ўсіх адной бядой цісне. Мне толькі не падабаецца ў іх: занадта шмат любяць размаўляць і спрачацца. Адзін парабак учора, з пазволу табе павядоміць, нават агрызнуўся на мяне: «Мы вам у 1920 годзе кабыльны хвост паказалі. Паляк, дык і едзь назад! Няма чаго прыкідвацца беларусам!»

– Няўжо яны думаюць: мы – палякі?.. Ведаш, Ахрэм, ты не даводзь, што мы беларусы, лепш чаляй хітрэй: замоўкні, бальшавік, мы немцы ёсць! Ты разумееш мяне?

– Хітрасць – мудрай за мудрасць, пане палкоўнік, але ці мне, старому чалавеку, з імем наскім заступляваць сябе немцам, як вы зрабілі?

– Дурны ты, Ахрэм!.. Падганяй!

Ахрэм не супярэчыў палкоўніку. Сцебануў коней і заспяваў нейкую маркотную песню з словамі яму аднаму чутнымі – ён перабіраў іх памяцямі.

На двор яны таксама ўехалі шпарка. Палкоўнік саскочыў яшчэ прад спынам цялегі і, бадай, пабег у памяшканне. Алена ўбачыла яго, выйшла на ганак.

– Прынялі? Спадабалася ім?

– Ды ім спадабаецца і сам чорт – толькі валі з-за пляча, за дзякуй!

– Стане і табе!.. Палкоўнік Барыс, я не салдат, гавары са мной парадачна...

– Я прызвычаены да гэтага.

– Ужо час адцурацца твайго прызвычаю.

– Добра, Алюся. Чаго ты раптам у сварку са мной?

– Плоціцца, палкоўнік, як зарабляецца.

– Алюся, нешта скажу добрае. Сянняшнім вечарам будзь са мной як жонка, няхай пазайдросцяць мне... Сяння на баль паедзем!

Алена зраўнаважылася: яна чакала канца размовы і жадала, паслухаўшы палкоўніка, накінуцца на яго з лаянкай, але якраз канчаток гутаркі абвясціўся іншы. Тады яна, каб усё-такі не здацца, сказала:

– Вы, палкоўнічак, найперш спытайцеся, ці паеду я.

– Алюся, я ж прывёз запросіны. Уяві: запросіны ахвярадаўцу Самапомачы ў Менску... А потым, мы ж паедзем, а не пойдзем.

– Хай па-твойму будзе. Але скажы Гані таксама збірацца.

– О, так, Алюся, як жа без яе!

Алена вельмі паважала наведваць усялякія сходзіны, зачопы і баляванні. Не глядзячы на яе характар насупленасці, яна была цягатлівая, каб паказацца сваёй беззаганнай прыгажосцяй сярод абсудлівых і гаманкіх жанчын. Адночы Ахрэм, пакрыўджаны на яе, сказаў палкоўніку: «Штосьці яна ў цябе, бы зарослае возера: ні касіць, ні рыбу лавіць!»

Алена для ўсіх у двары заставалася камянем – і перашкодным, і патрэбным.

– Ты ж, Алюся, патурбуйся хутчэй узрацца.

– Я зараз – падганяй Ганю.

– А што ж мне апрануць? Без мундура паехаць вельмі ніякавата.

– Калі не пазнаюць цябе, што ты палкоўнікам быў, дык тады я патурбуюся сказаць усім: пан Сконтэўт з быўшым рангам вайсковым: палкоўнічак.

– Усё кпіны ды кпіны, Алюся! А можа, ты засцягніш як-небудзь тыя дзюрэчкі на мундуры? І трэба было ж напаткаць тога ваўкалаку! Зробіш, Алюся?

– Папрасі Ганю.

– Які я бедны!.. Я зраблю сам... А можа, аддала яго парабку?

– Не яшчэ, але збіралася.

– Алюся, паабяцай хадзіць на балі са мной пад руку.

– Абяцаю! Абяцаю!

– Дзякую, Алюся! Мой паветраны пацалунак табе – бачыш? Паеду без мундура.

– Вельмі добра, ён жа польскі!

Алена, супакойная і не кранутая ягонаю любасцяй, пайшла да свайго пакоя.

– Эй, Ахрэм, не расхаджвайся па двары, а падрыхтуй усё па-людску!

– Добра, пане палкоўнік! Вы толькі не адчыняйце вокны перад зімой: рамы скасеюць тады.

– Не твая справа – гаспадар знайшоўся!

– Цяпер не мая, а як сапсуецца – паглядзі, Ахрэм.

Ахрэм, не жанаты, пад шэсцьдзесят пяць год, яшчэ здаровы і пры сваім чалавек, быў увесь час на службе пры матцы палкоўніка ажно да ейнай смерці, а па смерці астаўся пры сыне-палкоўніку, які даручыў яму даглядаць за парадкам і быць пры патрэбе вазніком. Але найлепш Ахрэм паважаў памерлую, а пра сына паміж працаўнікамі маёнтку без маруды, на другі дзень прыезду туды адклікнуўся зусім не ветліва, распаўсюдзіў: «Ах, братцы, нейкі ахлысцень, ды ўсё!..»

Пасля перакіды словамі праз вакно з палкоўнікам ён накіраваўся пад павець. Намазаў дзёгцем восі старой брычкі з палапленай над ёй будкай, перамяніў зброю на конях, выцер мурагом на іх пот, даў ім аўсу.

– Спраўяцца – ешце, – загугнявіў Ахрэм. Апошнімі гадамі ён любіў пагутарыць з сабой або з коньмі. – Бачыш яго – нешта хлыснулі там сярод развалінаў, і ўжо едзе... Ешце, бо на мяне забыліся – не паклікалі есці. Праклёну няма на іх! Тая цытра, хто яе ведае, ці была калі паняй, сама ўсё скабліць, варыць, дзе ж даступіцца да яе. Уваліцца не ў час на кухню – о, не, Ахрэм, паклічу, пацярпі! І кліча! А як, браткі, жылося пры нябожчыцы – цароў з ёй хаваць у адной капліцы – от дзе была жанчына! Даўней, калі памёр яе мужык на нейкіх курортах – пакліча мяне ў каморачку, у тую, што ад лесу і ад вока людскога, і скажа: «На выпі, Ахрэме – можа, укісла?» – пытаецца сабе, а я не па-боскаму чмыхну перад ёй у нос: «Але, ваша зіхацельства, прыкісла і дзярэцца ў горле, як кляновы сядзёр». Ах, браткі, жыў! Жыў па-свойскаму – не крыўджуся. Яна, мабыць, была закаханая ў мяне. Яй Богу, не памыляюся – кахала! Сама не старая была, і я сам не стары яшчэ, цепрасць чулі ў целе. Ды я ўсё-ткі чакаў, калі скажа мне: «Ахрэм, давай ажэнімся...» А яна, відаць, неадважнай нарадзілася – не сказала мне; састарэл ася і памерла, а я, ліха на яе косці, без ніводнае прысваткі астаўся нежанатым. Бо ж навошта жаніцца на беднай, хоць бы і прыгожай, як вось цяперака ахлысцень-палкоўнік. Не той час!.. Называюць мяне вознікам, даглядчыкам двору, а шапку спецыяльную не купяць, каб бачылі: хто – я і як з ім гутарыць... Пакутныя – мы! Ешце, бо ж зноў паганю вас наўзавады, ня буду запрагаць другіх, бо няма як – яны ж з працы якраз.

Ахрэм хацеў пацалаваць белага каня, але Алена паклікала яго есці.

– Апамяталася – баіцца, каб не зваліўся з праклёнага кукіша, што брычкай называе. На цыганскую будку пасмешнік кажа: «Брычку падмаж!» Ешце, няшчасныя, дарога зноў!

У змроку першых часінаў ночы палкоўнікава залепленая лапінкамі брычка паказалася на вуліцы Менску. Адзіным жывым чалавекам, які яшчэ ішоў па вуліцы ў прасцінку за горад і спаткаўся з імі, быў Адамчык. Ён барзлівымі крокамі сігаў па прасцягу вуліцы да сваёй вёскі. Замарудзіўшы пры наведванні сляпой музыканткі, цяперака спяшаўся прадчасна пакінуць Менск, пакуль наступіць забаронены час хадзьбы ў горадзе. Палкоўнік здалёку пазнаў яго і, каб зноў не бачыцца, адварнуўся да Алены.

– Доктар пайшоў, – загаманіў ён да яе, калі Адамчык абмінаў іх. – Жыве на ўзлесках з тым старым дурнем, што сабаку трымае, які ўкусіў мяне... Абяцаў яму ў Самапомачы да дому падвезці, але я паехаў без адкладу, каб сказаць табе пра баль.

– Няўжо ён доктар? Ён жа як лесасек апануты, – за ўвесь час язды да Менску загаманіла Ганя. Алена з прыглушаным захопам смеху і здзіўлення глянула на сястру.

Брычка з грукатам імкнулася ў бяшумнасці парожніх вуліцаў і развалін. Першыя рэдкія сняжынкi, быццам палахлівыя, пачыналі прыліпаць да Ахрэмавага твару. Надыходзіла зіма.

- Пане палкоўнік, на санях прыйдзеца дадому варочацца.
- Ахрэм, падганяй, не разважай – яшчэ добры ўшчалопак ехаць.
- А мне пропуск не ўзялі – арыштуюць.
- Я атрымаю – не клапаціся.
- Вы ж атрымалі – а мне?
- Для цябе таксама... Паціскавай, Ахрэм, паціскавай. Да Самапомачы прастай.
- А дзе ж коні паставім?
- Ахрэм, падганяй, кажу. Там ёсць брама і знадворак каля кладоўняў.
- Украдуць яшчэ. На мяса ўкрадуць.
- Ты ж будзеш у будцы спаць – не ўкрадуць.
- О, дык песні! Яны на вындрывалы, у цёплым сабе... а я ледзяней.
- Падганяй, Ахрэм!
- Палкоўнічак, адчапецеся ад яго!

Арэмчык яшчэ быў дома, калі да яго пастукаўся палкоўнік разам з жанкамі. Той усё спрачаўся з дачкой: у што ляпей апрануцца, і злаваўся, што не прапаятаў сакратарцы дзе-небудзь купіць або пазычыць вышываную беларускую кашулю. І вельмі здзівіўся з панібратства палкоўніка, з якім адно толькі раніцай пазнаёміўся. Але паважаючы ягоную мінулую вайсковую рангу і разлік карыснасці на будучае – нямецкага паходжання сям'я, прыняў гасцей ветліва. Палкоўнік апраўдваў сваё завітанне няведамкай, дзе знаходзіцца памяшканне для балю.

- Па мяне ад Лібіца мусяць прыехаць... не ведаю, як з вамі тады?
- Лібіц па прозвішчы немец, а мы немцы таксама.

– Прабачце, гэр палкоўнік, фраў унд тохтар, я не пазнаёміўся з вамі – у гэтым вінен гэр палкоўнік... Можна, да гарбаткі падкія? Дык прашу. Без гарбаткі тут не абыйдзеся – заморуць, але ўжо позна. Людцы, майн гэрэн, у Менску як павучкі з павуценнямі... Будзьце ласкавыя да столу.

– Не прасіце і не частуйце, гэр Арэмчык, – адказала за ўсіх Алена. Яна ўжо справілася ўвайсці ў кірунак Арэмчыкавых вятроў. Мабыць, не дарма ў яе вачах сінь неба! А мо толькі ёй самой меркавалася, што яна ў здолі перамагаць адлегласць да далёкай душы чалавека; моў, захапілася слепавата і не хоча развітвацца з гэтай самаасабістай пераконай азначваць людзей, хоць ёй усяго дваццаць тры гады.

– І я, гэр Арэмчык, дзякую вам ад усяго сэрца... У мяне, гаспадара, ёсць іншыя клопаты: як уехаць майму вазніку Ахрэму на знадворак Самапомачы? Там ён будзе чакаць нас.

– О, вы нават на фэйтоне?

– Але... – і палкоўнік падкусіў вусну надверхняй шарэнгай зубоў, падціснуў падбародач да горла.

– Чакайце, я зараз надзену кашулю... Ключы ад брамы ў мяне. Сяння пасля пасяджэння забраў іх у гэтага Зорыча. Каб на яго рэдзька – такі несімпатычны ахлапень з ямкамі на барадзе і на шчоках... нацыянальна-ідэйным называе сябе. Проста дакука, а не ідэя! Хутчэй куль саломы з гнілой страхі, чымсьці ідэялагіст!.. Ах, майн гэрэн, не шмат часу маем, а трэба было б пагутарыць з вамі – кеп-

скія ўражанні ў мяне ад менскіх пішчалікаў... А вось мае жанкі недзя запаўзлі ў спальню і не вылазяць стуль. Прабачце, гэран!

– А як, пане Арэмчык, з ключамі? – парупіўся палкоўнік напамі нам.

– Я зараз – брама не за гарамі...

Неўзабаве з наступнага пакоя пачулася Арэмчыкава лаянка.

– Спадзейся на вас, шэдых! Чаго прыціхлі, чумлівыя ціпачкі? Чаго? Заўтра адну і другую на вуліцу, ды і хадзіце там!

– Чуеш, палкоўнічак? Ты ж вайсковы чалавек, – падышла бліжэй і шагнула яму Алена.

– А мне здаецца: ты шкадуеш мяне, калі дапікаеш.

– Ганя, калі чула гэткае слова, наш палкоўнічак – стратэг.

– Адчапіся, сястра!..

Ганя не даказала надуманага. Яна была гатовая таксама сварыцца з Аленай. З пакоя вяртаўся Арэмчык.

– Ведаецца, гэран, часам ваюю з дачкой і служанкай... Яшчэ не распакавалі дарожных клумкаў... Але будзе добра і гэтая кашуля, – улагодзіўся Арэмчык і спыніўся перад люстэркам. – Каб на іх пранцы напалі – іржавае люстэрка паставілі й думаюць добра зрабілі!.. Паганцы тут, а не людзі.

За хвілінаў пятнаццаць прад пачаткам балявання па Арэмчыка прыслалі легкавую машыну, забралі яго і, па ягонай просьбе, «сям'ю» палкоўніка Сконтаўта.

– А мае дык адмовіліся ехаць... Не апошні баль гуляем! Ключ ад брамы пакінуў дачцэ – адвядзе вашага возніка.

Пры ўваходзе ў публічную бібліятэку ў гасцей забіралі запрашальныя карткі, надрукаваныя машынапісяй на гільзавай паперы, і давалі нумарок пакоя і стала. На стала для кожнага госця стаяла прырыхтаваная закуска з дзвюх скібак хлеба з прамежкам люмберскага сыру, сярэдняе вялікасці бульбіна, і памазаная слупкім журавінным мармеладам раскrojаная булчачка. Стоцьма паміж двух нумароў-месцаў высілася «сотачка» гарэлка з савецкай маркай, захопленая ў менскіх кладоўнях.

У дзвях кожнага пакоя стаяла дзяўчына, забірала нумаркі і паказвала прызначанае месца. Усё было падрыхтавана ў нямецкі «рыхтык». У некаторых пакоях было гаворліва, але крыху ў куток, дзе знаходзіўся вялікаваты пакой, было шумліва. Там жмудзіны, латышы і немцы, бадай усе маладыя і здаровыя, у нямецкай уніформе, выпівалі сваю долю; закусваў не кожны, выходзілі й гурміліся на калідоры – чакалі сігналу да танцаў.

Палкоўнік са сваёй «сям'ёй» таксама заняў месца, і калі прапанавалі наліць чаркі і выпіць за здароўе Гітлера і за будучую апеку нямецкага народа над еўрапейскімі народамі, Алена дазволіла яму зрабіць падрыхтоўчае – наліць у чаркі і абмачыць вусны, але выпіць не дазволіла.

– Паспрабу і выпіць – і я дадому не еду з табой, чуеш?

– Добра, Алюся... Толькі сама не забывайся на абяцанае.

– Я не забылася... А дзе ж твой гэр Арэмчык? Уцёк?.. Ах, ты мой палкоўнічак.

Госці несулаліва, перамешліва адклікнуліся на здароўе. Алена ў той час нахілілася да палкоўніка, пацалавала яго ў шчаку. Палкоўнік датаркнуўся вуснамі скрайка чаркі – не выпіў. Аленіна пяшчотнасць, падараваная яму на вачах незнаёмых людзей, шарахнулася праніклівай чуткасцяй, ён зіхатнуў валогім позірк-

ам на супроцьных за сталом гасцей, паставіў чарку, далікатна крутануўшы яе пальцамі. Палкоўнік не выдаў сябе – выцягнуў з кішэні хусцінку – адмачыў вусны.

– Нешта, як з выцеклага вока, пацякло з цябе?

– Алюся, не рабі з мяне стрэльні – людзі тут... пашкадуй, – ледзь чутна адказаў ён.

– Нічога, палкоўнічак, можа, і я навучуся кахаць вас...

– Чаму вас?.. Але цішэй, Алюся – не будзем пра гэта.

– Яны ўсе заклапочаныя сваім – не пачуюць... А ты цяпер выпі. Давай разам, за нас, згодзен?.. А можа, за Арэмчыка, – крыкнем?

«Не рабі дурня з мяне, – падумаў палкоўнік. – Абаб’ешся... выцерплю дрыгзотку». І ў голас: – Чаго замоўкла, Ганя? Вып’ем, дружа.

– Без мяне? Я ж першай прапанавала, а раптам вы да Гані... Давайце дзінкнем! Куды мне без вас? Прыярым дзянніцу ў будынку.

– І насапраўды: куды без цябе, – падтрымаў шчыра палкоўнік.

– Палкоўнічак, навошта скрыгаець, як камяні на млыне, іх можна падмачыць крыху – хай ціха будзе? Вып’ем за нас.

І яны трое выпілі.

Алена сваволіла.

– Нешта Ганюся надзьмулася на нас, не гутарыць, закахалася, напэўна, – абсушваючы вусны хусцінкай, прагаманіла Алена. Але Ганя надалей маўчала і назірала за гасцямі.

Пасля чаркі гарэлкі паміж некаторымі завязалася гутарка, знаёмства, паміж знаёмымі раней пачуліся тосты пажаданняў. Панавала настройная шчырасць. Сям’я Сконтаўта не барзділа знаёміцца з суседзямі па стале.

– Я вып’ю яшчэ, дазволь, Алюся. Ужо даўно, даўно было свята з гарэлкай.

– Я, палкоўнічак, жартавала. Сябрыня мой, нагбам, па самым дне келіх лізі!

– Алюся, ты гаворыш, як той Арэмчык на сваіх. Не давай волю языку.

– Нічога, палкоўнічак, шчэ сяння я пабаю табе, паслухаеш яшчэ!

«А можа я і падобны на асмешніка?» – падумалася зноў палкоўніку.

Ганя ў надару Алене сядзела маўклівая і прыслухоўвалася да ейнай гутарлівасці. З сардэчнай журбай назірала за гасцямі. Яна шукала сярод невядомых людзей прытульны ўшчалопак сваім мроям – закаханасць ў палкоўніка.

Неўзабаве ад некаторых гасцей пачуліся гастраватыя і зусім дурнаватыя словы жартаў, што будрожылі смехам суседзяў і суседак. І аціхлі.

– Ахтунг! – аддалася голасная каманда, і шумлівых жмудзінаў, латышоў і дзесятак немцаў, што належылі да вайсковых адзінак СД, афіцэры ўшарагавалі ўсцяж даўгога калідора. З верхняга паверха ў суправадзе ад’ютанта і Арэмчыка зыходзіў Лібіц. Лібіц памалу зыступаў з кожнай усходкі. Госці з невялікіх пакояў з асцярогай да шуму павыходзілі на калідор.

– Вось бы даверылі мне скамандаваць, ты б, Алюся, паглядзела, – шаптаў палкоўнік Алене і пазіраў на пашанотных гасцей на ўсходках.

– Хайль Гітлер! – павіншаваўся Лібіц з салдатамі.

– Хайль! – адказалі яны аднолькавым вырываам скрыку.

Гэты ўскрык блізу ўсіх, хто прысутнічаў там, сплёў у агульную захопленасць настрою. У кожнага і ў кожнай адгукнулася рэха мінулага юнацтва – прылучвалася меркаванне здзяйснення асабістай навагі ў будучыні. У той момант не трэба

было хадзіць заходамі сцежак і цянькоў – думкі прыводзілі да аднаго: або з імі, або супраць іх, немцаў. А той, хто ведаў і паабяцаў свайму на анав анню апынуцца супраць іх, адчуваўся мізэрным і ўсхваляваным, але захопным. Гэтакі найбольш назіраў за тымі, хто знаходзіўся побач яго, а не на ваякаў. Гэтакі вывучаў позірк і захаванні гурмы, прыгатаванай на ўсё ў розныя часіны штодзённага жыцця. Гэтакія чуліся непакорна справядлівымі, няўхільнымі, як надыход дня пасля начы.

Спатканне Лібіца з салдатамі цягнулася не сцягавата. Тады, калі ён і ягоны ад’ютант параўняліся з апошнім у шарэнзе, дзверы вялікай залі бібліятэкі расчыніліся. Дзве дзяўчыны, убраныя ў беларускую вопратку, шырока адвялі палюкі дзвярэй да сцяны. У пралёце залі стаялі музыкі, і ўваход туды Лібіца яны сустрэлі фашысцкім гімнам. Ён і ад’ютант спыніліся прад музыкамі, як прад святымі абразамі ў святыні, суладна працягнулі ў пашане ўверх рукі.

– Я не шмаг часу тут, але вашых гасцей таксама прывітаю, – сказаў Лібіц Арэмчыку.

– Усім будзе прыемна, гэр Лібіц, – пахвальна адказаў Арэмчык.

На калідоры зноў зашумела ад гутарак і смеху легіянераў. Жанкі зноў барздзілі да залі. Адны былі апранутыя сціпла, а некаторыя нават адпаведна на прырачоную ўрачыстасць. Яны знаходзіліся ў прыкладзе асабістае волі, якая залежала ад іх прыгажосці і спрыту, а не ад улады складак каштоўнай сукенкі, курты ці спадніцы. Адны згурміліся сюды на паказ і для заспакою цела, другія з свядомасцяй уласнае дасяжнасці іхных мужоў. Гэтакім не было патрэбна пераконваць кагосьці прыгастом, яны лёгка пазнавалі вартасць суседкі.

Алена, хоць і паабяцала палкоўніку хадзіць з ім пад ручку, адмовілася ў апошнюю часіну. Пасля пачастунку паміж імі адбылася заўсёдная, не гледзячы на абставіны і наветы, спрэчка.

– Ты ж, палкоўнічак, у галёшах – як ісці з табой? Сорамна.

– Алюся, зіма маразамі пачалася, а не летам... Ды яшчэ: падмётка адстае, ледзь не хлюпае. Я не шавец – не падаб’ю...

– Ты ж нават не паглянцаваў іх.

– Я казаў Ахрэму, а ён не зрабіў...

– Ахрэм маладзец – свабодалюбец... Палкоўнічак, ідзі адзядзя мяне, але не за мной – чуеш?

– Не трэба, Барыс... хадзем – я з табой! – наравіста прапанавала Ганя. Збялелая, з дрыготнымі вуснамі, уветляя і шчырая, як дачка бацьку, узыла палкоўніка за руку. – Хадзем, я не саромлюся!

А тады, калі ўсе сабраліся ў зале, Лібіц прамовіў:

– Прывітанне беларусам!.. Я паважаю сказаць да тых, якія любяць мяне або не робяць зло для нашае арміі... Мы – немцы, прыйшлі да вас, каб далучыць вашу Айчыну да будоўлі новай Эўропы пад кіраўніцтвам Адольфа Гітлера...

Плэскаты перарвалі прамову. Яны ж хутка і сціхлі.

– Той, хто думае змагацца супраць нас – смерць яму! Той, хто думае перашкаджаць нам – таксама смерць!.. Вайна хутка скончыцца нашай перамогай і наш вялікі райх падумае над вашай будучыняй... Беларусы, падумайце пра новую Эўропу пад нашай апекай... Хайль Гітлер!

Кароткія, а з некаторых далоняў, асабліва паміж легіянераў, даўгія плэскаты хлыталі ў прастор залы згоду Лібіцу. Зорыч і Арэмчык адразу, па прамове, пад-

ышлі да яго і запрапанавалі ўдзячнасць. Лібіц усміхнуўся, махнуў вясёла галавой і азірнуў усяго Зорыча, ён пазіраў за ім і тады, калі той адыходзіў.

Святло ў зале згасла, і на змену з-пад сцяны на стаяках засвяціліся лямпкі з жоўта-чырвоным святлом. З гушчыні гасцей дзынкнулі цымбалы, і ад боку, дзе сядзелі музыканты жандармскага аркестра ў Менску, адклікнулася піяніна. На прастор залы выбегла, бадай вырвалася з рук гасцей, артыстка балету. Яна закруцілася ў класічным вальсе. Ейная чароўна-мастацкая мітухня была размашыстая, пражорыстая і акрэслена-абавязковая для захапленняў і пахвалаў. Муза руху магла знайсці хараство і сярод галечы, і сярод разбураў і пагараў! Мужчыны выцягвалі шыі, жанкі насупліваліся, калі артыстка блізка круцілася каля іх. Вельмі ўторна вусны вузкага роту артысткі ружавеліся вясёласцяй усмеху. Прыгожае аблічча мільгацела, прападала ў агульным рытме постаці. І кончылася. Пад віхравей плёскатаў яна зноў знікла сярод гурмы гасцей. Усе праводзілі, шукалі яе позіркам.

Шапатлівая шумятня, танец артысткі, музыка захоплівалі гасцей усім зямным. Яно самым сычным спосабам набрала адчуваннем існавання, і не находзілася ў ім нічога нікчэмнага.

Лібіц падзякаваў Арэмчыку і пакінуў гасцей.

– Шмат музычнасці і вясёласці ў артысткі, але розуму, мабыць, з грош калёны... Цалёўка, выбітая з дашчанага замёту – яна! – выказала Алена свае меркаванні палкоўніку. Ён стаяў за яе плячыма, трыманы за руку Ганяй. Музыкі зайгралі вальс.

– Не ведаю, Алюся – па-мойму, ты больш, чымсьці на грош, хуліганіш...

– Барыс, жанкі запрашаюць танцаваць, – звярнулася Ганя.

– Сястра дарагая, скажы яму, няхай галёшы сцягне – людзей не смяшыць!

– Плюешся, Алюся, на ўсіх – крыху ахаманіся! – папрасіў палкоўнік.

– Не крапай, палкоўнічак! Па-твойму, калі пчаліна носіць мёд, дык на яе і пляваць ня трэба? Гэта адно, палкоўнічак, а крыху пазней я раскажу табе што-колячы добрае. Будзеш слухаць?.. Ну ідзі танцуй, палюбуюся табой...

– Куды мне, Алюся – азвычайнаўся каля цябе... Ганя, пашукай другога, – зноў папрасіў палкоўнік.

Ганя пакінула іх. Яна жадала танцаваць, і хутка яе выцягнуты стан з пругім усходам грудзей, з распушчанымі валасамі пад чорнай жычкай банту апынуўся ў крузе танцу.

– Алюся, – пачаў палкоўнік, – давай падыйдзем да артысткі і скажам: вашай талярэнцыі пашана ад сям’і памешчыка Сконтаўта! Няхай ведае. Мо калі да нас запросім, бо ж хутка ўладзімся на новым месцы...

– Ах, талярэнцыя ты, палкоўнічак! У Ібсана ёсць сказ: «Ні гаротнасці, ні спакування, ні ўспамінаў не пакінуў ён». Ідзі, я пастаю тут, пагляджу збоку на маіх сяброў сям’і – усё да толку сяннішнім вечарам, не мадзюць... Ідзі!

– Алюся, я збіраюся клікаць цябе Арлеанскай дзеўкай – добра?

– А я жадаю быць Менскай! У нас Магілёвы да Менску збудаваўся... Ці жадаеш пачуць, палкоўнічак, хто ты і некаторыя тут, а-а?

– Кажы, будзе вяселей стаяць з табой... Алюся, кахаю цябе, таму зношу твой здэк, прабачваю адразу.

– Палкоўнічак, ты ні ў тым ніту закрываўся!.. Лыжка вырэзваецца для стравы, а страва якая і колькі яе ў гэтай лыжцы?

Алена ўзяла палкоўніка пад руку:

– Хадзем прыхілімся каля дзвярэй, там не гэтак цесна... А страва? Страва, палкоўнічак! Гістэрычкай хочацца быць і крычэць, і баіць! Ты бачыш, колькі сабралася нас і іх? Некаторыя пад’елі дома пад самы падбародач, некаторыя ледзь зацерушылі кішкі пацяхай – Лібіцавай спажывай. У гэтых парожнія страўнікі напэўна адгукваюцца рэхай танцу... І ў кожнага свая спрага ёсць. Адны прыйшлі за здабыткам: будзем жыць, другія ад крыўдаў, але ў крыўдзе іхнай не было і няма цяперака свайго. Яны і астануцца крэтынамі, загнаныя ў клетку, або падлізакамі чужых пятак. Падлізакі таксама засумавалі па загонах-клетках, але заганы ў сваю – навошта свабода?.. Латышом і жмудам – не ведаю, што трэба. Малыя фігі заўсёды тыцкаюць каму-небудзь пад нос. А Арэмчык – галагуцкі пёўнік, люстэрка пераможцаў – яму патрэбна хітрыць, вадзіць крапівой сваім каля голай сядалаўкі: гэтакія доля ягоная, каб упасціся бяды на сваю галаву.

– Алюся, а ты хто?

– Я? Іх шмат!.. Мо некалісьці і ты будзеш – людзі ў шчэлінках... вуджары!

– Паражняча – ты!.. Хочаш быць Арлеанскай дзеўкай. Ты незнарок сказала: гістэрака, гістэрычкай – талярэнтна не крыўдуй за гэта, бо ж крыўдзіш мяне без прабажэння... Ах, Алюся – найлепш не будзем кратаць, што не пад нашу сілу і розум. Калі толькі дакучала гамазня свая, паслухай маю. Я раскажу мой успамін з вайсковага жыцця. Паходзім па калідоры – паслухай. Не будзем пра палітыку – пакінь нежаночае!

– Вельмі цікавы дадатак! Але да выпадку – хадзем, паслухаю... Вальней, палкоўнічак, без падручак...

Палкоўнік ніколі не мог адгадаць сваю Алюсю. Яму ляпей думалася, што яна паступова згаджаецца з ім. Накіраваліся да змрочнага калідора.

– Аднойчы ў Варшаве, – пачаў даверліва палкоўнік, – да нас у полк прыехаў маршал Пілсудскі. Я тады не быў яшчэ палкоўнік. Прыезду ягонаму не спадзяваўся я, і маё начальства таксама. Але нічога, не бянтэжуся. Загадваю шэрангаваць салдат. Прыводзяць іх, дзе стаяў я і Пілсудскі. Гутару, хвалююся. Ды раптам мне падшыбла ахвота скамандаваць самому, бо ж вельмі хлэстка выглядалі салдаты. Прашу прабажэння ў маршала і ў яго ад’ютантаў... Я калісьці, павер, Алюся, мог камандаваць не гэтак, як ты бачыла тут. Куды лепш, непараўнальна лепш! Калі цокну каманду, дык ажно дамы зыдрыгаюцца!.. «Направа вруць!» – скамандаваў я, адышоўшы на колькі крокаў ад маршала. Усе раз – і зрабілі. Але адзін недарэка, з тваіх шанюўных крэсаў, узяў ды кругом цок, і стрэльбу нават як да наступу цокнуў...

– Чакай, палкоўнічак, дазволь мне дакончыць. Я па-свойму скручу свісцёлачку. І пачну таксама, як ты, з слова: аднойчы, – прапанавала Алена, як быццам ад яе патрабавалася рызыка для чагосьці вялікама-добрага. Палкоўнік цягануў шыю ўверх, потым пакратаў ёй на бакі – ён такім шляхам паважаў папраўляць каўнер кашулі, каб не парушаць манеру захавання: ніколі ў грамадзе не бярыся за каўнер кашулі.

– Аднойчы ў Луках жыла бабулька... Не! Не гэтак. Бабулька-палячка, адзінокая і бедная. Я ведала яе... Вось аднае раніцы на маё пытанне да яе: «Як вам, пані, удаецца пры вялікай радоўцы атрымаць паёк першай?..» – яна павучыла мяне: «Пані, калі бачыш шмат людзей у чародцы, дык пасмуродзь ім адзін дзень, на другі таксама, а на трэці скажучь: Прапусцеце гэтую смярдзюку без радоўкі,

няхай не смуродзіць тут!..» Людзі вельмі хутка спраўляюцца не любіць цябе аднаго, а не тых, хто ненавідзіць усіх...

– Алюся, якая ты цынічная! Да чаго ты вернеш? Ты не была гэтка. Што з табой?.. А-а, спадар Зорыч, мая пашана, будзьце знаёмыя з маёй паловай.

Зорыч, выйшаўшы з залы танцаў, накіроўваўся да дзвярэй, на выхад.

– З шчырасцяй, пане палкоўнік!

Пазнаёміліся. Зорыч загутарыў да Алены:

– Сяння ў Самапомачы пан палкоўнік гаварыў пра вас... Я вельмі ўдзячны спадарыні, што вы парупіліся дапамагчы нам. І ў будучым будзьце добрымі не забывацца пра нас...

– Даруйце мне! – уветліва папрасіла Ганя. Яна падышла і звярнулася да палкоўніка: – Я ізноў за табой – танцаваць хачу. Калі ласка, не адкажы цяпер... Той салдацік, з якім танцавала, вельмі блажэнькі... Калі ласка, Барыс!

– Хадзем, Ганя – цяперака не адмаўляю... Спадар Зорыч, пагутарце з маёй каханай!..

– Дзякую, з вялікай ахвотай!

Алена ўсмяшліва паглядзела ўслед палкоўніку.

– Барыс, сцягні галёшы, – прапанавала Ганя, – і пастаў іх за дзвярыма...

– О, праўда, Ганюся! Вось бы няхай і твая сястра сказала гэтак, дык не... – і палкоўнік патурбаваўся схваць ад Гані ўсхваляванае аблічча.

Алена асталася з Зорычам на калідоры. Яна, як жанчына выходлівая і вельмі грамадская, пачала гутарку першай. Яе прыгаство, прызвычай такту з упершыню спатканым чалавекам заўжды выклікалі адчуванне захопленасці: глядзець, слухаць і паважаць яе. Бадай у кожным ейным руху і позірку спакмечвалася штосьці вяліка-прысутнае і скончанае ў знаходжанні абавязковасці да чагосьці добрага і справядлівага, але чарнабожна заўважалася кожная неасцярога ўгнявіць яе. Ейны від смутнасці, напэўна, прыносіўся наявай разліку кагосьці пашкадаваць ці паспадзевіць, бо ёй заўсёды думалася, што свет увесь апанаваны журбой, і часіну радасці можна здабыць толькі праз надзвычайную мужайнасць чалавека. Яна сама стварыла ў сваёй душы празрыстае пачуццё любові й спагаднасці; яна, прыгожая, смутлівая жанчына, жадала прыручыць неасвоеныя тайкі ходання за жыццём. Але ў сваіх гадох перад жыццём яна была дзіцянё, наследнасць бацькоў, калісьці змагарных і прагнучых свайго, якія ж і сціхлі ў безгаласнасці таго магчым-ага, але недасягнутага ў іхным жыцці.

Зорыч, малады, добраскладзены станам мужчына, спадабаўся Алене яшчэ тады, калі яна ўпершыню пачула з кульгавай на выданне газеты ягонае прозвішча, даведалася пра ягоную працу ў Самапомачы, і кадзе пры спатканні з ім ён аб'явіўся ёй большым, чым пісалася ў газеце. Зорыч быў з тых, хто не абцяжваўся мальбой захопнасці нацыянальным як ідэяй, яно жыло ў ім народжанай існасцяй ад часу ягонага з'яўлення на Боскі свет. Ён не адчуваўся вучнем, а працяжнікам справы свайго народа. Яно ўсё з ім з маленства, разам з пачаткам разумення: ягоная краіна існавала дзяржавай, гісторыяй, культурай і нацыяй адналіту.

Пяшчотліва гучала мелодыя танга. Шумятліва шасцелі стуляні гасцей у танцы і разборліва даляталі на калідор.

– Яшчэ няшмат, як я тут, каля Менску, пасялілася. А пакуль, спадар Зорыч, агледжуся ў сваім двары, буду дапамагаць пакрыху. Але можаце спадзявацца на маю памогу заўсёды. Там тое-сёе расло, пакуль прыехала туды.

– Вельмі ўдзячны вам!.. Але ад сянняшняга вечара я не буду кіраўніком Самапомачы, гэтую ачалу на цэлую Беларусь займе Арэмчык.

– Я знаёмая з ім... Да вашае даведы, Арэмчык не падабаецца мне.

– Ад заўтрага працую ў Самапомачы для сталіцы. Праца больш удзячная, але, можа, панурая.

– Я і жадаю дапамагаць мянчанам.

– Тады нагодліва асталося шчыра дзякаваць вам! – Зорыч, як саромлівы хлопчук, правёў кончыкамі пальцаў навакол вуха, барытоністы голас зрабіўся больш выразлівы ў картавадзі літары “р”. – Мне ўдалося ўмовіцца з Арэмчыкам: кіраўніцтва дзіцячым домам пакінуць за мной. Люблю дзяцей, бо сам быў сірата. Сабраў іх шмат. Галадуюць маленькія!..

– Была і я бадай гэткай... Я памагу вам. Выхітру прад немцамі – наш Ахрэм прывязе мяса, – паабяцала Алена. – Я веру, вы ў здольнасці захаваць таёмнасць: я паахвярую мянчанам на мяса два мал адых, сытных кані.

– Не ведаю, што вам сказаць... аднак прабу ўце, мо немцы не даведваюцца.

– Ніхто не будзе ведаць, спадар Зорыч. Наш Ахрэм прывязе іх на знадворак Самапомачы мясам – вось як! Коні нямаль мае ўласныя. Гэта можна зрабіць нат сяння... хаця ня будзе на чым дахаты даехаць... А чаму ж вы не танцуеце – прабачце за цікавасць? – Алена разумела неадпаведнасць пытання, але хацела ведаць больш, хто перад ёй.

– Не люблю танцаваць, а раз не люблю, значыць: не ўмею... Дадому іду... Я тут ні пры чым, бадай змусілі прыйсці сюды... – няскратна адказаў Зорыч.

Музыка заціхла. У зале загаманілі, разнёсеся галасісты смех.

– Вось і мае ідуць! Наганцаваліся?.. Дарагія, на сяння хопіць для вас, ужо час дадому збірацца.

– Гэта самае і я думаў... Замарыла Ганя! – і палкоўнік, спыніўшыся каля Алены і Зорыча, ціскануў і патрос Ганіну руку. Ганя, не смутлівая, а шчаслівая ды вясёлая, расмяялася ў адказ.

– Мне таксама не падабаецца тут, неяк, бы ў стадоле, мекшуцца, хахочуць... паехалі дамоў! Я тым часам з Арэмчыкам развітаюся, – прапанаваў палкоўнік.

– Куды табе? Арэмчык, Лібіц і тая артыстка на другі паверх пайшлі... Не круціся... Галёшы не забудзься ўзяць.

– Алюся, ты ўсё прыгледзіш, – паспрабавала Ганя абараняць палкоўніка і дадала: – Галёшы нехта ўкраў.

Выходзячы на знадворак, малады, прыгожы жмудзін у вопратцы нямецкага СД, ветліва прытрымаў дзверы, пайшоў таксама разам з сям’ёй Сконтаўта і Зорычам. З захаваннем вонкавай дасяжнасці, безназоўны, як часціна якога-небудзь дакладнага інструменту, салдацік вельмі часта ўторваў праходкі па калідоры паўзбоч Зорыча і Алены... Ён не абмінаў Сконтгавых і Зорыча, памалу адзадзя моцна ступаў на кожную сходку шырокага ганку. Ганя, заўсёды дапытная, азірнула на яго юнацкае зацёмленае аблічча. Ён умеркавана-напорыстым позіркам паглядзеў на яе. Вохкія, але больш часцейшыя першуны-сняжынкі спадалі з павалокі ночы. Зямля, нібы абсыпаная пялёсткамі белых красак, усё яшчэ выстаўляла з-пад іх свае чорныя плямы. Руіны, цяжнейшыя за ноч, рабілі прастор цемрадзі цесным.

На вуліцы ад бібліятэкі жмудзін-салдацік звярнуўся да Зорыча:

– Зіндзі Зорыч?

– Іх вісан ніхт, – пажартаваў Зорыч.

– Іх вайс шон, – і жмудзін-салдацік, гэты худзенькі, блізу што пераціснены дзягай, спакваля выцягнуў з кішэні пісталет і тады, калі Зорыч ахамянуўся і хацеў абараняцца, ён стрэліў яму пад грудзі і ў галаву.

15

Алена не магла зразумець, чаму наводле, як забойства Зорыча, глыбеіць на свеце ў аднолькавай моцы. Чаму людства супакойваецца ў гэтай фізічнай і маральнай абмежаванасці – забойства, бы справядлівы суд аднаго над другім? Нават дэман не забівае, а толькі забяўляецца аскепкамі няўдалых пачуццяў у чалавека. Але Аленіна душа, схіленая браць да сябе ўсё ненадвычайнае аддзельнасцяй свядомасці, усё-ткі была толькі жаночая лагода супроць чалавечае неразумнасці і дзікацтва. У сваім яшчэ недаўгім жыцці Алена справілася адчуць пакутлівую смерць бацькі ў засценках польскае дэфензівы і прадчасную смерць мацеры, таму цяперака яна знаходзілася ў безабароннасці прад уражаннімі гвалту над жыццём Зорыча. Прызвычайная да жалю і шкадавання іншых, яна магла толькі параўноўваць нядолю з сваёй асабістай, пакідаючы той нядолі быць незалежнай не ад яе, не ад тых, каго шкадавала. Яе душу гладзіла непрайменнасць розуму, а сэрца, нібы дадатак да души, адстуквала сумленнасць у розуме...

Палкоўнік бачыў хваляванні Аленіны, але спаткаўшыся пры абедзе, не адважыўся папрасіць у яе дазволу зайсці да ейнай адпачывальні, каб пагутарыць у беспрысутнасці Гані. Ён таксама аж да наступнага дня пасля забойства не выходзіў на прастор сялібы. Увесь догляд за гаспадаркай даручыў Ахрэму, а сам усё часцей і часцей хадзіў па калідоры і, не спыняючыся, паўходам, зазіраў праз шчылінку ў дзвярох да Аленінай адпачывальні. Ад нервовасці суха чмыхаў у нос. Ён бачыў, што Алена ў начной накідцы сядзела ў ложку, акрыўшы ногі коўдрай, набірала коўдру ў жмуткі, а потым, зусім не назіраючы за гэтым, вызваляла іх з комку, або ўчалопліва глядзела праз вакно на знадворак. На знадворку сівер пакручваў нягустыя сняжынкі.

Ганя таксама не сцерплівала – выходзіла з свайго пакоя, ішла наведаць Алену. На калідоры пры спатканні з палкоўнікам, як і надашні, ейнае аблічча зноў і зноў загаралася нявыказам неспакою. У той дзень у Гані з’явілася прысутнасць пачуцця несвядомай здольнасці ахаваць сваю кволу пяшчоты да сястры ды палкоўніка. Яна, мабыць, ад наведанасці гэтага адчування некалькі разоў не абмінула пацалункам смутнага палкоўніка.

Забойства Зорыча ў Аленінай душы было мальбой-дакараннем і ўявай: як спаткаюць гэтае здарэнне ўсе тыя, хто яго ведаў? У Гані толькі спагада сястры, якая ад перапалоху адчувае сябе нездаровай.

– Як Алене: ляпей ці горай? – пытаўся палкоўнік у Гані, як толькі яна выходзіла з адпачывальні. – За лекарам, можа, паслаць?.. Ды нарэшце, што кажа яна сама?

– Ах, Барыс, не хвалойся – усё будзе добра!.. Яна нічога не кажа і не просіць. Перапалохалася, дык і захварэла.

– Гы-ы-м!.. А пыталася, чаму не пускае мяне да сябе, ці, можа, загаманіліся, сёстрачкі, – забылася?

– А як жа, Барыс! Але яна ні гуку ў адказ. Ці ж яно сёлета ад Алены?.. Прызнацца табе, не дай Бог ліха, была б радая, каб яна крыху паляжала... Ах, што табе казаць, Барыс! Мне жадаецца хоць бы аднойчы адчуцца гаспадыняй і рабіць у хаце як уздумаецца... Калі б ты еў сухія скваркі й хрумстаў, я не злавалася б, і ніколі не спрачалася б з табой, і не гнала б памагаць Ахрэму – няхай бы ён даглядаў за ўсім, а не ты... Я была б не гэтакая, як Алена, – выказалася Ганя з спакемным хваляваннем на вуснах і ў голасе. Ёй здалася, што напаткалася часіна, калі яна мусіла не стрымацца ад шчырасці да палкоўніка.

– Ты, дзяўчаро, цішэй – сястра пачуе.

– Я жадаю, каб яна пачула – не асцерагай мяне!

– Ганя, ідзі й прыбярэ ў кухню – там шмат суддзя нямытага.

– Я? Прыбярэць у кухню?.. О не, мой каханы, я не мнішка! На гэта ёсць Ахрэм...

Палкоўнік крутануўся, чмыкнуў у нос, бакавата паглядзеў на дзверы Аленінага пакоя, пайшоў у свой кабінет і там адразу прылёт на скрыпучую канапу. Яму так жадалася наведць Алену, каб пагутарыць і выказацца ёй у самых найлепшых словах спагадай і спадзяваннямі здароўя, аднак аніяк не знаходзілася навета. У закаханасці, а мо часткова ад прызвычаенасці, яму было самавіта слухаць кожнадзённыя Аленіны кпіны і насмешкі, а тым днём ён якраз не слухаў іх, таму і адчувалася, што чагосьці не дастае ды, бадай, зусім няма.

Надышла ноч, палкоўнік усё ляжаў на канапе. Яму не хацелася спаць. Ён ніколі не пакутаваў бяссоннем, а цяпер яно натрапілася – сцігавала яго ўсялякім цяперашнім ды мінулым жыццём.

– Як сапсута маё жыццё, – думаў ён. – Я адмовіўся ад яго дзеля яе. Яна чаруе мяне ахвотай чакаць і цяпечць... А мо я не кахаю яе? Можна, толькі жаданне завалодаць ёй зрабіла мяне нядбайным да сябе?.. Ах, Алена! Навошта цікавіць мяне сваімі вычмурамі-залётамі да чагосьці светлага ды магчымага? Што прынясе твая ахвярнасць іншым?.. Алюся, кінь адчувацца вынаходніцай нейкай згоднасці ў жыцці, бо ж ці лёгка ў мякнінкі знайсці ўсходлівае зярно, а калі хочаш гэткае: сыпні мякіну на зямлю, прарастуць – убачыш... Алюся, жыццё – кароткае! Прымі яго і любуйся ім! Ды яшчэ падумай пра мяне, пра шчасце ў гурце сям'і... Як, кадзе, я ніколі не думаў – мабыць, гады пачалі палохаць мяне: не дваццаць ужо, а больш... Але ж ці скажаш ёй аб рэчах, на якія можна абaperціся ў жыцці – яна ж напэўна агрызнецца з пынічнай пяшчоткай: а-а, мой палкоўнічак, як ад цябе мерцвяком тхне, лепш не бай, замоўкні... Цяжка з табой, Алена! Некалісьці ў набытку навальнасці ты, мая дачухна, апамятаешся, але будзе некаму прыгожа і шчасліва, а не табе. Можна здарыцца дзесьць, без крыжы будзеш гніць... Ву ты, праклённая! Навучыўся шпурляць словы, як і яна... Чалавек я бывалы, а вылупіўся скіднем!

Устаў з канапы. Але не перастаў думаць пра сваё жыццё, што апынулася, бы ў нейкім гняздзе, дзе не спадзейся выпадку, дзе, як ні варочай развагамі, нічога не даможашся, нічога не агарнеш нат прокмяццй позірку.

– Ну, прыкладам, учапіцца за гэтую скакуху Ганю. Прынамсі, зрабіў. Дык немагчыма: я запісаў з Аленай шлюб... Ганя пекная дзяўчына, казаць нечага, але ж маладая. Праз год, глядзі, здрадзіць. Задаволіцца, агледзіцца, што не ўсё са мной канчаецца, і скажа, расстаючыся: бывай, без добрага слова. І зноў пакутуй, зноў круціся, як сонца за хмарами.

Перамешваліся, прыходзілі да палкоўніка ўсялякія думкі. Нават сярод іх упешыню, з агідай успомніў адну варшаўскую вулічніцу, з якой блізу года жыў як з жонкай, якая прыходзіла да яго на спатканне ў запляваную харчэўню, садзілася яму на калені і доўга яго цалавала. Штосьці, наводле таго мінулага, ён знаходзіў і ў юнацкай захопленасці Гані да яго.

– І ты, дзяўчаро, прыгоднае толькі для гэтага. Ты, відаць, не нарадзілася з сэрцам сястры. Але калі разабрацца па-справядліваму: мо, падхапіўшы тваё жаданне, я здолею вярнуць маё жыццё?.. Жыццё! Жыццё – таксама павучыўся торыць у Аленін след – парожняе слова!

Ад бяссоння рэзалася ўваччу.

– А можа і прыкінуцца за Ганяй? Алена ведае пра гэта і глядзіць на ўсё навочна дзеля свайго супакою... Вось надуманае прыйшло б заўтра, як я спраўлюся з Аленай? Бо ж куды ні кінься: запісаны з ёй? А браць развод, дык тады двор не ўтрымаць – можа аб’явіцца ейная хлусня фольксдойства... Вось жа пакута! А можа, Алена каго-небудзь кахала і кахае? Нештачка ў наўках гэнае лісіцы затаяна, нешта бруніць пад яе скабкамi!.. Ах, Алена, якая ты наўда жыцця!

Апошняе надуманае палкоўнікам пагаджалася з ягонай развагай і не пагаджалася. Але ўрыў гэтага падозрэння авалодваў ім.

– Пайдзі і спытаюся – трэба настойным быць. Чаго валаводзіцца? – шапнуў палкоўнік. Апрануўся, накіраваўся да Аленінай адпачывальні. Пастукаў.

– Хто там?

– Я, Алюся.

– Чакайце, я засвячу лямпу.

– Не турбуйся – добра і ў пацёмках.

– Я зараз... Пацёмкі не кожнаму добра.

«Не, яна не злосная... А мо дарэмна пачынаць?» – ненаемна да нядаўніх наўмераў памеркавалася палкоўніку.

– Уваходзь.

– Як табе, Алюся?

– Нічога сабе... А чаго ж, паніч, шлэндаецца – спаць пара? – спыталася Алена з такой дарай абьякавасці, што палкоўнік застыг у нерашучасці. – Чаго ж маўчыш, палкоўнічак? Разматвай сваё ліха-ніткі... Што ж накарэла на тваёй душы?

– Алюся... я хачу спагадаць табе.

– Мне?.. Няўжо яно так патрэбна?.. Ах, мой палкоўнічак, навошта стамляцца гуканнем – ідзі спі, адпачывай.

– Алюся, пераніцуйся. Чаму не жадаеш зразумець, што я... я...

– Што, палкоўнічак, што зразумець?

– ...што я кахаю цябе!

– Дык тады належыцца табе – кахай!

– Калі не каханне, дык хоць павага...

– ...і цела належыць табе?

– Смяйся, Алюся?.. Смейся! Можа калі, як высахлы грыб, на каго-небудзь наніжашся, тады ўспомніш мяне, але позна будзе, вельмі позна!.. Тваім жаргонам тлумачуся табе...

– Лета прыйдзе – сваё цела кажухом будзе!.. Не вяшчуй, даражоны, майму жыццю страхі.

Алена крыху ўзнялася на пасцелі й шчыльней ахутала коўдрай ногі. Сплечыня ў адну касу валасы, што абвісалі на грудзі, яна адным махам адкінула на плечы. Плечы і паўнаватыя грудзі паказаліся з-пад накідкі. Іхная гладзістая, пульхная прыгажосць выставілася палкоўніку бадай свядомым здуменнем для яго позірку, яму, мужчыну.

– Слухай, палкоўнічак, толькі не палохайся, што скажу табе.

– Я не палохаюся. Я не варона – тая ад сполаху падыміцца і паляціць шукаць падлу... Твае словы ўторваю.

– Замудротна і не зусім адпаведна, сябёр: адляціцца і будзе чакаць, пакуль ты адыйдзешся стуль... Але вы, палкоўнічак, можа, і не памыліліся: вы на сваім шляху ўгрозлі, папаліся ў дрыгву...

– І ты думаеш: я захлынуся ў дрыгве?

– Не! Вам пакідаецца адно: пахрабрыцца вызваліцца ад заляцанняў да мяне – вось і ўсё. З мяне не выцянеш таго, што справіўся выцягнуць з іншых. Скарабашыся ты каля іх!

– Алюся, гэта і жадала сказаць мне?

– Не, палкоўнічак! Ідзі лепш спаць, а то напэўна паспрачаемся і не будзе каму заўтра снядання прыгатаваць... Пакінь мяне!

– Мы зашмат дзяцінімся, Алюся.

– Няхай, мой сябёр! Калі-небудзь пагутарым больш, і больш міла, а сяння ноччу магу сказаць усё, і налета не астанецца чаго пабаіць табе...

– Ты і налета збіраешся муціць мяне?

– Не!.. Ідзі спаць. Спадзейся на добрае.

– Не жыццё, а пекла – спадзейся!..

– Дабранач, любы! Дабранач!.. Спадзяванні – ня грэх!

Палкоўнік выйшаў, злосна стукнуўшы дзвярыма Аленинай адпачывальні.

16

– Што будзеш рабіць з некультурнай, чмяклівай жанчынай? З адным і тым гоманам! Ды ці магчыма знаходзіцца побач ейных адвольнасцяў?.. Ці мо пакінуць усё, што здарылася, як ёсць, і пачаць тое, што даецца лёгка, і будзе яно не знапраску? – быццам упершыню думаў пра гэта палкоўнік. Ён, будучы калісьці чалавекам з адказнасцяй у паважнасці вайскавай справы, мусіць рабіцца цяпер бы нейкім падмайстрам у сялянскай жанчыны. Не! Ні за што – ужо шмат адступай! Няхай чаруе сваімі дзівоснымі складкамі цела, але не мяне, а некага больш сшурпацелага ад бываласці сярод гэтых прыгожых! Палкоўнік не збіраецца быць пярэслам у сялянкі – апрыкла нарэшце!

Як сорамна, што прызнаўся ёй у каханні!.. Але ж, па-праўдзе, яна і давяла мяне да гэтага, хоць і трымаў на ўвесе іншае – цягнуўся да звычайнага, ды не туды папаўся. Сеў на чалеснік – не варуся, не пякуся, – напэўна сказала б яна. Не! Няхай кончыцца тое, што нельга працягнуць ад пачатку аж да канца... Я ўсё-такі мужчына яшчэ залётны, бо ж чаго лье да мяне Ганя?.. О, пане палкоўнік! Якія нікчэмныя думкі ўсяліліся табе ад гэтае халопкі: чалеснік, каслаўка, чапец, чаровец льяны – тор іх і чыншу ад дзяржавы не палохайся! Любі ейныя словы.

Лямпа, напоўненая шкіпідарам заместа газы, якой нельга было купіць, заапаціла шкло і пачала смуродзіць нагарам. Палкоўнік паморшчыў нос, адчыніў

вакно. Прыходзіцца самому выконваць такія абавязкі. А калісьці адзін гук: эй, Антэк!.. І табе зроблена ўсё.

Ад гэтага ўспаміну ён ажыў. З вялікай свядомасцяй уцехі успомніў уяўна некалішнія часіны бесклапотнай будзённасці. У той ашчадзе ўспамінаў можна было пажыць, наслухацца. Яны не поўнілі ягоную душу натхласцяй, а толькі шкадаваліся ім, бо гэта апынулася каля яго не прычынай наканавання, а самай звычайнай мернасцяй жыцця і імкнення. Яму ў жыцці апрача мундзіра, хоць бы лесніка, нічога не трэба! Яму неабходна зямля, дзе ён здолеў бы кінуць свае сям’ёны на вырасць, і яшчэ: не меркаваць аб нейкіх прымусах звароту да кагосьці за чымсьці патрэбным для існавання. Разабраўшыся, палкоўнік не быў цацкай з шнуркамі-цягункамі. Ён жыў чалавекам з усім даверам асаблівасцяў жыцця. Як у іншых людзей з рознымі парываннямі й мэтамі, у яго маглі быць собскія спосабы пераканання.

Палкоўнік абапёрся на падаконнік. У расчыненае вакно ўлятала парожняя сцюдзёная струмень холаду. Ён не заўважаў гэта – успамінаў аджылыя дні. Вось здараецца нешта нарсыцівае і ты мусіш укорвацца яму, бо ведаеш: жадаю жыць! А жыццё – пустыр пустыром, нават чабор не расце там!.. І зноў да прыгожага: прыгожае ўзрошчваюць і на пустырох-пяскох... Цяжкая праца адольвае што-небудзь благое добрым. І не гэта збіраўся абмеркаваць палкоўнік. Сярод неразборлівых раздвоенняў ад цяпершчыны сярод абы-як запамятаных нейчых слёзаў, сярод чародкаў напатканых добрасумленнасцяў ад Алены ён, як святар падчас малення, трымаўся аднаго звычаю набажэнства. Але той мо адпраўляе набожную ўрачыстасць без пачуцця прыемнасці – наймаверна зацікаўлены вонкавасцяй прыкладу для агульнага радзення, затое палкоўнік тым мінулым хваляваўся і аддаваўся ўсёй чысцінёй сэрца і розуму. Яму было дастаткова той пярэспы сярод прычасцяў Алені нага швялення і ніякаватасцяў. Але ж яно, здаецца, раздвоітае ў справядлівасці, прынукала палкоўніка падумаць канчаткова пра зусім іншае. Замест уяўлення, як ён праходжаўся па вуліцы Маршалкоўскай (і па яго пэўнасці ўсё мусіла быць гэтак), што невядомыя людзі, праходзячы паўз, надта зайздросцілі яму, і што калі разрахаваць добра, дык шмат хто з жыхароў забруджаных завулкаў Варшавы напэўна спрабавалі адгадаць: з якой нагоды новая аўтамабіль з чалавекам высокага ачалу праскакала па каўлыгах, бадай, кожнага крывага завулку. Павіхнулася стань развіхвання значэння слова «маё». Як слова і як рам’ясло да цемляння ўласнасці. Бо ж яно з’явілася на зямлі адразу з нараджэннем жыцця; яно з’явілася ў цёмнай норцы нямотнай мурашкі і пачулася ў рыканні звера і піску звераняці: яно вымавілася ў грудзёх Адама і Эвы і чуецца ўсюды пры ўсялякіх здарэннях. Бог сказаў «маё», і Люцыпар у супраціве агрызаецца яму: о, не – і не тваё!.. Сіла, якая вырасла і здабылася праз «маё», шмат раней, чымсьці «чыё» – прынесла сусвету няшчасце і прыгнёт, хіжацтва і захоп. Аднак «маё» прынесла некаторую размяркоўнасць розуму. “Маё” зрабіла дзяржавы і нацыі, іх гісторыю. «Маё» – улада панавання тых, хто верыў у тое, чаго яны дам’ягаліся!

Палкоўнік зачыніў вакно.

– І ты здольны мышэй лавіць, а не справы людскія – пратраціш! – справіўся пачуць ён з пацёмкаў знадворку. Гэта, хоць ужо позна было, з кімсьці спрачаўся Ахрэм. Ён сярод працаўнікоў двара ад першых дзён прыезду апынуўся сваім чалавекам. Яны апанавалі яго своеасаблівым наскокам пашаны, дастатковай дол-

яй гарэлкі, якую ўкрадкі ад собснікаў двара гналі ўначы. Ды аб тым, што рабілася ў гаспадарцы, новыя ўладарцы нічога добра не ведалі – ім натраплялася верыць Ахрэму. Свайму старому, адданаму і па-сваёму натхнёнаму Ахрэму!

Палкоўнік паглядзеў на закашчелае шкло лямпы. Стрымгнуў па ім стрычкай. У гэтакі спосаб ён наўмераваў абабіць з яго копаць, але шкло не ачысцілася, а звалілася з knotніцы і разбілася. З лямпы пацягнулася смуродлівая валакніна дыму.

– Усё лякаецца мяне, – надцяла палкоўніка перакананне. Пайшоў адчыніць вакно. Прыслухаўся. Ахрэмавага голасу не было чуваць, а то б паклікаў яго на дапамогу. – Нічога – дробязкі...

Нагнуўся пад ложак і выцягнуў стуль скураную вайсковую торбу, з якой выняў аркушок паперы.

– Надалей я не збіраюся быць недаўмекам... Але, пані, пабачым, як адгукнешца маё табе! Пагалякаем на цябе, калі не ў гамонцы, дык у лісце, прынамсі. Адно, што і засталося мне ў змаганні з Аленай.

Паглядзіў левую скронь і патыліцу. Прымасціўся да пісання; яшчэ раз паглядзеў на лёгкае чарасло копаці з лямпы.

«Дарагая Алюся!..»

– Не – ня гэтак!

Раздумліва нацягнуў рэдкую чупрыну на лоб. Адарваў палосачку аркуша з тымі недалётнымі словамі. Завастрыў лепш алавік.

«Мой смутак, маё каханне, Алюся! Ты спіш ужо, а я дык не. Ці ж мне да сну пасля тваёй гутаркі? Хіба ж мне магчыма?..»

– Абавязкова шмакроп'е пастаўлю – няхай казычыць яе: а можа як-небудзь адумаецца, – вырашыў палкоўнік.

«Не даешся гутарыць, дык пішу і думаю: узяла б мяне за руку... і на маіх вуснінах у той час запалілася б уся соладач радасці й шчасця. А ўсё мінулае, што выцярпеў у маім сэрцы з пакутай і ахвярнасцяй, вярнулася б да нябыту, дзеля будучага... Алюся, я паглядзеў сяння на твае плечы і падумаў: яны найболей тлумачаць абавязак палагодзіцца нараджаць пакаленні. А як інакш, Алюся? Разбярыся: як? Ты жанчына, я – мужчына... Алюся, не далічышся пабожнага – вяшчаю я табе! Але як хочаш сабе. Я цягнуся да цябе за адным: не да «святла» твайго, а за маім собскім, маміным – двор усё-ткі мой, а ня твой!.. Дык вось падумаў і адкажы... І яшчэ дапісваю: нітаваць трэснутае я не старанны больш, з надзеяй Барыс».

Перагнуў роўна аркушок. Разуўся, каб не грукаець абуткам па падлозе – босы, на дыбачках, пайшоў да Аленінай спальні і пад дзверы прасунуў гэты – для яе – ліст.

ЯНКА ЮХНАВЕЦ

Я Н О

Аповесць

(Частка першая: “Тэрмапілы” № 6)

Частка другая

1

Як жыццё сурова ні было ў плыўнасці спадзяванняў, намаганняў і плюскату рэдкіх здарэнняў-падзеяў, яно заўсёды аддзеліцца ад мінулага. Адно ў днёх не адлучаецца ад людзей, а прывучаецца да іх пайма як мушанае і як, можа, неабходнае ў выпадках скрухі духовай і звычайнай прыродна-непадступнай забяспекі – гэта смерць. Але вежа смерці вельмі высачэзная і вельмі летуціва размаляваная ўсярэднімі пляцамі й садамі раю, што неадкладна зачэпліваеш патаень, калі толькі адважышся расказаць і пераканаць пра яе, як пра нагоду прыемнага спаткання, як аб клічу: «Уваходзь, перад табой расчыненыя дзверы!..»

Дык як ты ні жагацеў журбой жыцця і як ты ні галасіў на гоня х волі за дзвярыма раю-смерці, усё-дна ў людзей пакідаецца два праз два далягляды ўяўлення аб адліку і прыліку жыцця: ганьба таму, хто прыносіць смерць, і тут жа гэтаму напярэмкі – на трупях мы чытаем нашу перамогу...

Смутна існаванне, цяжка і пакутна, але за закрутам вуліцы ці завулку, ці ў вохкім падвале, ці ў сухой ацяплёнай і прыбранай гасподзе (хай усяк уражваюць перашкоды) пачуецца супроцьнае іхнаму прызвычаю. Стуль кажучь: У жыцці ёсціка паручэнні. Яны заводзяцца недалёка ад прадушынаў абыдзеннасці, дзе заўжды: шуканні, гнеўнасць, незадавольнасць. І яно, бадай, сімбалічна прагульвае сярод людзей. Таму і Алена, чуллівая ў шумятні навальнасці, магла прадзейкваць сваю непаседлівасць; мог і палкоўнік Сконтаўт; мог прадыхваць прывучанае Цярэмам і Адамчык; і праклінаць ды здзіўляцца ўсялячана маладзенькая Ганя. Мабыць, практыкаваць пахісты жыцця здольны кожны і кожная. Але пасвойму і ў сваіх магчымасцях. Аднолька перамога цішыні застою і цярпення – геній, для іх быў неабходзен, а можа – і не? Ды хоць бы і не геній, а прадслоўны нецярпун, які ўмеў клікаць, крыху паказваць, крыху журбіць і радавацца, крыху жадаць ненаводленасці да пануючага, і тады, можа, Алена, Цярэм, Сконтаўт і Адамчык не завалокваліся ўласнымі звычаямі... А чым жа благія іхнія звычаі?

Цярэм вось, прыкладам, зрабіўся вельмі асаблівым за апошнія месяцы, калі звярнуўся дадому Міхась. Ён беспрамежна пачаў закончвацца ў сваёй прыкладнасці мінулай і яшчэ небывалай. Аднак тое небывалае мела азначаны ім час. Нешта, як зразумелы час у рэчы, якая сумесна з існаваннем і днямі й начамі можа пракончыць нас і можа на некалькі ўтораў апынуць у шчасці і ў сутнасці справядлівасці. Бо ж яна ёсць усялякая: і каштоўная, і карнатая, і войстрая ў звычайным загрубелым кавалку, але яна – усяднолькавы спод вечных мэтаў, – гэтыя нашыя векавістыя першунны клічу да чагосьці небывалага!

А што трэба Цярэму? Ён жа стары, не падлетак, каб ад яго патрабаваць чагосьці ненадзвычайнага да папярэдняга. Ды і тое папярэдняе – не новае! Старое ў папярэднім з новым старым. І не зусім праўда. Новае з'яўляецца з ходання чалавека за чалавечнае, але ніколі няма новага ў тым, што збіралася і тварыла ходанне за існаванне. О, гэтае існаванне! Самае гідкое ў свеце, падараванае на-мі, самім сабе!

Цярэм – прапускарны дзядуля. Ён без прыпыткі натрапіў на неадпаведнае ягонаму нораву. Чаго Міхась гэтак зацятліва цікавіцца музыканткай? Ён жа жанаты. І навошта яна махное перад ахвярадаўцамі сваю слепавокасць у той час, калі яна не сляпая. А пасля выманлівага йграння на вуліцы прыходзіць да Міхасёвага

габінету, адвязае чорную павязку з вачэй – і Бог ведае як прарэзвае імі Цярэмавага сына. Мабыць, яна праношаная дзяўчына, хоць і маладая. Ах ты, пракудніца! Брала ад Цярэма ўбожыну, падтрымоўвалася ягонымі спачуваннямі, і цяперака – на: яна заляцаецца да жанатага чалавека, у якога дзесьці жонка і сын ёсць. І Міхась таксама нешта прымёрз на тым, што здарылася падтаптаць і пераліць праз краі ягонага жыцця. Чаму ён ухіляецца гутарак пра жонку і сына? Што за адмернасць у чалавека?

І Цярэм самааглядна распачаў дзейнічаць. Не забываўся паляваць дзічыну і разносіць яе мянчанам, і не забыўся папільнаваць за Міхасём. Без сумніву, гадаванец займаўся чымсьці нядобрым. Марудзіць нечага. Скраяк прыношвання апекі над ім неабходзен зноў.

Цярэм аднае суботы падвартаваў за сляпой. Яму здалася, што ён не прарухнуўся на ейнай мэце і на сваёй асабістай дадумцы.

Сляпая, калі ўвайшоў Цярэм да габінету, сядзела прысваена на дыване без навязак на вачох. Яна штосьці гутарыла з Міхасём, і нават з вясёлым настроем.

«Праселіна няшкодная», – праімгнула ў дзёда.

Яна ж устала, прывіталася з ім, як у сваім доме, прапанавала яму сесці, сама ж асталася стаяць.

Сяння Цярэм ёй нічога не даў. Бо за што? Як карміць ды падтрымоўваць непрытульніцу, злую жанчыну?

– А нічога – сядайце, мне толькі праслачка прыткнуцца, – невыдайна, уветліва загаманіў Цярэм. – Як жа вы здаровыя... бяз мамы сумна? – І, бадай, наўпрасткі, праснавата, разгладзіўшы трыкутнікам пальцаў абвадрэлыя знадворку вусы, дадаў: – Дахаты збіраешся, Міхась?

– Але. Ужо пара.

Мажліва, тым днём з'явіўшаяся ў Цярэма прыталіна несамавітасці прапала б пад нявыхаднасцяй абставіны, але ён убачыў віяланчэль. Добрыя шалькі да ўзважання!

«Я даведаюся ўсё ад цябе... порхаўка ты дажджавая!» – прасцерлася ў ягоных думках мяжа непазбежнасці.

– Збіраецеся? Я паднясу ваша скрыпішча...

Наадварот, ён бы працьверазеў, калі б сказаў: «Тваё душло з восамі!»

Пакуль «сляпая» навязвала навязкі на вочы, а Міхась прыбіраў лекарскія прылады і лекі, Цярэм, быццам неспакмечваючы, што яны не прырыхтаваныя выходзіць, выйшаў першым з віяланчэляй.

– Вы ідзіце? – спытаўся ён хітра, не азіраючыся з паўпрычыненых дзвярэй і кінуў іх незачыненымі.

На вуліцы ён не чакаў сляпу і Міхася. Адразу завярнуўся за вугол будынку і іншай вуліцай, другімі прасцінкамі, пасягаў дахаты з віяланчэляй. Яму прывабна ўяўляліся свае бацькоўскія ўражанні: ён зробіць усё ў адзін раз.

«Прытаньваць мае некалішнія турботы аб табе я не дазволю. Ты ж мой сын і ты мусіш слухаць мяне», – вось што было праводольна шанюна і абцяжарана ў Цярэмавым сэрцы.

– Я пракаўся цябе... Слухай, Міхась, ты валаводзішся з ёй, але мяне, старога, не адпраўляй насіць ейныя літаўры, – спаткаў гэтакім Цярэм Міхася, як толькі той вярнуўся дахаты. І Міхась паверыў старэчай прастадушнасці – у прамоўку не ўступаў. Але спытаўся:

– Навошта браліся несці? Яна і сама магла несці.

Цярэм адразу пакрыўдзіўся на Міхася. Папусціцца нельга.

– Я прызвычаіўся адносіцца да нешчаслівых з усёй спагадай...

– А я, прыбраўшы лекарскія прылады, памог бы ёй, – адказаў Міхась.

Цярэм не слухаў яго. Старанна наліваў страву ў міскі.

– Можа прыбяліць поліўку?

Міхась зірнуў на віяланчэль у кутку.

– Яна хвалявалася за вас – дзе вы дзеліся, меркавала.

Цярэм, той самы – маўклівы, паставіў на стол страву. Ён зусім не ўважаў на прылуку спагады ад сляпой. Зачаў:

– Ня вельмі цешуся ейнай уветлівасцю... і спагад ад кагосьці для мяне, напэўна, добра ведаеш, не паважаю. Яна ўжо завельмі прыкараскалася да нас!

– А чаму не? Яна талентавітая. Асталася адна, смуціцца па мацеры. Усё-ткі як падумаеш – трагедыя сям'і.

– ...думаць ня трэба: трагедыя і будзе трагедыя, а не шчасцям. А я кажу, што яна ўжо зашчыльна прыкарэла да нас... А табе ці ёсць вартым прыкачвацца да яе за тое толькі, што асталася адна і сумуе, сумуе... Я не веру тваёй ахвоце спагадваць ёй.

– Вы запруга закручваеце, родны! Ня будзем пра прыкладнае – давай лепш пад'ядзім.

Цярэм не прывучыўся да гэткага адказу, але вычакальна прыла-дзіўся на наступнае, большае. На старасць год прыходзіцца

прыд-баваць з сваіх мазгоў новую прокмець часінаў і прымаглёваць яе апраўдальнай агляднасцяй пераканання.

– У цябе ж жонка ёсць – здаецца, пісаў у лістох, у цябе сын ёсць – пісаў таксама? Пра іх ты ані слова ні сяння, ні ўчора. Навет на пошукі не заявіў праз установу, куды ходзіш і дзе працуеш... Прыкладзіны абходзіш, а не «прыкладнае», як ты казаў.

– А вы мяне, родны, і не прыпаклі гэтым!

– Міхась, ад цябе слухаць гэ-э-такое?..

– Вы заўсёды любіце прыпнуць мяне!.. Паслухайце яшчэ раз: я жаніўся сперша, а потым развёўся – другое!

Цярэм яскрыста паглядзеў на Міхася.

– З дзяцюка ў кавалеры перакуліўся – не спадзяваўся!

– А чаму ня гэтак? – без прыпынку на спасцярогу далейшае гутаркі адказаў Міхась.

Нічога не пакінулася Цярэму. Цэлы вечар ён маўчаў і рана пайшоў спаць. Ягоная пашана да выхаванца крыху зрухнула. «Вот жа прыпеўкі ў маёй хаце!» – здэкліва цікавала яго, пакуль заснуў на цёплай ляжанцы. За вокнамі прымоўна, наскокна на шыбіны дзьмухала завіруха. Прыпадкам ад яе павеі падзіньквала Мурзава навязь-ланцуг.

– А ў нас цёпла, – загаманіў Міхась...

Цярэм не чуў, ён спаў моцным сном.

Гаротны Цярэм. Ведае лажыцца спаць на цёплай ляжанцы, а досвіткам абуджвацца і йсці аглядаць настаўленыя пасткі на дзічы-ну: заносіць мяса дзічыны ўбогім людзям; думаць пра будучыню дарагога Міхася; скародзіць разважаннімі агульны час, што даўно ажыўся ў свядомасці; і, нарэшце, аддацца прыгнетнаму адчуванню старога чалавека, у якім уявілася яму, што не найшоў выйсця да не-чага небывалага. Ад учарайшага вечара прышлося думаць аб дзвюх падзеях: пра Міхася і пра патрэбу працягваць сваю помач бедным людзям. Але ад важлівай Цярэмавай пярэчнасці й жаданняў ці маг-ло што-небудзь залежыць? Ды нічога! Яму так сказаў Міхась на наступны дзень, як толькі абое, незаўважліва, злагодзілі мінулую непрыемнасць. А потым, ці ж надта цікава гутарыць ды разбірацца аб паследку Міхасёвага разводу? Міхась жа не бядуе пра гэта, зна-чыць, і Цярэм – не!

Папраўдзе, Цярэм той раніцай крыху апынуўся ў цяжкаватым выйсці. Завіруха не сціхала, яна перашкаджала схадзіць у лес да пастак, таму сціхавата, словам за словам яго прынуквала мацаць і

махляваць сваю прысутнасць каля Міхася. Цярэм, каб ведаў, што Міхась зусім не турбуецца пра сваю сям'ю, ён бы не пачынаў гутарку пра гэта... Але здарылася іншае, быццам з юнацкай пахопнасці, напаткалася ніякаватасць. І ў тым выпадку, хоць Цярэм прызвычаены да ганарыстасці і моцнасці ў асабістых дзеях, прапаў не надзвычайна – падмяліў сябе, – і на чым? Звязаўся з сляпой і з ейнай віяланчэляй. Як паглядзіць на музычнае «снадзіва», абалёрлае ў кутку, ажно сорам бярэ. Цярпі маркотнае адчуванне ў старой, выспеленай душы!..

...і нарэшце пакінуў сароміць сябе, звярнуўся да Міхася:

– Заўтра пойдзеш на працу і калі, мо ранавата, убачыш яе, скажы: ідзі да нас і забяры сваю выману.

Міхась сядзеў каля каптурка і падкідваў смалякі ў вагонь. За ноч хата вывятрылася, ён грэўся каля яго.

– Добра, але каб ведаў, што ейная рэч тутака, яй-Богу, паклікаў бы яе да нас, хай бы крыху, пакуль маразы, пажыла з намі. Праўда, родны, ці не?

– Маладыя не ад сцюжы дрыжаць! – незадаволена адказаў Цярэм, яшчэ складней моршчучы маршчукі на ілбе, гэтыя безбалесныя раны старасці... Ах, Цярэм! Не ўсялякую шчылінку з прасветамамі з ягонай душы можна абабіць чымсьці даведзеным ці неадведаным перад гэтым. Не дзіва, што ў Менску нічога не адбылося і не перайменавалася ад ягоных масолянняў людзей пасечанымі кусочкамі дзічыны. Аднолькі ён не маскаваўся – ён пачынаўся ў Боскім шуме бору, дзе паміж дрэвамі прасвечваюцца дзюрэчкі паднябесаў, дзе прастор не рассоўваецца, не звальваецца разам з нашай смерцай, а застаецца прыгодным падарункам усялякай жыццёвай вартасці.

Міхась разумеў Цярэмаву старасць, аднак Цярэмавай заўвагай цвяліўся.

– Ну, няхай маладыя дрыжаць не ад сцюжы, а ад чаго-нібудзь іншага... але ж мы, як людзі, што жывём у большай меры лепшага жыцця, мусім памагчы блізкаму, ці не?

– Кінь, Міхась, пытанне: ці не! – дзед Цярэм аджыў. Як змаўчаць? Тым болей, калі адышла ніякаватасць зрэдку працэдзваць словы. Цяперака ён жадае пагутарыць, наказаць усялячыны перад тым, як пайсці ў царкву, хоць завіруха на знадворку не сціхае. Міхась таксама не сцярпеў, устаў, адышоўся ад каптурка.

– Ці не!..Ня вельмі асмеявай маё пытанне... Вы ж прызвычайлі мяне аддаць апошняе няшчаснаму, ці наш сабака Мурза?

– Піхцер ты, Міхась!

– О не-е! Не ўсё напханае вамі трымаецца ўва мне. Піхцер сплецены рэдка.

– А што з яго высыпалася?

– Даруй мне – шмат вашай паражнячы!

– А ўсё-ткі якой?

Упарты дзед Цярэм. Ён ажно маладзеў падчас гэтакіх гутарак.

– Я сказаў надаць лекару Міхасю: што я, стары, мушу рабіць у маёй магчымасці, а ты, малады, ня мусіш блукацца ў нітох сучаснасці, як папала. Памятаеш, я сказаў: калі тваю веру знішчаюць не тваёй правадой справядлівасці й учынкамі, а галоднай смерцяй, высалкай і расстрэламі, дык тады адкажы тым самым. Падбай і ты знайсці гэтакі спосаб, даўгі й, можа, собска-дасмяротны...

– Пайшоў, мой родны, паехаў! Надумаўся за тыдзень – адчыняецца рай у грэшным! Я размаўляў пра няшчасце са сляпой, пра яе становішча, а не пра веру... А потым гэтыя словы належаць таму забітаму лётчыку, а не вам, вы толькі пашыраеце іх.

– Міхась, я кажу пра веру нашай дасяжлівасці ў цяпершчыне, – не ўступаў Цярэм. Ён дастаткова рухлівы і вынаходлівы ў разважаннях, і настрой адказваць суравей Міхасю гаспадарна захопліваў яго.

– Яна, сляпая, здаровая, як калодка, чаму ёй убожыць за кавалкам хлеба, за капейкай, а не ісці з сваімі талентамі прыгнечваць зло на ейнай зямлі? Скажы, чаму ня гэтак?

– Смешны ты, родны! Вельмі смешны! Сяння ты асаблівы, хаўтурны перад тым мінулым... Што яна, дзяўчына, можа зрабіць супраць немцаў? Яна пра гэтакія рэчы і ня гутарыць, яна найбольш расказвае пра выдатлівыя выхапы жыцця кампазытараў, музыкантаў: яна можа абараняць толькі музыку, яна летуціць граць добрыя творы – вось што яна ёсць.

– Ня вельмі шкада, што я не вучыўся музычыць... Ды я, Міхась, ня супраць цябе і сябе. Я наўмерваўся сказаць пра бядноту, бо бяднота, быццам нешта самае багатае ў свеце. Людская бяднота – вялізная зыркасць небывалага. Часам яна прыходзіць да нас праз мільёны ахвяраў, але потым застаецца ўсім чысталубасцяй і цудам... і зноў канчаецца новай бяднотай духу ды волі, або навет самым мізэрным – турботай, каб хоць лішнюю скарынку хлеба

мець. Бяднота – раскладанне чагосьці й нечага жыццёвага; злучэнне чымсьці й нечым вольным. О, як ты прыгожа, таёмная жыццёвая лабараторыя!.. Кропелька вады для смаглых вуснаў – жыццё! І не праклённа бяднота за адсутнасць скарынкі хлеба!

– ... але ж жахліва, жахліва, калі ведаеш, што яно толькі ў цябе, а не ў тваіх суседзяў!.. Дарэмна, родны, молішся – не пераканаеш, не запамятаю твае філязофіі. Журбна ад яе, ды ўсё, – няўцешна дадаў Міхась.

Але Цярэм не сціхаў. Ён працягваў дачытваць вусную заўважнасць: падзіраць і голасна абвешчваць адчутае ў собскай душы шчырасцяй жыцця. Ах, Цярэм! Ад праклёну да спагады, ад спагады да патрабаванняў! Аб’яўляецца ён! Каму?

– ... хочацца, Міхась, глядзець на галечу і бядноту!

– ... і есці хлеб самому, – здзекваўся ўветліва Міхась. – Ды яшчэ мягануць добры кукіш таму, хто будзе прасіць у цябе на адзін-адзінны кусень.

– О, не! Як на помнікі старасветнасці глядзець на гэта, і разумець, і адчуваць іх гэткімі, але не тварыць і ісці за тым аджылым. Міхась, бяднота – маладзенства! Яна можа нараджаць усё добрае і небывалае; у ёй – гіман духу, пяшчота шчасця...

– ... і тая самая бяднота, – прычасліваў Міхась да Цярэмавага казання.

– Ня смейся! Яшчэ не зыстараўся – дацяміш!.. Векавістая ў цела ісці – бяднота!

– Значыць, бяднота – правадыр усяго і зьнечага?

– Але! – прысудна пацвярдзіў Цярэм.

– Хай па-вашаму будзе. Але герой? Героі клічуць нас да чагосьці жыццёвага і даводзяць яго да канца, а бяднота толькі ўмоўнасць, часовасць – і не герой!

– Міхась, ты скікаеш, як калека! І «даводзяць яго да канца» – кажаш?.. Але раз пра герояў, дык давай пра іх. Я ж адразу жадаю пераканаць цябе вось гэткай думкай: невядома, хто герой сярод геройскіх смерцяў...

– Ну, напэўна ж, не бяднота, а чалавек, чалавек-герой.

– Ня вельмі без яе героі слынуць.

Цярэм не паважаў слова «герой». Па-ягонаму, кожны будзе героем, хто імкнецца да большага, чымсьці пануе ў сучаснасці. Наагул, тым раннем Міхась і Цярэм шмат пра што гутарылі і нават з некаторай зменнасцяй да пагоджання паміж сабой. Яны па-свой-

скаму разважалі пра тое, як незалежнасць краіны ахавана плоймай усялячыны: што ўсялякія хартыі-абяцанкі нацыям напісаны дзеля таго, каб ахаваць сваю ўладнасць і панаванне; што пра іх, хартыі, размаўляюць адно тады, калі яны гэтак неабходны, і ўспамінаюць як «дзівосны» мінулы мамэнт, калі яны непатрэбныя і шкодныя, вельмі шкодныя таму, хто іх напісаў.

Цярэм аж крыкануў прароцтвам: па яго вяшчунству, пасля вайны з немцамі, будуць гаварыць больш пра гэтыя хартыі, але нізавошта пра сапраўдную свабоду нацыяў.

– Яны крышанком возьмуць адзін ад другога здабыткі панавання і патурбуюцца пераканаць свет, нас, вахлакоў, у сваіх «святых» справядлівасцях.

Так, дзед Цярэм знаходзіўся бліжэй да былога і будучага, чымсьці Міхась. Таму Цярэму варочацца ў нябыт, пад крыж смерці – пад знак перагароджанага шляху жыцця, без памінкаў не жадалася. І ў той выключнасці ён пакідаўся бездапаможным. Быццам ён не заслугоўваў свайго раю. Аднак ягоны рай, мабыць, быў толькі ў ягоным жыцці, стуль аб ім ён здабываў шмат вестак.

Напаследак бяседнікі сціхлі – напэўна, утаміліся няжурбным для іх гуканнем. Магчыма, яны б журбілі далей, пакуль зажадалі есці, але якраз у малачавым подзьмуху завірухі на знадворку, як металічныя зярняты, задзінкала Мурзава навязь. Сабака выскачыў з будкі, загаўкаў. Праз напалову залепленыя снегам шыбы Міхась і Цярэм убачылі Ганю, якая, бадай, мясіла сумёты снегу ў прасцінку да іхняй сялібы. Затуліўшы аблічча каўняром паліто, што неадпуксна прытрымоўвала рукой, яна другой трымалася за стрымно сядла. Побач з ёй, вярхом на кані, ехаў палкоўнік Сконтаўт.

– Што за крыжак? – насмешліва спытаўся Міхась, хоць яны абое пазналі свайго знаёмага палкоўніка.

– Зараз даведаемся... – і Цярэм апрануў кажух, выйшаў на спатканне.

Падарожныя ў хату не завіталі – спаткаўшы на дварэ Цярэма, даведаліся, ці дома Міхась, папрасілі праз яго, каб ён наведаў хворую Алену.

– Зайдзеце ў хату, – прапанаваў Цярэм. Але палкоўнік яшчэ чалавек у мінулай дзівасіле – не пажадаў адведаць утулу прысядлівай і адзінотнай хаты сярод паляны, з быццам вечным снегам. Што значыць людзі не вайсковыя! Які-небудзь вайсковец адразу б пазнаў уніформу ваякі высокага ачалу (нават бы і зношаную, без

адзнакаў стану) і сказаў бы дзездольна: «Ёсць, пане палкоўнік! Лекар Адамчык з'явіцца да Алены ў вашай гасподзе!»

І развіталіся.

У тым самым становішчы быў палкоўнік Сконтаўт, як і перад ім Цярэм, але Цярэм, нейкі засмолены дзягцяр і падатлівы на паслуху, не рабіў тое самае, як робіць палкоўнік для Алены. Ды і гэта не такое ўжо ліха! У палкоўніка часіна шляхотнай манеры адышла, часіна, у якой некалі знаходзілася толькі рослян дзрвану абыходжанна, не падсечаная ў самае адчувальнае – у корань большага, чымсьці шляхотнасць: у чэснасць сэрца, у адносіну захавання для іншых. Аднолька і яно з'явілася да яго, уцэліла ў самое вочка, у самую кропку!

«Алюся, я кахаю цябе... Падзялі ўрочнае! Буду сабакам навязаным каля цябе!» – вось куды папала.

І ён робіць, дзейнічае. Аднак усё – мроя. Нават ягонае варушэнне – мроя. А маладая Алена паводзіцца як чалавек з памёршай жарсцяй, мабыць, клічыць яго не быць тым, чым была калісьці сама. Ды палкоўнік аб тым мінулым нічога не ведае. Ён наадварот: «Дакуль будзе стрымнасць? – пытаўся ў глухамані сваёй душы і пераконваўся: Ашчаднасць у яе ёсць, але дзеля каго, каму і навошта?»

Гэтыя думкі зноў вярнуліся да Сконтаўта. Ён чакаў адказу на ягоны ліст і адказу ад Алены не атрымаў. Таму ўсціхамірыўся ў Аленінай моўкнасці – пачаў уторна раздумоўвацца над будучай магчымасцяй ейнай збліжнасці з ім. Сваю ж барздлівую намогу абараніць валаданне дворам асуджваў непамерна сурова. «Я дурань!.. Ах жа, натварыў! Дай Бог, каб яно не ўспомнілася ёй... А можа яна і не знайшла тую крапаніну? Прынамсі, каб знайшла, дык ужо б не выцерпела – напэўна б сваячасна друзганула сваркай?» Усё як Алена размаўляе з ім.

І палкоўнік асцярожна, самапарадна, нешта наводле зачэпіць прыгожую незнаёмку, спрабаваў дбайнай улагодай увайсці да Аленінай паддатнасці.

– Алюся, усё, што жадаеце, зраблю для вас!.. Мо прынесці ў бутэлечцы гарачай вады пад пяткі – дык я зараз?

І яна, Алена, нават улагодзілася – не здумляла сваёй жываднасцяй таго, што знаходзілася ўпобач яе, хворай, у ласцы і турбоце. Але ці магла існаваць на свеце жыватворнасць міласці, пачутае ад сэрца? Яна можа схіліць адну часіну прысутнасці добра для

кагосьці. Але што потым? Яна любіць уторнасць, інакш забудзецца, назаўсёды забудзецца пра ўсё добрае ёй.

– Алюся, я адважваюся сказаць табе: кінь задыхвацца захапленнем спагады кожнаму няшчаснаму ў жыцці...

Алена згодліва, зусім не жагнутая, як раней, расцвельнасцяй ад неспадабнага да ейных меркаванняў, папрасіла палкоўніка:

– З'ездзі на ўскраек лесу і папрасі доктара наведць мяне. Сяння нядзеля, ён дома, напэўна.

– Добра, Алюся, добра, любая! Якая ты – няшчасная!.. Я з Ганяй да доктара... Забадзяліся мы, Алюся... Ха-ха-ха – я ўжо навучыўся гутарыць, як ты!

– Я ж казалі, навучыся.

Палкоўнік парупіўся пакінуць Аленіну спальню – яго палохала наўдка прызвычаю: пяшчотная гамонка Алены вельмі часта зменьвалася гэткай незабаронай суровых словаў, ад якіх золатам не збавішыся і ракой не адгародзішыся, – казаў ён потым Гані. З ёй ён таксама не пакідаў сувязяў. Агадаваў на ўсялякі выпадак не адпасці забраснелай пладзінёй! Вот жа ж людзі, набрылі адзін другога! Яны ўсе трое накінуліся на сваю асабістую сутнасць на зямлі і намагаліся кожны па-свойму выкарыстаць яе. Яны закідваліся лаянкамі і ўступкамі; шкодзілі й шкадавалі адзін аднаго, але ўсе трое не збіраліся абвісаць над жыццём абы-чым і без нечага. Яны не загублівалі патрэбнасць запоўніць дваравую абдызненнасць чымсьці надзвычайным. Нельга ж пыржаць зжаўцелым крысом армяка і падкасваць вопратку над тым, што і так ужо аголена да выўлівасці – яны пачыналі спекуляваць з дапамогай Ахрэма на менскіх кірмашах цялячым мясам. А палкоўнік раніцой блізу праз кожныя два тыдні наведамляў Гані: Вось жа не шчаслівіцца:

– Зноў пярэстая нарадзілася. Але нічога, на гадоўлю пакінем...

– А колькі аднолькавых маем? – пыталася Ганя.

– Чатыры. Пачакаем, шэсць кароў яшчэ не ацялілася... Такую футру вышыем табе, што ажно Алена здзівіцца... усябрую – абяцаю!

Завіруха не сціхала. Абвеяны снегам, неўзабаве прыйшоў Адамчык наведць хворую Алену. За кароткі час знаходжання ў двары Алена паклапацілася абсталяваць ядальню, залю і кожнаму спальню. Ахрэм навыменьваў на мяса і хлеб дываноў, кілімаў, фіранак, крэслаў і сталоў. Яна ж сама накуплявала шмат кніжак. За імі яна праводзіла ледзь не цэлыя содні. Воку госця кідалася ў гасподах завіхлявасць дбайнай гаспадыні. Алена, мабыць, не жадала думаць,

каб нехта, пабыўшы там, борзда забываўся пра ўтульнасць ейнай сялібы. Яна траціла каштоўныя грошы – кавалкі мяса – без ашчады і жалю, але з спакметлівасцяй: каб не даведлася нямецкае кіраўніцтва. А калі й небяспека – дык яна ж немка, неяк з бяды выйдзе! Алене не здраджвала сучаснасць! У вялікай справядлівасці яна маг-ла абвясціць усячутна: – “Сучаснасць мая – мае летуценні, дзе-яньні якіх зрабіліся адчувальнымі й назірнымі!” Аднак, што яны нежывыя, яна нізавошта не скажа...

Адамчыка да Алены павяла Ганя. Ахрэму таксама жадалася вы-канаць гэткае паручэнне, але яму чамусьці не даручылі яго.

– Гэта я паклікала вас, доктар.

– Дзякую!

– Ганя, пакінь нас, пакуль доктар агледзіць мяне.

– Алюся, я і не збіраюся заставацца...

– Ах, тады прабач, сястра! – неяк апанавана адказала Алена, а калі Ганя зачыніла дзверы спальні, звярнулася да Адамчыка: – Я, доктар, гэтак збервянела ў сваёй адпачывальні, што, шануючы згоду прысці да мяне ў завіруху, мушу грасіць ваша выбачэння... і дзякаваць вам.

– Нічога – з прыемнасцяй!

– ... вы ахвотлівы, доктар – і я нездарма запрасіла вас да сябе. Я ўпершыню ў Менску ўбачыла вас і пазнала. Але вось тутак я живу блізу паўгода, а запрасіць не адважвалася. І нарэшце, хварэючы, надумалася: давай і запрашу... Добра, доктар, ці не?

Алена паправіла шаўковую накідку на каленях.

– ... у мяне хвароба толькі назваслоўя. Я ня хвораю. Калісьці спалохалася падчас забойства Зорыча, але яно прайшло само... Прызнацца вам, доктар, я прыкідвалася хвораю... Нейк у жыцці ўсё нажованае, дык я думаю: давай і я пажую каго-небудзь, мо які наедак камусьці прынясу...

– ... і найчасцей ад гэтага нічога: найперш сябе пажуеце, – паржтаваў Адамчык.

– Вы, доктар, навет стрыманыя і асцярожныя. – А тады з хлуслівым усмахам: – Мо ў звычай вялікадушша спыталіся?

Алена жадала сказаць Адамчыку пра ейную нагоду махлявання хворасці перад палкоўнікам і Ганяй, каб часткова адпачыць ад усяго мінулага і каб перачытаць некаторыя кніжкі, сярод якіх яна гэтак забыталася, што зрабілася тысячай рэвізіяў і рахубаў прохані жыцця; і тысячнай, насцярожлівай асокай за даследаваным і зда-

бытым у яе гадох. І, бадай, – яна пераканалася: свет увесь, і без яе ўзбодрожанай, – прыгожы і недакорлівы! Яна быццам збіралася быць наддаткам у ім. Усё-ткі трэба ж было адчуваць сябе нечым, ну хоць бы кантрастам ад усяго таго, якое плача, смяецца, кахае, дама-гаецца, ці не? Ды што ад гэтага ў яе сучаснасці? Сучаснасць усяго толькі безнадмера. Сучаснасць – нічога! Звычайная турбота пра сваю абыдзённасць; яна – кароткая, як «дабрыдзень», яна ж і нарад-жалыніца мінулага і будацага, якім не пажывеш.

– А-а было! – скажуць калісьці. – Бярэце прыклад з таго, ці не бярэце! – дададуць некаторыя. Сучаснасць – нічога, а нічога заўсёды і ніколі! Нічога – няспынная, даўгая часіна, як смерць!..

Алена ўсміхнулася – яна навочна захоўвалася перад ім.

– Дазвольце: я ўспомню ўсё, усё з бессумніўнай прычынай... Пачынаць ці канчаць, доктар?

І бліжэй падсунулася да Адамчыка, які ўсё стаяў каля ложка, і ў той момант, калі яна папрасіла прабачэння за няветлівасць і прапанавала яму ўзяць крэсла, памеркаваў: “Чым гэта скончыцца?”

– Усё ў наглядка папяю табе: і трэба заняць тое адным словам: шчасліва кончылася.

Адамчык ціскануў плячыма, шчыра пахінуў галаву ў прыпаміне.

У Алены ажно асалода на твары.

– Не прыкідвайцеся наўнымі – вы ж доктар, а не Алена...

Апошнімі гадамі ў яе з’явілася нешта падобнае да важнічання – ці ад свядомасці прызначэння здабытага самой, ці ад здарэння – змены жыцця: з кухаркі ў Варшаўскай немкі да ўласніцы двору або ад прастаты характару. А, наагул, яна ведала асабістую торную мяжу і ўзмежкі.

– Не памятаеце? Шкада. Упершыню я спаткала вас за месяц прад савецка-нямецкай вайной, таму і сказала пра тое: шчасліва кончылася... Я тады ня вельмі даўна яшчэ перайшла савецкую мяжу, каб даведацца пра мацер майго палкоўніка, а пагранічнікі натрапілі на мой след – што рабіць? На неба ня ўзлезіш. Чую: гудзе машына на шасэ. Давай папрашуся, і якраз вы разабраліся: узялі мяне і падвзлі. А гэтым самым памаглі ўцячы ад пагранічнай старожы вашай цяпершняй знаёмай Алене...

– ...за колькі тыдняў прад вайной я быў пакліканы да службы ў вайсковы шпіталь на мяжы з Нямеччынай, але пра спактанне з вамі

ня памятаю, – апавядаў незбянтэжана Міхась – у сэрцы жыла вясёласць.

– Доктар, не зусім праўда! Я ляпей дзьмухну з наступнага боку: а хто прыязджаў да мяне на хутар і прывозіў бялізну мыць (хоць табе мылі яе ў шпіталі), і ўсё казаў: можа, павозімся ў аўтамашыне? А мне дзе там да язды, калі ў кішані тымчасовы пашпарт на імя старой мацеры палкоўніка. Вось жа неразумная была. Як успомню: на выпадак кантролю адразу б заарыштавалі. У пашпарце восем-дзесят гадоў жанчыне, а тут вам дзяўчына дзяўчынай, як струк зялёны. І агледзілася на ўсё толькі тады, калі па ўсім паграніччу кароў пасвілі, і надыйшло: гуляй, хто куды! І я ж, безумоўна, да свайго палкоўніка пайшла, пабегла ажно... Ну, цяперака памя-таеце?

Адамчык, хоць і весяліўся ў душы ад гэткай негаспадарнай размовы, адхінуў крысо пінджака, пасцебраў пальцамі па каленах, адказаў: – Але, памятаю.

– Вы пра гэта і не забыліся, доктар. Яно яшчэ зелянь зеляний, як завязь, мой дарагі знаёмы!

Адамчык ціха засмяўся. Без аднаго мітухня позірку глядзеў на яе. У ім Алена заўважыла выяўленую цяжкасць найбольш слушаць, але не ахопленне здарэння кону жыцця ў прокмеці таго з’яўлення. Але не час, каб моўкнуць. Спыталася:

– А чаму вы не пачалі гутарку падчас спаткання ў святыні, калі разам азіралі забітага лётчыка?

– Ня ведаю, чаму. Мо вы скажаце? Я толькі магу сказаць: азіраў вас як нешта старасветнае...

– Ах, вось як раздзогваеце сваё! Дык што пры гэткай нагодзе сказаць мне? О не, я скажу: вельмі добра, што вы не прызналіся да мяне... вельмі добра!..

– Магчыма.

– І вы не лянуецеся адказаць: магчыма?.. А хто казаў: не палухайся, вазьмі ў тэй старой пашпарт і паедзем гуляць. На маю адказнасць усё будзе – даводзіў мне?

– Але, было гэтак, я не адмаўляю. Парахуйце маю небяспеку ў той час...

– Нарэшце вы разгутарыліся... О, мой незабыты, у тым-та і справа: разрахоўка, а не парахуйце!.. Абяцалі перавесці праз мяжу? Абяцалі. Дамагаліся свайго? Дамагаліся – і яшчэ як! Каб не палкоўнікава нябожчыца, якраз мо неспадзеўна прывязла б вам сына ці

дачку, вам – вашу. Праўда, ці не? Праўда, доктар! Вялікая праўда, як неба!.. Зашасціліся адзін у аднаго пад носам і ня ведаем, хто госць і хто ў госця госцем ёсць!.. Вы нават, доктар, павучыліся на маёй цяперашняй лекцыі сказаць мне, справядлівей прывучыць мяне слухаць: – «Я пакуль што не па вашай дарозе вандрую». А вы ўсё-ткі на маёй дарозе. Дарогі не абмінаюць рэк!

– А я ня веру вам...

– ...паношаную вопратку не пазнаюць новай!

– Не – дазвольце сказаць: што я ня веру ў міт сына ці дачкі. І потым вы казалі: згубілі пашпарт, а не перайшлі мяжу, бо калі б я ведаў пра вашу замежнасць, я адцураўся вас той жа часінай і можа нават арыштаваў бы вас...

– Будзьма цішэй гутарыць, – папярэдзіла Алена. – Міхась, доктар, о бачыш, якая я: ужо даведалася пра ваша сапраўднае імя! Не лічы мяне размоўцай хлусні. Мы некалісьці там хлусілі абое для сваёй карысці, а цяперака навошта? Навошта яно?

Алена ўстала з пасцелі. Заўсёдным прызвычаем адкінула назад валасы. Падышла да дзвярэй – папрабавала, ці шчыльна зачыненыя, вярнулася зноў да Адамчыка. Стала перад ім.

– Глядзі – пазнавай! Гэта – я!

Ён маўчаў, але ўжо справіўся здзівіцца з яе: як яна змянілася ў стане, у абліччы. Яна была празмерна абдараваная жаночай прыгажосцяй і кволасцю ейнага характава.

– Валей пра іншае скажу. Вы, доктар – разнік! – не адыходзячыся перад ім, звярнулася не надзвычайна Алена. – Не, Міхась, даруйце! Я ня буду даводзіць, што вы – разнік... Так і трэба мне. Я палохалася распачынаць канчанае, але ня здолела.

Алена села на скраёк пасцелі. Яна не турбавалася пра ветлівасць. Навошта яна? Яна толькі б крыўдзіла яго і яе.

– Што ж вы змоўклі? Вас клічуць Аленай, здаецца?

– ...і Алюсяй таксама – ад палкоўніка слухаю! Міхась, я незамужняя, я загіралася з ім, каб атрымаць гэты двор, што калісьці належыў ягонай мацеры. Але пра гэта потым...

Яна дрыготнай рукой узялася за плячо Адамчыка, ледзь-ледзь нахілілася.

– Хоць вы і пакрыўдзілі мяне, я кахаю вас... цябе, Міхась. Там, у Заходняй Беларусі, я пакахала цябе. І цяперака, – Алена нахінулася бліжэй да твару Міхася, – я напачаткова прасіць цябе гэтага

кахання. Буду гэтак прасіць, як у мяне просіць яго палкоўнік... Буду, Міхась!

Пошчакна пашкуматала ягону шчаку.

– Міхась, за вамі слова.

– ...ты як і тады – чароўная, але ж палкоўнік?

Алена ашчапіла Міхася... На калідоры грукнулі дзверы – нехта пайшоў на знадворак. Алена трымала Міхася ў пацалунках. Яна свавольна цалавала яго і торыла сказ:

– Я тваёй была і буду, Міхась!

Для Міхася ўсёнае асталося звычайнасцй. Тое, што надыйшло – адбываецца, нязбыўшаеся – прыходзіць, яго прыводзіць бы-лое.

– Нічога празмернага, – цвярдзілася яму, супраціўна Алені-наму: – Я тваёй была і буду.

Прычаснасць да мінулага не адкліквалася ў Міхасёвым сэрцы. Ды што ў ім? Уважлівасць маладога чалавека, што абышлася і па-кінулася з добрым успамінам аб днёх прыемнасці. Няўжо ж будзе яна каму-небудзь аб тым апавядаць? А калі навет гэтак? Дык не-бяспекі ўсё-дна ніякай. «Яна закахалася ў мяне мо балазе свядо-масці да майго становішча ў грамадзе. Шчаслівая сялянка!» Вось як атрымоўвалася ў Міхасёвых меркаваннях пра Алену. І яно, як не было разважанае, натхнённа ўпрыгожвала ягоны намер. Намер жа-ніцца з вяланчалісткай. Ён уяўляў а ні ледзь зацягнутым у інта-рэсы ўскрэплай дзяўчыны-Алены, якая вельмі жадае ўляпіцца ў сустань адукаваных людзей. І цяперака яно не прысутнічала ў яе дабаўкай няздзейснай цікавасці, а патрэбай зусім сапраўднай адпаведнасці – яна ж валадарка двору!.. Гэтак разважалася Міхасю, можа, дзеля таго, каб конча пераканаць сябе ў каханні да музы-канткі. Ён даведваўся асабістую справядлівасць.

Але тым зімовым завірушным днём ён не апынуўся ў цяжкім бязвыхадзе, ён, бадай, як паміж сценаў пячоры прайшоўся, бы па-жартаваў з сваёй незакамянеласці – усё лёгка даецца і давалася ня-даўна.

Апаўдні завіруха яшчэ болей раз’ятрана і валацужліва ірвалася подзьмухам. Бор недалёка ад вёскі шумеў і трашчаў. Вецер дзьмуў якраз ад баравога боку, таму здавалася, гэтая чорная, махліва-гнуткая скруха дрэваў натугвалася адной моцай парыву кінуць сваё месца і ахутаць сабой увесь прасцяг зямлі. Раскудлачаныя, але суцэльныя плеймай імкнуліся хмары. Міхась, перамагаючы подзь-

мухі завірухі з калючым сцёбаннем снежных скалак, ішоў з маёнтку да сяла па адзіных слядах, ужо шмат дзе загладжаных завірухай. Пад дахамі хатаў гудзела. За невялікім заваротам вуліцы ў захіне дзвюх хатаў Міхась спаткаў палкоўніка. Ён з уцягнутай галавой у каўнер польскае шынэлі ў летняй шапцы, нахлабучанай аж за вушы, патупваў там – грэўся.

– Доктар, – клікнуў ён. – На колькі словаў, будзьце ласкавыя!

Міхасёвы думкі пра Алену прапалі.

Як засцожанае дзіцянё, палкоўнік прыкорчваўся ў цяплыні сутульвання. Каранатае пачуццё без развагі казала яму дрыжэць яшчэ больш, бо ў гэтым хваляванні, здавалася, апушчаецца да чагосьці вольнага, прыемнага і, можа, лёгкага.

– Доктар...

Ён, бадай, уцягнуў Міхася ў захінак паміж дзвюх хатаў.

– Доктар, я не сцярпеў, калі ўбачыў, як яна цалуе вас... Яна будзе заўсёды гэткай. Калісьці, спаткаўшы мяне ў ліху вайны, турбавалася пра мяне... ды ейныя турботы застануцца турботамі. Яна паважае людзей гасцямі быць, а не-е... Даруйце, доктар, вы, можа, не разумееце мяне. Я хоць палкоўнік, але ўжо адвык стрымана ды адпаведна гутарыць. Я, мабыць, ад яе навучыўся... Доктар, прабацце на некультурнасць: падгледзеў праз шчылінку ў дзвярах, як яна цалавала вас... і не сцярпеў, пайшоў спаткаць вас і папярэдзіць: Алена – руіна. Яна запісалася са мной, а сужэнкай маёй не жадае быць... Доктар, я ведаю, дзеля чаго яна паклікала вас: яна збіраецца адвесці майго белага каня на мяса для мянчанаў. Я згадзіўся – няхай... Доктар, вазьміце пяць нямецкіх марак для Са-мапомачы, гэта ж не рублі, а грошы сапраўдныя, нямецкія грошы, вазьміце.

– Дзякую, але даруйце: я не падбірайла!

– Не адмаўляйце – вазьмеце! Дапамажэце мне. Я ведаю, што пасля гэтага каня яна надумае адвесці і другога, яна такая жанчына: паахвяруе, пацалуе, а адышоўшыся – плюнуць можа... Яна прыладжваецца да вас, каб вы апаведалі пра яе, каб вы стаўлялі ейныя дзеянні ў прыклад. А яна ж, па-мойму, убачыўшы кропліну дажджу на вашых вейках, расплачацца, абдыме вас, пашкадуе, а ў пра-сонках не ўздыгне нават... Ах, яна-а!

– Я барджу дадому – сцюдзёна.

– Доктар, вазьмеце пяць марак. Як што ізноў, дык скажэце Ахрэмчыку: двор Сконтаўта ўжо паахвяраваў грошы для Самапомачы, а ад жонкі наступным разам няхай. Скажэце гэтак – не

адмоўце... Якая яна дзівацкая жанчына, працягваў палкоўнік, але Міхась падаў яму руку на развітанне і тым змусіў спыніць гутарку.

– Бывайце, доктар... А як сабака – не ашалеў яшчэ?

– Не, пане палкоўнік, – усміхнуўшыся, адказаў Міхась.

Палкоўнік расцвелена, джыгаючы нагамі ў каленях, шчыльней уцягнуўшы шыю ў каўнер шынелі, глядзеў услед Міхасю. Ён шмат што не забыўся выказаць з сваёй гаротнасці, але шмат яе пакідалася з ім.

2

Палкоўнік вярнуўся дадому і спаткаў Алену з Ганяй у сваім габінеце. Цяперака там усё было па-іншаму: падвялічана выглядам упрыгожы. Не супраціўляліся вытырнутыя спругі з старой канапы, а атоньвалі мяккія аксаміты з маладым адсветам каляровасці на іх. Успаміны аб колішнім павуцінні на сценах змянілі ў бронзавых рамах тры краявіды мастака Цвіркі. Усё ў старым будынку Алена папраўляла старанна. Ёй ніхто не мог перашкаджаць у тым звы-чайным заслоне жыцця, дзе затульваліся ўмовы ейнай нечапанай мроі пра ўсё і нічога. Глумленне якой-небудзь прокмеці жыцця ёсць навета захавання будучага шчасця, або наадварот – велізарнае адгадванне несумніўнасці ў сумніву!

– Ах, як зноў бязвінна і шчасліва!

У ёй глыбей аседжваўся вобраз цікаванай цярплінасці: паспешнасць сустрэцца з Міхасём...

У габінеце Алена мела крыху сумную і не надзвычайную гутарку для Гані. Ганя найперша нават не паверыла ёй, бо меркавала паступовае ўваходжанне Алены ў апавядальнасць, падрыхтаванасць да вядомага здзеку над ёй і палкоўнікам. Яна слухала ўважліва. Штосьці дарагое належала ёй у вясельым настроі сястры.

– Не! Не, Алюся! Не паверу! – з уражлівасцяй ускрыкнула Ганя. – Ты нарошні, сястра, растраўляеш мяне! Ты жадаеш нешта вызначыць мне!..

– Дзе і што? – жартаўліва спыталася Алена.

– Тут у двары! – быццам напатаваная да плачу, адказала Ганя.

– Я не хачу цябе крыўдзіць. Я ад свайго шчасця кажу табе ўсё мне вядомае. Ты ж мне сястра, сястра родная і дарагая даражоная...

Алена, па-дзіцячаму лёгкая, вельмі вольная і кволая ў сэрцы, дурана падбегла да Гані, якая сядзела ў крэсле каля вакна, пяшчотліва абняла яе. Прылучвалася ўсё тое, што адбылося і ўспомнілася каля паўгадзіны даўчасу з Міхасём. Яно зноў адчувалася ў Алене сапраўднасцяй, а не мроенай спакусай. Яна прысела на калені каля Гані, як каля дачкі, і захоплена ў непрамільгнуўшай сціхасці загаманіла:

– Даўней, калі былі малыя, за вячэрай хваліліся маме і тату пра ўсё натворанае за дзень. Мама спадцішна ўсміхаецца ад нашых размоў, а тата ківае галавой, утаропліваецца незадаволеным ды кажа: – Ну, ну, сакатухі, пільнуйцеся – некалі хлапцы дадуць лазы, ой дадуць, сцеражэцеся!.. Мама абдыме нас, пацалуе: “Мае вы пліскі непаседлівыя”, – скажа таксама ўсміхаючыся... Але навошта гэта ўспамінаць? – неяк зналуску заканчвае Алена і ўскоквае з падлогі, абівае без патрэбы сукенку на каленях і па-людску, дазволена, паблісквае прыліплымі да веяк слёзамі.

– Што ў чалавечым сэрцы не ўтопліваецца? – поўнасцю не выкарыстана, дадае яна, бадай, для сябе, бадай, дзеля Гані.

Алена спыніла ахову таемнасці Ганінага жыцця. Яна прызналася ёй, што была ўзятая Аленіным бацькам з дзіцячага прытулку ў Вільні, што яе бацькі былі вайсковыя лекары і памерлі дзесьці ад тыфу; што ёй, Гані, праз тры тыдні не семнацаты пойдзе год, а васемнаццаць будзе; што дзень нарадзін у Аленінай сям’і для Гані лічыўся ад дня, калі яе прывезлі ў сям’ю з Вільні – ёй было тады два гады.

– У нас дачка падраслай нарадзілася, – калісьці любя жартаваў, здаецца, бы ўчора, Аленін бацька. Ад гэтае радасці, закатаванаму польскімі жандарамі, дасталося толькі глядзець з таго свету на адсвет свайго роду...

Якраз і палкоўнік увайшоў у кабінет.

– А я шукаю яе... Алюся, ледзь не праз год пакінула свой пакой! Вітаю цябе!.. Што сказаў доктар? Ты выглядзіш здаровай... Ганя, падтрымай мяне – без якога-небудзь недахопу, – выказаўся палкоўнік.

– А дзе ж ты быў? – спытала Алена.

– Я ж, ведаеш, чалавек вайсковы – непаседа: пад завірухай пахадзіў, – запэўніў палкоўнік.

– Барыс...

– Нешта зноў прыходзіцца чуць маё імя, – вясёла заскочыў ён у Аленіну гутарку.

– Добра, палкоўнічак, тады я вярнуся да майго прызвы-чаенага, – папярэдзіла яна. – Пакуль ты прыйшоў сюды, я крыху, а можа, зусім да апошняга скрайку абвясціла Гані некаторую тай-ніцу.

Палкоўнік не меркаваў пра Аленіну непрайменнасць паказаць у самай засуканай волі поўную ягоную будучыню – месца пад дахам двору.

– Толькі не перашкаджай мне гутарыць, і ты хутчэй пачуеш маю згоду даць табе дарогу ў вячніну, у сваю радзімую, карысную ў цяпершчыне...

– ...нешта не цемлю, да чаго ты вернеш, – собілася палкоўніку настарожнасць.

– Дык тады без уступаў, бо да вечару не скончу...

– Праўда, Алюся, праўда! – з ашчаднай усмешкай падтрымаў палкоўнік і паглядзеў на Ганю, паглядзела на яе і Алена.

– Не сумуй, Ганя. Яно балесна, але, бадай, не дармо!.. Я, палкоўнічак, пра твой ліст да мяне, памятаеш? Я таго часу, калі падкінуў яго, прачытала ўважліва...

– Кінь, Алюся – я забыўся пра тое. Навошта вярэдзіць спакой сэрцаў і ціхамірнасць у хаце?.. Паглядзі, як дзьме на дварэ.

– Палкоўнічак, я жадаю пахваліць цябе: і нямудрае будзе мудрым, калі яно сказана сваёй мовай, надумана сваім розумам... Валадарнічай над сваім! Але ўсё-ткі дазваляй мне браць маленькую жменю дабра з твайго маёнтку. Гэта ў вадмежку – адказ на твой ліст, і наступнае, для абаіх: калі толькі Ганя кахае цябе, дык можа кахаць і жаніцца з табой. Праз год я дамагуся ў нямецкім судзе разводу – па-пісанаму закону пасудзімся. Мадзець у непаладзе больш ня будзем. Варухнемся, сябры, так ці не?

– Вось дык казка, Алюся!

– Палкоўнічак, я не кахала і не думала кахаць вас!

– Алюся, апамятайся! Навошта ізноў пачынаеш?

Алена засмялася.

– Алюся, я ад каханья да цябе напісаў той ліст. Бяздумны – я! Даруй мне!

Палкоўнік уторна зірнуў на Ганю. Яна, па-ранейшаму ўзірлівая і ахопленая ўсім, што колькі часінаў да гэтага і дабаўленага кадзе пачула, пабялелая, уразліва плюшчыла павекі.

– Ганя, сястра мая родная і даражоная, кахаеш – кахай! Але асцерагайся аднаго: сціхне вайна, апынешся сярод людзей, убачыш каханьня іншых – апамятаешся. Захоцацца і табе іхнага каханьня, ды позна будзе. Позна, позна! Да смерці можаш застацца нашчай ад гэтага неадведанага...

Аленіны словы нарэшце даткнулі Ганю. Яна, уцвеленая, шпарка ўстала з крэсла.

– Чым нашчая?

– Каханнем! Будзеш у колькіх кроках ад яго і ня будзеш магчы прылучыць да сябе яго. Будзеш варочацца, займацца занятым!

– Сорам, сястра!..

– Ну і словы! Што з табой, Алюся? Ды ліха нам: мудрасць адна і тая кажны дзень... і ты, Ганя, не спрачайся, ты ж ніколі не супярэчыла сястры. Няхай яна дакарае. Слухай, – умяшаўся палкоўнік паважна і настойліва. Алена зноў засмяялася.

– З чаго, сястра, смяешся? Дзеля чаго насмехі? – спыталася Ганя і, ураўнаважаная ў цярдзі, крутанулася да палкоўніка.

– Барыс, я кахаю цябе!

Яна прыпала да палкоўніка ў шчырым пацалунку.

У той дзень у яе найшлася на душы нашчэпка. Нашчэпка незалежная і неадхільная: вырашаць пра сябе самой.

Алене не засталася чаго рабіць там, у габінеце, яна мусіла прынукна паказаць сваю задаволенасць усё тым самым усмахам, і, са сцісненымі на вачох слязінамі, пайсці адтуль.

3

Калі б не было завірухі з пранізлівай сцюжай і з сляпістым, калючым снегам, Цярэм не вытрымаў бы адзіноцтва ў хаце (Міхась яшчэ не вярнуўся з наведання Сконтавых), самавітая наруга настрою выгнала б яго да бору. Там ён выздараўліваў, аджываў вялікай похацяй жыцця, завалодваў зіхрынёй сілы розуму – прызначнасьцяй, што з’яўляюцца ні што іншае, як азначаная мяжа да здзяйснення чаго-небудзь у няскончаных днёх. О, Цярэм! Стары задзірлівы дзед! Цярэм моцны і здаровы, але з колькасцяй перажытых год, пачынаў неспакметную хаду ў нябыт! Час здабываў яго, і каб пакінуць хоць ледзь памяць, перабіраў, абнімаў яго думкамі разва-

жлівай асуднасці ўсяго натваронага ў жыцці. Таму Цярэма крыўдзіла Міхасёва неспадоба ягоных меркаванняў. Ад чаго ў тым выпадку гублялася воля самапэўнасці да наступнага развітку дзеяў, пакуль яшчэ магчымых. Але ж Цярэм не бянтэжыўся! У душу прынікала свядомасць глухамані іншых людзей, ад якой заўсёды, або часам, можна знайсці чалавека, роўнага сабе. Чалавек – чалавеку!

Што жадаў Цярэм? Няўжо ён збіраўся пакінуць малітву свайму народу? І якую? Гісторыя – Рым, Бабілён і вёрсты іншых земляў! А тут, дзе ён жыве, бы гляк парожні, напоўнены іхнымі астанкамі!.. Невядомы Цярэм! Ён ведаў свой Менск і Нямігу нявысахлую! Ён, стомлены бяскроўным змаганнем, сціплым казытаннем душаў іншых, збіраецца сканаць у святыні роднае волі. Нейкая па крыві водгуль давала яму даведнасць пра свой Айчынны Бабілён і Рым. Калісьці даўно-даўно ягоныя папярэднікі Крывічы, Люцічы абараняліся ад захопнікаў, а ён, Цярэм, цяперака намагаецца здабыць здабытае – як гэта?.. Цякла ў ім адоньлівая і бясконца рака развагі, ад якой ён не меў часу памерці. Цярэм уяўляў.

– Нас прышчэпліваюць, – казаў Цярэм Міхасю. – Перад намі пад носам круцяць і шчелюць ідэямі або заклікамі рэлігіі. Круці ідэямі штучна, па-мастацку. Квялі імі чужыя падбітыя пачуцці, каб зрабіць чалавека ахвотай пакоры, пашаны і згубай ахвотнасці абараняцца, каб складаўся звычайным механізмам вытворнасці багацця, без позірку на свае сілы творнасці дзеля не-сябе. Звычай да гэтае творнасці яны нават патурбуюцца яшчэ глыбей укараніць, прыпомніць...

Міхась не згаджаецца. Перарывае.

– Справядлівасць у захопнікаў да пакораных ці ў жыцці незалежных дзяржаваў ёсцёка адпаведная з’ява свядомасці захавання клікі, людзей да людзей у перыядах ейнай няўхільнасці, валеі іхняй патрэбы.

– Люгашка скокае абы куды, бо ня бача за травы, што наўперадзе!.. Умеркавальнасцяй пырхаеш? Ды я не пра справядлівасць размаўляю. Навошта мне нейчая справядлівасць, калі справядлівасць ляжыць і млее паміж нашымі людзьмі, паміж тэй ці іншай нацыяй. Бо кожны, хто будзе расці і жыць у сваім собскім саюзе, у брацтву, той будзе адчуваць трагедыяй усе ўскрыкі нядолі чалавека ад свайго народу ці іншага.

– Вы, родны, у прапаведнікі ўбіраецца.

– А сціхні, Міхась, ты прасцень неміласэрны – больш нічога...

Цярэм, уступіўшы ў гутарку, паважаў свае тлумачэнні выказаць без зробленых прад гэтым перадмоў, але не ўхіляўся заклічных цікавасцяй уступаў-зачэпаў. І сваю развагу ён будаваў на пераскоках красамоўнасці рознаякасна, прастуючы да аднае мэты. Цярэм яшчэ вятлей уяўляў.

– Я прапаведнік? – перапытаўся зацятліва. – Я? О не!.. Нахлебнік эпохаў ты! Бадай паэта надворны – ты! Чаму ж не аплачаш іх тысячамі слёзаў.

Міхась усміхаецца ад Цярэмавай запальнасці, але не адказвае на пытанне.

– Смяешся, доктар – смейся. Але я пэўны, калі б ты быў і ў сапраўднасці паэта, дык напісаў бы пра той вадаплаў, пра нас, што гінулі там: «Навошта плачуць вочы, калі пра ваш плач нельга сказаць у словах!» – вось як махануў бы па нашых вушах.

– Дарэмнае яно! – нарэшце адклікнуўся Міхась.

– Мы – дарэмныя? Бо змушаны глядзець, як нашыя калені ад уклечанняў пакасавелі.

– А хто ж казаў: адкажы тым, чым прынукваюць і б’юць? – спытаўся ўразліва, без насмеху Міхась.

– Я. Ну дык што?

– А нічога. Голас з-за вакна, а не з сваёй хаты...

– Якраз з маёй хаты, з майго сэрца... Я памятаю ўсё, што кажу, – зусім асечана, але прысвоена паправіў Цярэм і бадай без захопнасці кончыў, даказаў надуманае: – Я, Міхась, жадаў адгаварыць цябе ад спробы ісці за імкненнем дзяржаўных злучэнняў. Ты ж усё-ткі абмяркуй гэнае тыцканне. Бо ўжо даўно вядома, што ні адзін у злучэнні ці ў саюзе не жыў добра. Заўсёды знойдзецца каста вялікіх, якім наследвай і слухайся.

– Выдумляеце – не маё! Я належу сам свайму, нашаму! – сцвердзіў Міхась.

Цярэм не задаволіўся гэтакім зваротам гутаркі. Гэтулькі часу надармо ён абсягаў размах думак, і не апошніх, і не першых мо. Ён імі, бы сякерай, высекваў латок для сваёй набожнасці. Ён, стары, захліпаны чалавек, чакаў убачыць непагожае цяперашняму скачванню. Жадаў стаяць каля манумента собскіх дзяржаўных пераменаў – вось які Цярэм! – што кратаўся і кратаецца далей у хаце пад самым лесам. Колькі раз ён уваскрасаў падобнымі летуценнямі! Бы сонца па адным скрайку неба праходзіць адвечны паўкруг – і нізавошта на поўнач. Так і ён.

– Я хачу сказаць: навошта залызгавацца жыццём у засценях жыцця іншых?..

– Бясконцыя пытанні. Бы сваяка напаткаў: зачэпіш, радасны гэнаму спатканню, і агледзішся: дзе табе – чужы.

– ... але сляпішся ад гэтай памылкі: прыемна навет з чужым, блізу падобным да роднага, пагутарыць пра сваё дарагое, бо яно твая ўцеха і перакананне, якое няўхільна пяройдзе ў веру. Яно не будзе тады гаворкай і казначасцяй мроі ў справядлівасць, а свядомасцяй тваёй сапраўднай надыходы з'явіцца перад злом моцным, каб сабраць раскіданае гняздо Айчыны...

...Апошнімі гадамі Цярэму спадабалася захопнасць восеньскімі днямі. У асобнасці тымі днямі, калі восень губляецца ў першых зімовых сняжынках. Калі без адзінай зялёнай хвалі пялёсткаў збаравелыя долы, бы мякка прылегшыя, расцілаюцца навакол. Закалелыя ўспырскі зямлі – узгоркі чарнеюцца лямцам узаранае глебы. Цярэм спыняўся на ўскрайку бору, крыху наводдалі ўшчалопку ніваў з жытнёвай рунай, і аддаваўся хараству прыроды. Размашліва і глуха шумяць хвоі ў бары, на небе каля самага сонца, якое, бы дзесьці далёка падвешаны ліхтар, пралётваюць распластаныя хмаркі. Іхны лёт хуткі і спакметны. Штораз іх больш і больш. Праз шчылінкі-прасветы наўпрасткі паміж хвоемі кавалак небасхілу, скульп яны выляталі, пакрываўся суцэльнай чарнатою хмараў. Далёкі хвост бору чапляўся за іхную дымістую бахраму. Лунка вохкага паветра абвейвала налётам холаду, а з ім, быццам жывыя істоты, пачыналі мітусіцца сняжынкі.

Снег ідзе і ідзе. Зямля пухнее, пакрываецца снежным намістам. Быццам рэштка, на ашчаду, сняжынкі ліпяць шчыльней на галіны дрэў. Галіны, яшчэ мокрыя ад дажджоў, не стрымліваюць іх, стрэсваюць на праталіны каля камлёў... У думках Цярэмавых сялілася свежасць, у дыханні здаровая прыхалода. У маладзенстве ён гэтак не думаў, але цяперака, на старасці, лятункі магчымыя знайшлі ў ім прыпынак. Яму жадалася перад смерцю убачыць свае летуценні жывым назірным вобразам дзеі.

Нарэшце з дактарскага наведвання вярнуўся Міхась. Цярэм найперш даведаўся, што здарылася ў маёнтку, а тады зноў пачаў сваё.

– Даруй старому! Я, ведаеш, пакуль ты адсутнічаў у хаце, раздумоўваў пра тваю службу ў Самапомачы...

– Ну і што надумаўся – нічога?

– А вось якраз дацеміў. Найлепш кінь працу там. Я вельмі страшна надумаўся. Палохаюся, каб ты не зрабіўся рэнегатам для свайго народу...

– Ах, ты мой дарагі лотра! Ты лепш, каб ня мучыць мяне прапушчэннямі, запісвай іх у сшытак і давай потым перачытаць мне, – добра? – крыху жартаўліва павучыў Міхась.

– Сын, не лапачы крыламі ў клетцы! Ня льгай мяне! Залыгаеш, дык мае рукі і ногі будуць думаць, казаць. Я хачу думаць, бо я не забыўся на сваіх прашчुरаў, я ж меў іх да мяне.

– Не забыўся і я пра іх.

– Дык тады паслухай мяне. Немцы абманяць вас, бо ж самая найлепшая хітрасць, каб абяшкодзіць ворага, значыць, нас, падтрымаць нашы намаганні, а тады, калі пачнем здзейсніваць іх у сапраўднасць, яны, як ужо рабілі іншыя, праз рэнегатаў патурбуюцца выклікаць няўпэўненасць у нашу моц...

– Яй Богу, я захварэю! Захварэ-э-ю! Ласкочаш усё пра адно. Новая ляшчотка вы! – па-мяшчанску ўцятліва ўмяшаўся Міхась і недалікатна дзеўбнуўся ў Цярэмава мяккае скрыплівае крэсла.

– Дурань! – адгрызнуўся злосна Цярэм.

Тым днём ён не ўсё сказаў доктару Міхасю. Ён быў змушаны пратраціць з ім гутарку пра дзяржаву. Ён вось як казаў бы Міхасю:

– Дзяржава, – разважаў бы Цярэм, – ня толькі панаванне пасланцаў ад бальшыні народу над меншынёй, а – розніца межнасці сацыяльнага ўстрою. Яна, дзяржава, у сваю радоўку, значыла б: вартасць колькасных якасцяў нацыянальнае духонасці і маралі; зменнасці праўна-ахоўнай хвалістасці над адзінкамі, над грамадой у іх арганізацыях і над сувязямі народу з тымі, што выбраны кіраваць ім. Дзяржава – залежнасць аднаго ад другога, дзяржава – самастойная гісторыя ўсялякіх вякоў, змаганне мудрасці і адначасна імкненне прадстаўнікоў гэтае мудрасці ахаваць свае асабістыя ўзвышнасці й маёмасць; сродак забяспечвання пашаны, займае першую ролю ў іхным розуме; другое – хлуслівая ўдзячнасць людзям за давер ці павагу; і трэцяе – намаганні даведацца на справе пра свае наўмеры і перакананні – наагул пахваліцца.

Калі б ён сказаў усёнае Міхасю, той напэўна заўважыў бы яму:

– Чаго ты, родны, віхаешся на вядомай дарозе? Дзеля якой карысці віскаць пра ўжо здранцвелае, вядомае? А зграбаць гэтыя абвешчаныя перакананні таксама няма патрэбы.

Але Цярэм не пакінуў бы занядбанымі Міхасёвы словы. Ён чамусьці падакляраваў сабе змагацца з ягонымі супярэчкамі. Цярэм адказаў бы яму таксама:

– Не падабаецца? Не ўрымсцілі табе? Дык некалісьці замалюю іх новымі і нячутымі.

Ах, Цярэм! Якая дзіўная ў яго намога знайсці на дзяржаўных копішчах нечاپаныя месцы. Сучасная дзяржава з дыктатарамі і з партыйнымі хаўрусамі й з адной партыяй – астаюцца іх уласнасцямі. Сучасная дзяржава – мытар бязбожны і богаверны: я не крану цябе, пакуль не паведамлена табе аб падатку; сучасная дзяржава зусім аддзялілася ад народу-грамады: паасобку жывуць, у недаверы ціскаюцца... Дзяржава зашмат адабрала ў людзей іхніх звычаёвых правоў. Я не супраць дзяржавы. Я жадаў, каб наша дзяржава зрабілася зборнікам людскіх імкненняў да Добра і Справядлівасці. Вось тады мы і не будзем жыць у сацыяльнай дыхавіцы...

...тым днём Цярэм не напаткаў нагоды выказацца свайму Міхасю пра дзяржаву, павучыць, як круціць дылам на свеце-млыне. Уявіў, калі б Міхась слухаў ягоныя развагі, дык напэўна перарваў гутарку адным замахам: – Не падоўжыш, родны. Зарана нарадзіўся!

Распрануўся і палез на сваю заўсёдна цёплую ляжанку спаць. Пакуль засынаў, у павалоцы мрояў туманілася адно незабытае, каторае не друзлела скрухай і не друзлела, як ён, а вечна аджывала, а гэта было яно – жыццё.

4

Цярэм разумеў, пакуль чалавек не асунецца ў магілу, можа асаджаваць старасцяй незабытае ў маладосці. Але якое і чым? Шкадаваць няшчасных і памагаць ім? Аднак гэта Цярэм, бадай, адхіліў, а рашуча наважаў трымацца асноўнасці пазнаваць чалавека. Якому калі трэба дапамога – дай, зрабі, а не трэба – вылай і прагані без жаласці. Без прымусу – чалавек гультай!

Пра будучыя неабходнасці памогі Цярэм размеркаваў адносна: – Мужчына, што паважае шкадаваць кажнага – вельмі недарэчны, бо ён у той нагодзе робіцца няўпэўнены, а яму трэба быць

пэўным ды ўвераным. Ён пачынае спрачацца ўсялякімі довадамі аб несправядлівым, і няверанаму зусім не верыць, хоць і ёсць у тым праўда...

Смешны Цярэм! Кожны дзень не наводле папярэдняга. І яшчэ ў дадатак намагаецца падагнаць Міхася прыстасавацца да ягоных аскамінаў-развагаў. О не! Мабыць, у сваім апушчэнстве да подужыцця, Цярэм сам нямотна адчувае аджыванне. Ён жа дае тысячным наступнікам-людзям давесці сваю недарэмшчыну на свеце. Ён думаў пра гэта не тады, калі лажыўся спаць, або разбуджаўся і ляжаў уранні на цёплай ляжанцы, ён думаў пра гэта, бадай, кожную часіну...

У панядзелак, яшчэ прад усходам сонца, калі Міхась мусіць рана ўставаць і ісці ў Менск да працы, Цярэм усё-такі асвойваўся з ім нанова. І то якім шляхам. У Цярэма больш не знаходзіліся іншыя выйсці-шляхі.

– Я дык не ведаю, Міхась, як трымаць цябе. Хоць пакапаўшыся ў галаве, я здольна знайсці што-небудзь супроцьстрымнае твайму крывацёку...

– Няўжо, родны, у вас няма іншае гутаркі? І якую волю жадаеце наклаці на мяне? – спытаўся без прыемнасці Міхась.

– Ты ж не ведаеш, пра што я буду гаманіць.

– Напэўна ж не анекдоты ці навіны.

– А можа і навіны, скуль ведаеш?

Цярэм скрадліва прысеў у сваё мяккае, рыплівае крэсла, дый пачаў:

– Добра, Міхась, вось ты развёўся з жонкай і, мабыць, зноў шукаеш тых самых грахоў. Але я, як чалавек стары, параджу табе: круціся найбольш каля гэтай памешчыцы... Я мушу толькі сяння сказаць табе адну тайніцу: некалькі дзён даўчасу, калі ты быў на працы, яна наведала мяне. Прызналася, хто яна і дзе спаткала цябе...

Цярэм не дакончыў. Цішыня зімовага рання ў ягонай хаце зашамцела хуткай хадой Міхася ад стала да кутка, дзе вісела вопратка. Міхась не даеў сьнедання, апрагнуўся і пайшоў да працы.

Цярэм сустрэўся з Аленай невыпадкова і невыпадкова ён думаў паведаміць Міхасю пра тое, што было гутарана з ёй, але Цярэм збіраўся атрымаць больш часу. Алена спадабалася яму сваімі жа-даньнямі, што ні ледзь не розніліся ад ягоных. А гэта: памагаць бед-ным... Хто мог быць рухмяным на гэтай

пахрышчанай дарозе? Без-умоўна, Міхась і яна, Алена. А ён сам пакіне іржавець паляўнічыя пасткі і возьмецца пісаць “Лісты з дарогі на той свет”.

– У мяне няма нічога падараваць у спадак Міхасю апрача перажытога, надуманага і назіранага... А можа і перачытае мае лісты і будзе тады чалавекам непашкоджаным сярод полымя жыцця.

Вось якія жаданні спаткалі зыстарэлага, на некалькі дзён, ці год, пакінутага жыць Цярэма! І на Міхасёва абурэнне, падчас снедання, не звярнуў увагі. – Пойдзеш да Алены, нідзе не дзенішся! Жаночая прытула маладых вабіць, – хмыліўся ў гутарнасці дзед, і пераконваўся.

А ўвечары, як заўсёды вярнуўся Міхась з працы, але не адзін, а з дзяўчынай. Няшчасны Цярэм! Няшчасны як ніколі! Міхась прывеў дадому музыкантку. Ён зноў не паслухаў Цярэма.

“Які ён непашанны чалавек!” – падумалася Цярэму. Аднак не вахнуўся: ветліва запрапанаваў ёй сесці і прабачыць, што змушаны на хвіліну паклікаць Міхася, каб штосьці памагчы зрабіць у трысцені.

У трысцені Цярэм, нат добра не зачыніўшы дзверы хаты, спытаўся ў Міхася:

– Нарэшце ажно з ёй да мяне! У госці прывеў?

Гэта быў першы пачатак самай несхаванай нядружнасці да Міхася.

– Няхай бы прыйшла перад палудням да нас і забрала сваю ле-ру, або сам аднёс.

– Даруй, родны, непрыемна стаяць тутака і гутарыць. Некалькімі словамі не вытлумачамся...

– Я не слухаю цябе! Я хачу ўтлумачыць табе, што я не займаюся штучнымі практыкаваннямі над тваімі захаваннямі, але папрэдзіць: навошта ты водзішся з ёй? Навошта прывеў яе да нас? Цяперака вайна – нечыстота людзкой душы і сумленнасці, і нечыстота цела. Яна ж напэўна з плоймай вошаў ходзіць. А ты яшчэ на-нач прывеў. Дзе ж паложым спаць яе, адкажы?

– Не крыўдзі мяне і яе... Яна мая будачая сужэнка...

– Жэнішся! – усхвалявана вымавіў Цярэм. – Вашалоўка праклённая – прэч з ёй!

Міхась узяўся за клямку, каб ісці ў сярэдзіну хаты.

– Добра – я зараз скажу: забірай вяланчэль і ідзі туды, скуль прывеў, добра?

– Не... не! Чакай, Міхась – сорам рабіць гэтак: няхай начуе ў нас...

Цярэм не змяніўся ў спатканай драбніцы дня, але ад неспадзеўнага непярэчання Міхася схапіўся за хітрасць, ён сцярог больш важлівае, чымсьці музыкантка будзе спаць у ягонай хаце.

– Як гнаць чалавека насупраць начы. Шукаць ліха не памагай...

Міхась, каб канчальна ўлагодзіцца Цярэму, сказаў: – Маразы цяпер. Падумай, як магчымець жыць у неацпленым, разбураным падвале. Аж дрыготкі бяруць, калі ўявіш спаць там.

І Цярэм на ўсёй асабістай здольнасці характару ўмець ахаваць няўлету настрою сэрца пераступіў зноў, за Міхасём, парог хаты. Ягонья вочы спаткаліся з позіркам вяланчалісткі. Ёй адчувалася някавата сярод знаёмых двух мужчынаў.

– Вось і вы, – магла сказаць яна да іх, у іхняй хаце.

– Уцешна, што наведалі нас, – пахваліў Цярэм. Узяў крэсла і паставіў яго блізка каля яе. Сеў.

– Зіма селятня выпетрыць усіх, – працягваў гутар Цярэм.

– Другі месяц без адлігі, – падтрымаў яго Міхась. Што ж, ён мусіў неяк прыляпіцца да Цярэмавага суладу! Жадалася собскай хлуснасці, каб адчуць і прыняць задавольную будучыню ў згоднасці і падтрымцы.

– Вы гаманеце сабе, а я тым часам падрыхтую вячэру, – перамяніў гутарку Міхась прапановай.

– Не інакш як гэтак, – падтрымаў Цярэм.

На дварэ віскаў Мурза, і Міхась для яго першага панёс есці. А тады, калі ён выйшаў, Цярэм нахіліўся наўсупрацькі музыканткі, загаварыў паўшапотна.

– Я ганаруся, што вы збіраецеся жаніцца з маім сынам, але найлепш вы крыху пачакайце з гэтым: не цяперашнім светам каб вяселіць – вайна, любая... Не гневайцеся на мяне – я не адганяю вас. Шкада, Міхась вяртаецца, а так бы вы згадзіліся з маімі словамі...

Аднак, калі вярнуўся Міхась у хату, бадай вінавата, Цярэм правіўся зусім іншым.

– ... а павячэраўшы, калі ласка, да палкоўніка Сконтаўта ў госці. Сяння прадпалудням завітала сама Сконтаўціха і запрасіла да іх. Міхась паківаў галавой – адмаўляўся.

Кароткая, але дастаткова зразумелая перад гэтым Цярэмава гутарка, а тады прапанова пайсці ў госці, спыніла музыкантку пе-

рад ім і Міхасём не ў ніякаватасці, у апыненню, калі нават і не хвалюючыся, не можаш даведацца адчуванням: ці гэта напаткалася прыемнасць, ці гэта прокмець сну, якая не абы-што прарочыць.

– Навошта нам ісці да іх? – усё-ткі ўсмешліва, і поўнасцю свядома, спытаўся Міхась.

– А раз просяць, чаму не пайсці, і пабыць даўгі вечар сярод знаёмых. Што будзем рабіць дома?

Міхась скрытна паглядзеў у Цярэмавы вочы.

– Тады хоць сам, але я пайду, – крыху ганарліва, з гэткам самым позіткам, як у Міхася, аглядзеў яго Цярэм. – Не жадаеце – не трэба, сядаем есці. Калі ласка, прашу да стала, – запрасіў Цярэм му-зыкантку. – Прабачце, а як жа клікаць вас?

– Насцяй.

– Прыгожае імя, – не адчэпліваўся Цярэм. Стары Цярэм! Стары, як уезджаны брук. Насця аднак вычувала ягоную нейкую няроўнасць, і яшчэ больш саромілася гэтых двух мужчынаў. І каб не раная зімовая ноч, яна б жадала пайсці адтуль да свайго сцюдзёнага падвалу ў Менску.

5

Як Цярэм ні ўпрашваў Міхася пайсці ў госці да Сконтавых, ён усё-ткі не згадзіўся...

Маладая і прыгожая Алена спадабалася Цярэму. Пасля першага знаёмства і досыць даўгаватай гутаркі, астаўся ў вялікай захопнасці ёй. Паколькі Міхась “разжаніўся” з сваёй “выкрутасткай на абца-сах” дык цяпер ёсць другая нагода ажаніць яго – ажаніць з Аленай. Яна ж дзесьці каля нямецка-савецкай мяжы спакушвала яго, спаку-шаў яе і ён. Яна абы-так не магла прыйсці і апавядаць пра сваю мінулую спокмець жыцця! І Цярэм, стары Цярэм, наважыўся сесці там, дзе прыйшлося напаткаць месца.

Ах, Цярэм! Каб не прыйшла Насця-музыкантка, ён, перад тым, як сказаць ведамку пра запросіны Сконтавай, абхрысціў бы Міхася новым пацалункам ягонай хатняй філазофіі. Ён так і ўяўляў, як будзе захоўвацца падчас гутаркі з Міхасём, і як будуць размеркаваны ўсе незнаёмыя дагэтуль думкі і дакоры. І не здарылася, што наўмеравалася. Неспадзявана ціхая, з пастаяннай усмешкай, калі

слухала Міхася або Цярэма, завітала да іхнай хаты Насця. Усё гэта ахоплівалася ў зразумелую тайніцу адной ёй і іх абоіх. Але як ні было цяжка ад ліха вайны, ад няшчасця з ейнай мацерай, яна падрыхтавалася спаткаць іншыя надары жыцця. Сваю будучыню і Міхасёва прызнанне ў каханні да яе, а потым прапанова быць ягонай жонкай, рассуджвала самай надзвычайнай з’явай у гадох. Для яе, яно, што надышло, чулася такім з’яўна-прыродным, што нат не пакідалася мізэрнага зачэпу разважаць над ім дастаткова прарозліва. Яна, смутлівая па памерлай мацеры, ад Міхасёвай прапановы аджыла, завіхрылася вяселасцяй, якую здзейсніш толькі тады, калі атрымаеш наводле таго, як адведаў ейную апрычонасць у сваім сэрцы. Яна інстынктыўна адбывала павіннасць жыцця. Пра пырскі жыцця, куды яны спадуць, ці думаць? Гэташня прасьбна-супа-койная чароўнасць з цяжкімі веткамі тайніцаў, забірае нашы дапу-шчэнні. Нешта наводле мальбы Пустара яно – ўсё!

– Бо мы людзі на зямлі, быццам пад дахам неба... І дзіва! Сапраўднае дзіва: крапнутая дажджына на павуцення не здаецца павуку спажывай!

Вось гэтак на той дзень збіраўся Цярэм усчоліць духам Міхася. А кончыць незадавольным вывадам і выглядам упорлівага каяння Боскага і паганскага закланання. – Мне жадалася, каб не адна мая рука вітала Цябе тут на зямлі.

І даткнуць, хіба чорнымі словамі: – Хрыстос, няўжо ты думаеш, мы кінае тут джала?

О, Цярэм! І ён не выказаным, адным-адзіным, накіраваўся да двору Сконтавых. Усё-ткі яму адчувалася б гаротна, калі б прапусціў, пратэрмянiў выпадак дасяжнасці для гадаванца. Добрае ўмеркаванае месца – Алена!

Як ніколі, Цярэм зрабіўся не адносным да сваіх меркаванняў і надумак. У першую зіму другой сусветнай вайны, калі за грукатам вайсковых машынаў і гарматаў не звінела слова хоць бы якой большай праўды, заместа бясконцых апавяшчанняў праз газеты і радыё тайніц нялюдзкасці праціўнікаў, ён, Цярэм, абагрэты ляжанкай, ату-лены дахам хаты, зажадаў убачыць сябе, старога, выпетралага, як рачная пячаная ўзлонь, святым. Небывалым святым! І яно, уладная прыгожасць мрояў, расквечвалася ў ім, нібы спакойная процень хрысціянства, нібы прыманлівы грэх разрухі. Ён адчуваў сваю будучыню болясцяй роднага цела. Вяселіўся да стомнасці ў

сваім думанні аб усім, і апыноўваўся, як кепскі артыст тэатру, перад... Перад кім жа? Вядома, перад Міхасём.

Цярэм належыў свету сваёй Айчыны. Ён ведаў, што яна ёсць, але яна гуллівая – вось што! Кожны хадзіў па яе прасцягох з напеўнымі песенькамі перамогі і кожны губляў іх – засыпаны пяском тых прасцягоў. Зрадная жонка – яна! Але Міхась, аднойчы ўцвєлены ягонымі “дадзенькамі”, сказаў яму хвастліва і ўвабразна. “Ты ўжо, родная сябрыня, мабыць, неўпершыню абсвітваеш нялюбыя напевы здарэнняў на сваёй Радзіме і, мабыць, да самае смерці будзеш гэтакім свістуном!..”

І Цярэм, незразумелы, прагнаны духова Міхасём, без супярэчак, а часам і з імі, ішоў да лесу аглядаць пасткі паляўнічыя, або спаць на ляжанцы. Міхась усё больш пераконна, без змены адносіў Цярэма да пакорніка дакучлівых гамонак. Але здаралася, калі неспадзеўна ахінаў абы-які смутак, тады Міхась, хоць па-ранейшаму ўпорацы, апушчаны дзед у зямную кашулю, пачынаў тую ж самую Цярэмаву гутарку – знаходзілася радасць пагутарыць пра хіжацтва паміж людзьмі, пра іхнае хісткае шчасце. Аднак шчасце людзкае ў Цярэмавых меркаваннях не было штосьці блудлівае, а жыццё, абнятае дасмяротным спакоем безліхалецця.

Цярэм гэтак змяшаўся з зямнымі недарэчлівацямі, што на свеце знаходзіў іх больш, чымсьці добра і справядліваці. Яны цвялілі Цярэмаву душу сваім незнарокам. Сыбраныя толькі звычайнай прыроднай памяццй, яны жылі ў ім не прыкладнікамі прывідаў, а перамаўляліся ўсялякімі словамі ў дрымаце чалавека, які не жадае паміраць у жыцці.

Цярэм, і тады, калі ішоў да Сконтавых, думаў пра свае насуды Міхасю. Моцны мароз, ціхі прастор заснежаных ніваў пад недалёкім чарнаватым замётам бору цешылі спадзяванням улагоды Міхася з Аленай.

– Прастай! Прастай – якраз на час! – у прысадзе, да дваровай сялібы, Цярэм пачуў голас Ахрэма. Той здалёку, будучы каля стадолы, пазнаў яго.

Цярэм пасігаў на сустрэчу з Ахрэмам. Яны былі даўно-даўно знаёмыя. Прывіталіся.

– Захлёбаваюцца, братка, – паведаміў Ахрэм няўцемную навіну.

– Хто? Мо што здарылася? – спытаўся ўважліва Цярэм.

– Навошта пытацца здарылася – ты ж ведаеш, чаго ідзеш сюды, ці не?.. Ды нарэшце ажаніліся. Цяпер, братка, я разбяруся, хто палкоўнікава жонка... А па-мойму, – і Ахрэм пашкуматаў Цярэма за рукаў, – ён дармо ганяўся за гэтай дзяўчарухай, што на цябе падобная: усё вечна з благім спрачаецца... А сказаць па шчырасці: Але-на – дзяжа без цеста! Палкоўнік разумна зрабіў, што жэніцца з меншай.

Ахрэм прыплюшчыў вока пад зашарашэлай бровай, хлопнуў па-свойскаму Цярэма, пасігаў побач яго да памяшкання. Стуль з-за ваканіцаў прарэзвалася святло, яно было ва ўсіх пакоях. Густы дым, змешаны з пахам свежа-наваранай вячэры, расцілаўся па двару і каля голых ліпаў. Наводдалі жылля ў кароўніку рыкалі каровы і цяляты. У гэтай наўзбочнай сялібе панавала валода жыцця нават і ў прыходзе ночы.

– Ат і бачыш, – загаманіў уторна Ахрэм, – мне старому вазі іх...

Цярэм заўважыў:

– Чую носам сваім – ты ўжо пачаставаны...

– А па-твойму: як?.. Пастаім – справішся туды... Ажаніліся – і вазіць іх, не выпіўшы гарэлкі? Ім што, маладзёнам: прыціснуліся адзін да другога – цёпла, а мне аднаму ў перадку мерзні, плюшчы павекі, каб камяк з-пад капытоў не тахнуў па воку... Ах-ха-ха! Што размаўляць з табой – размазваць снег па лёдзе!.. Калі хочыш, найперш да мяне зайдзі – пачастую. Я тут таксама гаспадар: усе гандлі праз мае рукі ходзяць... Ты ж паглядзі, навет спэцыяльную шапку сшылі. Усе ведаюць, хто я, і чуешся незбянтэжаны – усё-ткі аніформа, як жыць без яе? Каб больш аніформаў апыралі – пашаны на свеце было б не ў меру. І ты, Цярэмка, тады напэўна не рэзаў свой стары язык нейкімі рагімознімі... А як памру, я пра іншае кажу, – уздыхнуў Ахрэм, – дык не ведаю, каму грошы запаветаць. Кажны дзень скубану лішні грош.

– Для мяне пакінь – памятаць буду, пакуль сам не скалею, – папрасіў ненасмешліва Цярэм.

– Ідзі да пакояў – грэйся... Я гэтак пачаў гутарыць, бо наглядзеўся на іх закаханых, маладых, што ажно самому хочацца зноў быць маладым... Вязу сабе па серанку, па расчышчанаму гасцініцу, думаю пра пакойніцу мацер палкоўнікаву, а яны пагамоняць, пагамоняць, засмяюцца і плёх да пацалунку. Тады ажно горш старому. Неяк ад іхнага сам не сам робішся – па каню сцёбую, хоць і няма патрэбы падганяць яго...

– Далі-Бог, Ахрэмка, не пабяжы босым па снезе!
– Цярэм, не дзьміся навучоным – усё-дна ў валёнках залап-
леных ходзіш, а я, ненавучоны, а хаджу, глядзі: у петравых навет!..
Але спрачацца з табой не буду.

– Я ж і не спрачаюся.

– Сціхні, Цярэм, я ведаю твае кепікі: так і цэліш грызануць за
сядалаўку. А я ведаю адно: праз год, праз месяц ніхто не памяне
Цярэма... Валей скажы: хочаш пачаставацца, дык калі ласка да май-
го катуха!

– Дзякую!

– Ідзі, ідзі расперазвайся перад ёй, бо ж палкоўнік з Ганяй, ка-
дзе, вярнуўся з пагулянкі, спаць пойдзе... – жанатым карціць.

– Не праўда – яны баляваць будуць... Дабранач, Ахрэм!

– Добрай ці благой ночы мне не помач, – з пагардай расстаўся
Ахрэм на калідоры з Цярэмам.

– А дзе ж твая гаспадыня месціцца? – спытаўся похапна Цярэм.

– Наўпроцькі стаіш... Ідзі, ідзі... ракам упаўзі – паважней будзе,
– цяперака зусім пакрыўджана і нясціпла выказаўся Ахрэм. –
Хвілязоп, а я моў сабака, дык і не ведаю, што называюся сабакам! –
з гэтым нараканнем ён дайшоў да свайго пакою. І адразу не
пайшоў у сярэдзіну, а цыркнуў лёгка слюну на сцяну, узяўся за
ручку дзвярэй, чакаў, пакуль Цярэм увайшоў у Аленіну гасподу.

...Ейны пакой быў клапатліва абсталяваны. Ад уваходных дзвя-
рэй да пісьмоўца і туалетнага століка слалася квяціста-поўная
сцежка персідскага ходніка. Ад яго да занавесу, які захінаў ад назі-
ру Аленіну пасцелю, расцілаўся накрывам ашхабазкі кілім. Два
вялікія вакны ўзорыліся абвісай празорыстай пеляны вэяну. Побач
з туалетным столікам і люстэркам у аправе магілёўскіх разбяроў,
стаяў зеленаваты дыван пад колер сцен і занавесу каля ложку. Калі
ўвайшоў Цярэм да пакою, Алена сядзела на дыване. Яна вельмі
любіла праводзіць вчорны час у спальні-пакоі. Таму і пакла-
пацілася прыбраць усё там у кволую ўтульнасць, каб з прыем-
насцяй лажыцца спаць там і, ўстаўшы, сесці на дыван і, бадай,
ясніста, ацяжаравацца развальнасцяй старасветнай памешчыцы.

– О як добра, што вы найперш да мяне! Сядайце.

З уражаннем на абліччы, борзда ўстала Алена з дывана, і
прапанавала Цярэму крэсла. З гасціннай рупнасцяй падтрымала
Цярэма за руку, калі ён садзіўся.

– Як не радавацца – нарэшце, вы наведалі мяне, – з шчаслівым усмахам, бадай, у самае Цярэмава вуха, гаманіла Алена. Аднак Цярэм апрача прывітання: “Добры вечар, спадараня!” – нічога не адказваў на ейныя ўважнасці. Ён таксама, не з малой прыемнасцяй, усміхнуўся, але з неадступным хваляваннем, якое найбольш зіхрылася на ягоным ваччу і выяўлялася ў намозе рук абAPERціся на бака-выя пярэчаны крэсла. Скрытна зірнуў на Алену.

– Дзіця маё, – пачаў Цярэм, – а як інакш? Я адразу да вас, каб крыху пагутарыць...

– Хіба ж толькі?.. А што, Міхася не будзе? – спыталася з пэўнай настарожнасцяй Алена.

– Ён дома застаўся.

– Ах, як шкада! Я пайду сама і прывяду яго сюды. Няхай пабачыць, як буду жаніць палкоўнічка з Ганяй...

– Гэта з Сконтавым?

– Але, з Сконтавым – няхай будуць умесце... Ах жа Міхась! Тут ягоны Арэмчык ёсць... А ўсё-ткі я прывяду Міхася!

– Ён не прыйдзе... мы ўдваіх аб чым-небудзь дамовімся.

– Вы нешта благое прынеслі мне. Не трымайце – кажэце!

Алена не адыходзіла ад Цярэма. Ён узяў яе за руку, і сам чалавек нецерпялівы, сказаў заўсёдным прызвычайам – безадхільнай прасцінасцяй:

– Ён думае жаніцца.

Алена вярнулася да дывану, села з неадступным пазіранням на Цярэма.

– Жэніцца?.. А ведаеце, Цярэм, каб вы маладым былі, дык напэўна б ажаніліся з мной, праўда, ці не?

Нясмешная ўсмешка кранула Аленіна аблічча.

– Ну скажэце – прашу!

Цярэм ледзь-ледзь прысядліва зварухнуўся ў крэсле і пачаў гутарку пра намер, што жадаў паведаміць ёй.

– ...валеі дамовімся, якім прыманам адварнуць Міхася ад жанітва з тэй паганкай, накш яе і не назаву.

Прынікнуты завіхнасцяй запэўняваць ды пераконваць, Цярэм узняўся з крэсла.

– ... з музыканткай вашывай надумаўся – доктар называецца.

– Навошта, мой старэнькі жаніх? Навошта сцюдзяніць тое, што належыць ім?

– Спадарыня, я паважна хачу гутарыць пра гэта!..

– ... дзякую! Даруйце за недалікатнасць!
– Я не сярдюся за вашыя прокмяці. Я прапаную, як зрабіць не-магчымае сваім. Адно сянька ўважліва паслухайце мяне.

– Дзякую! Прашу! Я люблю прасіць...

Алена падбегла да Цярэма, абняла за шыю. Узбудрожана прыціснулася да ягонай шчакі. З душэўнай выразнасцяй патрэбы агледзела аброслага барадой Цярэма. У яе знайшлося адразу здзіўленне ад навіны, і больш яно не адрознівала якіх-небудзь іншых уражанняў ці думак.

– Жэніцца? Няхай!.. Навошта парады мне вашыя?.. Але вам скажу: вы насапраўды мой сужэніц, што парупіўся састарэцца, – прашаптала яна, бадай, у здзеку над Цярэмам, бадай, у хвараблівым дрывенні. Ёй не жадалася адыходзіцца ад сябе самой – завяліка была спрагнасць да таго, што жадала.

– Не хвалойцеся, – паспрабаваў упрашваць Цярэм, і ў гэты час пастукалі ў дзверы пакою.

– Ах, Ганя, калі ласка!

– Алюся, у сталовай усё падрыхтована. Пакінула дзвюх жанок падносіць і прыбіраць. Ужо каля паўгадзіны да пачатку.

– Дзякую, Ганя!.. А жанкі тыя могуць дадому ісці, без іх абыдземся...

– А-а, добры вечар вам! – нарэшце прывіталася Ганя з Цярэмам, а тады абыякавая пачуць Цярэмаў адказ, як птушка прад узлётам – лапкай па крылу, шарахнула даланей па сукенцы, пацікавілася ў Алены: – А як падабаецца мая сукенка? Барыс падараваў.

– Мая сястрыца, а я і не заўважыла!

Крыху адышлася ў сцень святла лямпы, каб аглядзець Ганю зводдальку.

– Вельмі прыгожая! Вельмі, сястрыца!..

Памалу вярнулася да яе, і яны пацалаваліся. Ганя зараз жа накіравалася да выхаду. Зачыняючы дзверы, яна кароткім супакоем, недадумна: чаму ён тут, зірнула на Цярэма.

– Мы і без Міхася абыдземся. Хутка з вамі шуснём за стол, і ўся наша нерадасць у келіху ўтопіцца! – як толькі выйшла сястра, звярнулася Алена да Цярэма. – Мо як-небудзь там падробімся пад вясёласць палкоўнікаву, і сям’і Арэмчыка – ён із сям’ёй у нас – забылася сказаць вам... Але Міхасю перадайце ад мяне: няхай сірот не плодзіць...

– Якіх сірот? – схамянуўся Цярэм.

– Тых, пра якіх вы, мой згодны спагаднік, казалі...
– Даражоная, Міхасёвы непаладкі жыцця я не хвалю, – заўважаў спакойна Цярэм, мабыць, абы адказаць бяседніцы на дапеклівы ўцём.

– Не крыўду йце на гадунца свайго...

– Хай па-вашаму гадунец, але ён мой сын, з маіх рук пайшоў у людзі, і між людзьмі не рак ашпараны, а тое-сёе значыць ім ды мне.

Цяпер ужо зусім авалодна адказаў Цярэм Алене, а тое, што збіраўся ўмовіцца з ёй, прыпынілася. Ён затурбаваўся іншым. Заяснілася небяспека будачага знаходжання Міхася прад вачыма грамадства. Трэба пераканаць Алену аб ейнай несправядлівай узвазе Міхасёвай параднасці.

– Мой сын – чалавек добры. Малады яшчэ, а маладыя, вы ўсе, наўднім днём не живеце...

– А я не ганьбую яго. Адно сказала: сірот няхай не плодзіць! – сумна-шапотна ўторыла Алена ранейшыя словы, і Цярэму яны не спадабаліся непадзельна ды аканчальна.

– Я зразумеў вас, каб усё, што знаходзіцца каля вас, мусіла задавальняць вас? А вось спрыт спраставаў не туды, куды думалася: сірата з’явілася. І пра тую сірату вы ні адным гукам спагады, нат праз зубы, не спрабавалі выціснуць, а пакуль сірата дзесьці ў памяці існавала, каханне да майго сына апынулася спадкам дзеля вас, хоць яно і не ёсць гэтак. Вы ўспомнілі сірот тады, калі зразумелі, што нейкую, быццам волю мой сын адабраў у вашэці. Крыўда на яго бячасная, яна, як жменя солі ў вочы...

– Мой шанованы, лепш скажэце: як палец у калясо! – перашкодзіла Алена Цярэму, быццам збянтэжана, быццам з ахвотай гутарна пагуляць або паздзеквацца над ім, гэтак як рабіла з палкоўнікам. І Цярэм не прапусціў міма. Яно запэўніла яго, што Алена наспраўды жадае найсці выказы, якія б абразілі яго і Міхася.

– Я прыйшоў з добрым намерам да вас, а вы-ы...

У дзверы пастукалі. Цярэм заняўся з сваёй вушлатай шапкай – пакруचाваў яе ў руках з захаваннем маладога, сурова выхаванага хлапца, бо... Ёсё-ткі трэба ўхіліцца разрыву з Аленай. Настрой жанчыны, якая спадзявалася дакончыць недакончанае шчасце – быць каханай Міхасём, даўцяўся ім. А таму аставалася: як найбарджэй пайсці ад яе.

Алена адчыніла дзверы. Ахрэм клікаў займаць месца разам з гасцямі.

– Добра – я зараз.

З паўадчыненых дзвярэй, на калідоры, пачулася некалькі ўрачыстых пахлопаў Аленінай ладоні па шчацэ Ахрэмавай, і вясёлы гутар Арэмчыка. З Арэмчыкавых вуснаў голасна пачулася: – Нерухомасці цяперака, пане палкоўнік, манастыр Боскі.

Размова і смех заглухлі – Алена зачыніла дзверы. Ахрэм ад зада-вольнасці адрывіста кашлянуў услед.

– Ну нічога – забудземся на ўсё... Час павяселіць! Адвяселямся на іх вяселлі, а на маіх хаўтурах! – сказала яна зналусна-моцным голасам.

Цярэм адмовіўся.

– Нізашто. Я не патрэбен тут.

І Алена не ўпрашвала яго астацца на гасцяванню. На ягонае пажаданне – Дабры Божа! – яна не магла адказаць. Як толькі ён выйшаў з пакою, з сцісненых вуснаў разбегліся галіністыя, кароткія складачкі па абліччу. Гэтая непраменная маланка душы судрыгнула ейны стан, пакутна прытуліла ладоні да вочаў, і ўся, прыгожа складзеная постаць, абнялася хвалістымі зборачкамі сукенкі. Яна плакала.

6

Доўга балявалі Сконтавы з сям’ёй Арэмчыкаў. Адбывалася і здзейснівалася Аленіна навага, што абвесцілася ў неспадзеўных абставінах для самой сябе: зноў спаткацца з Міхасём. Яна прынясла яе ў сваю незалежнасць асудку здары: дамаглася бачыць пакліканья схопы рассудкаў і наветаў самымі аб’явістымі існасцямі магчымасці. Яна захапілася гэтым. Паклапацілася прынесці палову ўжо здзейсненага свайму імкненню: настоіла, каб палкоўнік жаніўся з Ганяй. Разлік быў зусім звычайны, але з двух разнайменнікаў намеру. Тое, што палкоўнік тайна жыве з Ганяй, як з жонкай, пра гэта будзе ведаць толькі Міхась; і другое, больш канчальнае: яна зварачваецца да акупацыйнага нямецкага суду аб разводзе з палкоўнікам, пасля чаго той можа абвясціць шлюб з Ганяй.

І надуманае зрабілася сапраўднасцям.

Пра гэта Арэмчыкі не ведалі, яны былі запрошаныя пагасцяваць і крыху адпачыць уводдалі зруйнаваных камяніц сталіцы. Ды Арэмчык якраз не той чалавек, каб гасцяваць, растрачваць часіны жыцця дарэмна. Ён шукаў у палкоўніка сяброўства вельмі добрага і

адданага. Таму ён шчыра і няшчыра хваліў гасціннасць гаспадароў, захапляўся стравамі, распускаўся даўгімі размовамі пра сваю парадчнасць і дбайнасць, аб досягах у працы па ахове мянчанаў ад ліхалецця вайны; тлумачыў вартасць золата і самацветаў на пясцях ягонай дачкі й дамаведкі; і, нахіліўшыся да Алены, з самапрыемнай усмешкай даводзіў ёй:

– Я не мікроб, як вы казалі, я – малекула матэрыі нашай эпохі.

Алена, не разлучаная аніледзь з Цярэмавай навіной, з чаканнем прыпыну ў Арэмчыкавай гутарцы, непрысутная ў сваёй задавольнасці жанчына, адказвала Арэмчыку з выглядам мужчыны, які напатканага бяседніка ўжо даўно пагарджае дый ненавідзіць: “Памойму, тую матэрыю вы не мацуеце і не творыце, а раз’ядаеце. Мікробік-малекула вы!”

Арэмчык смяяўся. Па прывычаю гэтак захоўвацца да жанчын, вольна і ўласна, правёў рукой па Аленінаму ўсплеччу. Яны былі роўныя ў гутарцы.

– Жартуеце над мной без жалю... Даруйце: я крыху пазней дакажу вашу памылку... Пане Сконтаўт, што вы прыліплі да маіх дзяўчат? – звярнуўся ён, вясёлы і не збянтэжаны Аленінай кпінай, спакметнай, як злая хвароба.

Палкоўнік у ціхаміры варшаўскай ветлівасці – экстаз забылівасці сябе, папрасіў прабачэння ў Арэмчыкавых жанчын і Гані, пайшоў ад іх. Яны, пакуль Арэмчык гутарыў з Аленай, слухалі йгру Арэмчыкавай дачкі на піяніна. У дачкі адраслі вельмі каляныя пальцы для авалодання адзыўнасцяй клавішаў піяніна, але бацька патрабаваў умець, і яна скаралася цяпленню знаходзіцца кожны дзень, надвячоркам, музычыць. Дамаведка ж Арэмчыка нават паспрабавала выпеяць нейкую для яе ўразлівую песню і адмовілася, бо не ведала з яе ўсіх словаў. Гэта быў да смерці баравы шум шчасця! Шчасця, якое можна бачыць і выяўляцца ў ім.

Але бывалі дні, калі яна прынукалася ў самай горшай натузе выканаць Арэмчыкавы даручэнні. Займацца адшуканнем абшліфаваных і апрацаваных скарбаў з зямлі – золата або дыямантаў. А таму яе можна было напаткаць на рынках паміж затулаў руінаў, у захолах брудных наўгародаў. Яна поўнасцю зрабілася спрытлівай, находлівай куркай. У непадазронай здольнасці выграблявала на ўсялякай дрывотні-шуметнітку зярняткі зіхатлівага металу і цвярдзя крупіны самакаляроў. А знайшоўшы, усё астатняе тады дакончваў сам Арэмчык. У Арэмчыка дзеля перамены на неспарахнелую

спажыву-каштоўнасці было дастаткова харчавання – аўсянага хлеба, паахвяраванага для мянчанаў. Ды зачастую ён спалучаў “калекцыянерскія” выхадкі з больш наяўнымі фінансавымі рулі-васцямі, ад якіх нават мусіў цвяліцца й асцерагацца – гэта называлася ім грашыма-чыстагонам. Бадай, геаметрычнай укладнасцяй чагосьці.

А тады, калі падышоў да яго палкоўнік, спытаўся:

– Ну што, пане палкоўнік, нагутарыліся, – і як быццам не госьць, а гаспадар, узяў за далонь палкоўніка дый падвёў бліжэй да сябе. Ціхім галаском ажно ўторны раз даведаўся пра здароўе, пра самаадчуванне ў “далячыне ад натоўпу”, паўдзячыў за добрыя настойкі і нарэшце прапанаваў паслухаць некаторыя вельмі важлівыя неабходнасці.

Скупчаным абліччам з выразлівай уяўнасцяй жаночай асцярож-насці на ім, азірнуўся на Алену.

– Пане палкоўнік, мне так жадалася завітаць да вас... Мне ўдалося, мо сказаць: здарылася, здабыць з разбураных аптэкаў і фармацэўтнага заводу шмат медыцынскіх лекаў. Перахоўваць іх у Менску не выпадае: вайна круціцца як чорт – могуць самалёты наляцець і збамбіць, могуць здарыцца і іншыя няшчасці сярод галечы ды руінаў...

– О, гэта так! – раўнадушна пацвердзіў палкоўнік недакончаную гутарку. І з падлоб’я глянуў на Алену. Іхнія позірккі сустрэліся. Яна таксама далучылася да жанок, якія моцна смяяліся ад анекдота, апаведанага Арэмчыкавай дамаведкай.

Палкоўнікава ўстаўка задавольна падзейнічала на Арэмчыка.

– Прыемна чуць, што вы разумееце мяне, бо на мне спачывае цяжкі абавязак часу. Але трэба думаць і пра сябе, бо ж не можа быць чалавек аднаго прычыну – трэ ўсебаковасць. А калі яе няма – захлынаешся, увалішся, як казулька ў яму, і будзеш поўзаць там і не ведаць, што ўваліўся туды.

Арэмчык папрасіў палкоўніка сесці на дыване.

– Я веру, што ўмоўлюся з вамі, пане Сконтаўт... – і, быццам павучок на аддзельнай павуціне, павіснуў водзіркна на жанках. Ён чагосьці асцерагаўся. За ім утаропіўся і палкоўнік, але позірк таго, у адмену Арэмчыкавай асцярожлівасці, быў здзіўлены: Алена найпершая перарывала агульную гасціннасць – жадала жанкам добрай ночы. І Арэмчык, калі пачуў, што яна адыходзіць, блізу ўскочыў. Не чакаючы Аленінай ласкі развітання, пакрочыў да яе, каб пажа-

даць: – Добрай ночы, – ды з паважнасцяй сказаць свой заўсёдны, аблякаваны кампліменцік:

– У сне мы абсыхаем! Дабранач, спадарыня! Мне было прыемна з вамі!

Дамаведка і дачка ад гэтых словаў прарэзваліся застыглай усмешкай, прырыхтаванай трымацца хоць бы да самай смерці. Арэмчык за іхнюю ўветлівасць абавязкова паварочваўся да іх і дараваў ім моўкны, ухмылісты позірк, значыць, ён кончыў.

– Прыгожую жонку напаткаў... вельмі прыгожую, – пахваліў Арэмчык Алену, як толькі яна выйшла з ядальні. А тады чутней вярнуўся да ранейшай гутаркі.

– Я, пане палкоўнік, жадаю прасіць у вас месца ў склепе...

– Навошта ж гэта? – спытаўся палкоўнік, неахвотны працягваць гутарку. Ён губляўся ў іншай волі неспакойных думак. Пачынала акоймаваць яго Аленіна ўздзея, што кадзе прывяла да жаніўства з Ганяй, і адначасна з’яўлялася нараклівая шчыміна асуджэння асабістага захавання на будучае, ужо не з Аленай, а з Ганяй – з сапраўднай жонкай.

– ...медыкаменты перахоўваць буду. І, думаю, за ўсё будзе добры зыск, а на вашу долю рэнтгня пападуцца не ўкрыўду, а дахо-дам. Згодны ўпусціць?

– А чаму не – калі ласка... склеп пустуе.

Арэмчык удзячліва працягнуў руку палкоўніку.

– Паверце, пане палкоўнік, ад першае часіны знаёмства, там, у Менску, я зразумеў вас сябрам і чалавекам каштоўнай якасці... таму дзякую і цешуся вашай ахвярнасцяй. Вы ж ня мецкага паходжан-ня.

– Ах, нічога! Чаму не адмілаваць на патрэбу?

– Даруйце, што падчас гасцявання я парупіўся гаварыць пра мае клопаты. Мы людзі і ў нас кароткі час для жыцця і для ўсяго.

Яны абое замоўклі, бо Арэмчык ад неспадзеўнай дамовы, бы калека ад багатай убожыны, разлічана заглуздзеў – уветліва глянуў на палкоўніка, на Ганю і на сваіх жанок, пачаў занята пашукваць у кішанях, прамаўляючы:

– Дзе ж гэта я паклаў?

Але ў сапраўднасці ён нічога не шукаў у іх – ён проста хацеў задаўніць палкоўнікаву згоду. Як выпусціць каштоўнасць парожніх скляпенняў пад маёнткам? Яны апынуцца ў надзейных руках, яны пад сталёвымі замкамі будуць паступова ўціскаць пладзіню Арэм-

чыкавага дабрадзейства. А што там гэткага? Звычайныя валяр'янкі ды бяладоны! Навошта, каб яны перашкаджалі сталіцы і так ужо скамянёнай і ўсім засмуроджанай. Невялікія шкляначкі і ўсялякія парашкі зусім безінтарэсна падб'яруцца, паставяцца ў скляпенні, а потым перашлюцца, ды хоць бы ў Прагу, у Бярэсце, там яны будуць карыснасьць. Часам мізэрная гарашыніна, а накорміць! Паглядзець: шкляначка! Збіраеш гэткія нікчэмнасці выключна для асабістай прыемнасці, а прыгледзіся – заўважыш: яны і ў богароднасць цябе ўнураць, – пацярпі толькі. Шкляначка не парожня! Шкляначкі з медыцынай! Арэмчык будзе ратаваць імі людзей у ліхалецці вайны ды адначасна клапаціцца пра сваё жыццё на будучае. Мусіць жа кожны пра сябе падумаць і вырашыць, да чаго ісці, да чаго прыперціся, дзе схіліцца, а перад чым устаяць і вытрымаць! Ах, Бог, якіх пераменаў, заклікаў, адмоваў і захадаў ні напаткаеш у жыцці!

– Але... але, – адклікнуўся палкоўнік, быццам здаўмелы моўканасцяй. Яго зусім агарнула ні то блуджэнне ў смутку, ні то дзівонныя ўрочыны пешчаў ад законнай, хоць і затаенай для свету, жонкі – ад Гані. Якая без хваляванняў, шчаслівая і вясёлая, закаханая і супакоеная ў ім, усё слухала Арэмчыкаву дамаведку: смяялася ад смешнага і падказвала ёй з прычаснасцяй самастойнай, узапраўджанай жанчыны. Крытыкавала і захаплялася вечна-ўрачыстай зіхатлівасцяй самакаляроў у залатых і плятынавых жуковінах на пальцах, на шыях гасцей, але калі тыя спыталіся ў яе: навошта носіць шлюбны пярсцень, схлусіла гасцям:

– А нічога – дзеля любасці нашу...

– Ах, вось як! – кратаулі цікаўна вусніны Арэмчыкавы жанкі. Ім было дастаткова адказу – яна з адзіным, бедная перад іхнымі.

– Можа і нам падсесці? – нарэшце, але па-ранейшаму з містэрыяй абмацвання кішанёў, прапанаваў Арэмчык. Палкоўнік згадзіўся і адначасна зацікавіў іншай прапановай:

– Ганя, госці адпачыць жадаюць, не загамоньвай іх – стаміліся аднак.

Ганя схамянулася.

– А дзе ж Ахрэм?.. Хаця што я кажу? Сама завяду вас да гасподаў. Там ужо парыхтована і ацеплена. У нас не ў вас: спакой ды міласць.

Яна абабіла лёгкім абтрэсам рукі прыседжаную сукенку. Усміхнулася да палкоўніка. Яна кеміла сваю і ягоную парыўнасць.

Цяпер ён належыць ёй. Адмовіўся і перамог каханне да Алены, а яна, Ганя, назвала гэта сваім шчасцем, прылукай дзён, жыць ахвотай прыгоднасці аднаго дзеля другога.

Ганя – маладая жанчына, але яна зажадала кволіць сябе ў прадчаснасці кахання да палкоўніка. І гэта была таксама спакусная спадоба ўмацавацца, пакуль будзеш жыць тут, на зямлі. Яна спаткала ўлагоду сваёй сапраўднасці.

Палкоўнік забыўся на мінулыя супрацівы сваёй душы Аленінаму сумленню. Часам сумленне – непатрэбная рэч, якую не шкада выкінуць на знадворак.

– ...і вось мы з табой, – прагаманіла Ганя, быццам было яшчэ патрэбным расцерушыць стары сумлеў. Яна стаяла недалёка ад уваходу ў палкоўнікаў пакой – азірала. А ён вінавата, нават з нейкай саромнінкай падлётка, глядзеў на яе:

– Мне здаецца, у цябе няўтульна, вельмі няўтульна, – жартаўліва, ківаючы галавой, з шчаслівым усмахам па ўсім абліччы, падбегла на цыпачках да палкоўніка. Яны абняліся даўгім пацалункам. А тады неадлучна-блізенька, каля самага вуха, Ганя нешта шэптам спыталася ў палкоўніка, ад чаго з ягоных грудзей вельмі незалежна, маўляў, яно існавала ў ім аддзельна ад усяго цела, адклікнулася жарстлівае слова:

– Любая!..

І яно было аднолькавай моцнасці з Ганіным шэптам. Мілы неспакой агарнуў палкоўніка. Як сялянскі хлапчук-ягня, ён падняў Ганю на ўлонне – панёс да ложка.

7

Ганя дамаглася таго, чаго жадала, да чаго імкнулася. Адразу, без неякой аглядывай маруды, пацягнулася да свайго прызначэння ў жыцці і апынулася ў ім прынятай. Назіранні за дзіваватым захаваннем Алены да палкоўніка паступова прывучалі яе да існасці сваяўласнай сувязі з іхнымі абставінамі. Дзень блізу кожнадзённых пафасных, нейкіх неспакойных спрэчак паміж імі адстойвалі ў ейным розуме і сэрцу пасяродную ўмову асягання свядомасці цвялівай станьвы. Найперша сціпла, а з цягам часу сластотна, падыходзіла да яе часіна, бы спагада палкоўніку, што потым скваліва ператварылася ў сяброўскую прыгляднасць да яго, і жарсць адчуць гэтага дарослага чалавека ў юнацкім пачуцці, не памарудзіла з’я-

віцца самым сапраўдным неспакоем: не ўтраціць яго.

Раўнавага, парушаная Аленай, нарэшце падаравалася Гані. Алена зрабілася рахманай... аднак зразумелай аднастайнасцяй: яна не вельмі пэўна спадзявалася на Міхася, таму шмат думала пра гэта і не жадала, каб нехта перашкаджаў ёй кволіць мройны супакой кахання. Гэта была вялікая квола няскрытнасці сябе перад сабой. І ў тым Алена знаходзіла прыкметы няўпэўнасці мінулага каханца, і собскую не адоленую кайнасць: яна ўсё-ткі намагалася пераканаць сябе ў неразумнасці ўчынку перад Міхасём – пасля смутнага, з звярынай незнаёмасцяй сустрэчы ў святыні каля забітага лётчыка не трэ было клікаць яго на спатканне ў маёнтку. І прадчуванні Алены не схлусілі ёй. Міхась не вярнуўся да яе. Ужо ў часе спаткання, калі была хворай, ясніста ўбачыла ягонае захаванне. Ён тады знаёмы, некалісьці аблашчаны ў ейнай людскай, інтымнай пшчоце, нарэшце сказаў ёй: “ Я не памятаю вас!”

Яна мусіла ўкорліва, без кропелькі пагарды, прыпамінаць яму ўсё быўшае, зусім нядаўняе, у чалавечым адчуванні і часу, які нават не справіўся адысціся прывідам успаміну.

Алена не забывалася на тых дні. Яны прынукалі яе ўзнікнуць разважлівасцяй над сваім жыццём, патрабавалі асцярожных крокаў да мінулых захопнасцяў. І кадзе, калі ў доме ўсе спалі пасля гасцявання, яна нераспранутая прылегла на пасцель, каб зганьбіць сябе, асудзіць ды прыклясці. Была магчымасць сумлення, якое не вярталася да яе, а яшчэ болей разбуджвалася ў свядомасці асабістай журботнай волі да чагосьці імкнуцца. Цяперака сучасныя для яе імкненні некалісьці таксама хісталіся ў задуменні смутным і пала-хным уяўленнем: бо яе найбольш палохала здара быць прыгнанай з Ганяй да кагорты людзей, што, пры ўсёй здольнасці працавітага і дбайнага працаўніка, мусілі апыноўвацца на іншым шляху шукання штодзённага спажытку для існавання. І яно спаткала яе. Піхнула адчыніцца свету праз грэх з палкоўнікам у польмях Варшавы... і не здарылася. А барацьба клічу да грэху дзеля кавалка хлеба, і вечна-разбуджаная памяць аб дрэнным жыцці ў маленстве, напоўніла сэр-ца Аленына спрагай любасці будучае маці сям’і. Ёй жадалася сваіх родных дзяцей не гэтакімі, як яна была сама, а мерай іхных нетур-ботных спадзяванняў шчасця і радасці. Але адначасна ў ёй расла асалода грамадскасці, якую намагалася задаволіць у клопатах памогі людзям.

Алена мацней і мацней завязвалася ў успаміны.

Незаплюснуты-мі вачыма глядзела ў цемень столі, быццам там перад імі пралетва-лі чародкі аджытога і адчутага. Яна ўспамінала Міхася ў той дзень, калі ён узяў яе да аўтамашыны, і яна на яго пытання: “А дзе ж вы жывеце?” – адказала яму: “ На хутары Лясанцы“. Спахвацілася, бо ў сапраўднасці не ведала, дзе той хутар, дзе да яго дарога. Але Міхась якраз ведаў і з ахвотай падвёз яе туды. Як яна палохалася выявіцца, на выпадак здзіўлення, маці палкоўнікавай. Аднак Мі-хась падараваў ёй пушачку цукерак і на ўзгорку, недалёка ад ху-тару, прапанаваў пайсці самой да дому. Яна ўзрадавалася гэтаму. Адчыніла хутка дзверцы з аўтамашыны. – Ах жа спрытныя вы! – усклікнуў расмяяна Міхась. Алена спынілася паўзбоч у ўдзяч-насці, а ён жартаўлівай вольнасцяй паманіў яе пальцам.

– Прыеду заўтра да вас – павозімся. Добра?

– О, калі ласка! Толькі вечарам, бо працы шмат, – хлусліва адказала Алена. Ён зноў засмяўся быццам даўно знаёмы.

– Я закахаўся ў вас, – не з прыкіднасцяй сказаў ён ды старгануў тамавікі, шпарка пагнаў аўтамашыну з пагурку. Алена памахала ру-кой. А праз некалькі часінаў яна спаткалася з маці палкоўнікавай.

Сярод ніў, зарослых дзікай мядзянкай, побач з густымі кустамі лазы і ялінцу, стаяла хата замшэлая, як вялізны камень-валун. Маці абьякава, вузенькімі вачыма, падслепавата азірнула Алену і папя-рэдзіла:

– Паненачка, цяпер на працу не нанімаю.

– ... а я ад сына да вас.

– Ад майго Барыса? – пабуджаным голасам спыталася яна і не давераная, што пачула, угледзелася на Алену.

– Але, – запэўніла Алена. І тады сумніў маці прапаў у святын-най прыгнёці радасці. Ейны позірк вочаў зарасіўся слязінамі. Зіх-рыста-наплыўныя, з старых пабялелых павекаў, стрымнулі па аб-ліччу, віхліста пацяклі па ўрэзістых маршчынах.

– Ахрэм! – быццам каля яе не знаходзілася Алена, клікнула яна ў бок старых з высахлымі вершалінамі ігрушаў, па камлѣх якіх віліся сцяністыя навіткі хмелю. Стуль моўкна, не барздлівымі кро-камі, з ахапкам сухога хварасціння, выйшаў, таксама стары, сябѣр сялібы Ахрэм.

– Што? – зусім не звараваючы ўвагі на Алену, паважліва спы-таўся ён, і замоўк механічнай мерай заводу чакання на тое, што яму

скажуць наступнае.

– Барысок, мой даражоны сыночак знайшоўся, – усхліпна паведаміла маці, і тады Ахрэм неазначальным позіркам глянуў на госцю. Адвёў рукой, быццам гэтая навіна прыносіла яму вельмі блягі спадзеў у будучыні, сказаў: – Ну што ж, не жарт яно! Сын!

– Любанькая, хадзем у хату... – папрасіла маці Алену. – Ахрэм, запрашвай! – Ахрэм рыньва кінуў хварасцё, дзе стаяў, падышоў да сваёй аслабелай гаспадыні і памог ёй ісці. Алена таксама пабарздзіла памагчы. Маці даверна, асвойтана ўсміхнулася, і нервоваўдзячная, пацешаная, пагладзіла касцялявай далоняй Аленіну руку. Пад ахонам бясхмарнага неба, прыроднай утулы зарослай і закіненай сялібы, здавалася, адна маладая, а двое старых з аднолькавай магчымасцяй зачараваліся астанкамі сваёй свабоды.

... Алена з усёй блізарукасцяй успаміну ўглядалася ў собскія расказы з мінулага, балюча адчування ў тайніцы сэрца, а якія калісьці былі вялікамай карцінасцяй для Міхася. “О, доктар – разнік ты!” – яшчэ не расходаваная, ад гэтага шапотнага ўсклічу, яна ўстала з пасцелі, запаліла начную свечку на падстаўцы каля ложка і распранула сукенку. З жаночай сумнінасцяй сваёй прыгажосці, аглядзела сябе ў люстэрку. “Дзеўка”, – палкоўнік назваў мяне, і яно праўда, шчырая праўда, – падумала яна і пагасіла свечку. Села на дыван. “Не! Не будзе!” – нясцерпліва цягнуліся будрожныя думкі. “Не будзе, доктар!.. Я, каб ён быў тут, сказала б яму: глядзі, я навет не хвалюся!..”

Сціснула даланямі твар. “Ах, якая благасць! Блазень – я! Да чаго я дайшла? Узвышалася... бадай здзеквалася з палкоўніка... спрабавала забрызгавацца навучэннямі існасцяў жаночых ідэйкаў... забывалася на іх... скручвалася і не скруцілася бярэсцінай – жонкай зажадала быць... і я ж была”.

Не адпускаячы даланей ад твару, з плачам павалілася на расцяж дывану. Яна не магла забыцца жаданняў кахаць Міхася. Калісьці яно, не выраслае адразу, потым укарэнілася ў сэрца спрагай: захапіць гэтую цудоўнасць і адчуць усёй чароўнасцяй пачуцця дазвольнай кволы і пяшчоты, бы злучыць усё прыгожае на зямлі, хоць яно і не ёсць падобнае да чалавека, і якое мо адно толькі мімаходна дапоўніла б тое, што не здолела выявіцца ў нястомнай божасці закаханых. Алена ад жыццёвай некайнасці пакутвала. Увесь свет, яе жыццё, яна сцісквала ў напеўнасць уласнага кахання. Спрабавала ўсвядоміцца ім. Пераконвалася, што Міхась

можа аду-мацца, а дзеля гэтага як найхутчэй трэба пагутарыць з Цярэмам, каб адгаманіў яго ад жаніўства з музыканткай; а з другога позірку, аднак, яе наўмер прастаў у пусціню рэха: “Каханне мінула мяне...”

Адзінокія, у цемнаце пакою, усхліпвалі нікім не чутыя Аленіны ўсхіпы. Яна не магла супакоіцца. У зусім іншым вобразе прапа-дала ейная будзённасць – гардлівая і гострая, спадзеўная і чароўная – не ад палкоўніка; настойлівая і ўздзейная на яго і на Ганю – цяпер існавала празорасцяй бяспечнасці для іх... безудзельнасцяй новых “сповядзяў” Аленінага неўгамонлівага сэрца.

Яе неадхлынна наведвалі ўспаміны, ад якіх яшчэ гарэй плакала. Яна наўна не магла дараваць сваю чалавечую блудзівасць з Міхасём каля вазёрца недалёка ад хутара палкоўнікавае маці. А яно здарылася якраз у першую нядзелю спаткання. Міхась, як пчаліна каля краскі, неадлётна круціўся каля Алены, пакуль яна прылашчалася, пагадзілася расцвісці ў усёй пыхаце перад ім. Гэта былі вечары адчування ейнай маладосці.

Аднойчы купаючыся ў супакойнай гладзіне вазёрца, як адшліфаваная глыба граніту, спыталася, злавіўшы Міхася за руку: “Няўжо толькі гэтага і хацелася вам?”

І адказ было не трэба спаганяць. “Не!” – адказаў Міхась. А туды падхапіў яе ў вадзе на ўлонне, цалуючы, панёс да ўзбярэжжа. Яны абое наспелі самую любую асалоднасць. Пад цёпласцяй летніх ночаў, – Бог ведае ці кахаў мяне, – яны апыноўваліся ва ўсе шчырасці жыцця.

Часта ў духаце жарсці накрываліся мяккімі коўдрамі і падоўгу маўчалі ў прыемнай зморы, або цешыліся цалункамі і нагатай свайго цела. З вазёрца цягнула лагодная начная вохкасць; узбярэжны лазняк, перамяшаны з алешынамі і бярозай, тварыў цемнату, якая йшчэ больш кідала ў стань адчування жарсці.

– Не! Яно – справядлівае! – праз плач абвясціла Алена асуджэнне свайму ўчынку. – Жыццё і шчасце яно... песня, у якой самі сабе пеялі, – сцвярдзіла яна. І зноў нервова, да болясці, так што ў іхным прысціску асушыліся слёзы, сціснула даланямі твар...

Усталі і, не запальваючы святло, апрапулася ў зімовую вопратку. Ціханька паўадчыніла дзверы сваёй гасподы і паглядзела ў густую цемрадзь калідору. У двары ўсе спалі. На цыпачках накіравалася да сталовай і кухні. Там з вялікай асцярожнасцяй не шумець

нешта пашукала ў цемнаце каля печы і ў кутку пад сходнікамі на столь. З рэчамі, што знайшла, яна прыслушліва, хутка палезла па сходках на столь. Адтуль вярнулася таксама з асцярожнасцяй. Вышмыгнула праз кухонныя дзверы на задворак. Зімовае неба пярэсцілася зорамі. Шчыпястая абвалока марозу даткліва шугала і водгульна патрэскала ў ночным супакоі.

– Божа, даруй мне! – без мізэрнага шапотку прыгаманіла Аленіна душа. Зноў асцерагліва ўвайшла да кухні, адтуль з тым самым барзджэннем, на цыпачках, да сваёй спальні. Чакала...

Цярпець і працаваць для таго, каб кахаць і быць каханай доктарам Міхасём Адамчыкам болей няма патрэбы. Працаваць жа для ворага Айчыны, немца, каб потым па налагавых паведамленнях, бадай што, ўсё аддаць для іх, таксама злачынна!

– “Дзеўка Арлеанская”, – як казаў палкоўнічак, здзекваліся з яе словы Сконтаўта, аднак без неякой датклівасці, бо яна найбольш хвалявалася пра вынік сваёй дзеі, чымсьці адзярванелымі, абкрышанымі словамі. Што яны могуць зрабіць? Перашкодзяць? Аніледзь! Словы – вецер!

8

Цярэму не дакучала штодзённая дзёрганне сябе жыццёвымі ўражаннямі. Ён быў энергічны ад іх. Але пры ўсёй шчырасці, ён не прынукваў кагосьці быць пакорнікам безасудным і нязменным перад імі. Яны былі патрэбныя яму, каб жорскасцю, дзярмадаіствам намераў знаходзіцца некаторым собснікам жыццёвага часу. Мо тады досведы, аскёпкі ўсялякіх бытаванняў падмацуюць перакананні, што былі з ім ад самага пачатку свядомасці жыцця.

Але вось каля яго знайшліся дзве іншыя самалюбасці, без сумніву ў права волі настрою і бачнасці ягоных вынікаў не цеплынёй мрояў, а сутнасцяй існавання ў гадох. Што ён прагне ад іх? Ён і сам не мог добра вытлумачыць. Усё зблытвалася ў рашучасці з нерашучасцяй, знаходзілася і гублялася, пераконвалася і адмаўлялася, і пакуль што яно не супакойвалася ў ручаіснасці раўнавагі духовай: звычайнага ўздому ды ўпадку. Штодня з’яўляліся ўсялякія розныякасці, за якімі, не выпадкам, цяжка ўгнацца. А яны, і ён, не маглі азначыць прасцяг для шматнасці мэтаў ды намогаў, або асяліць, хоць бы ў адным квадраціку душы, задавольнасць, называную і адчуваную.

Цярэмаў разгон вялікі! Ах, стары Цярэм! Яшчэ не скананы і

быццам на свеце адзін жыве, а каля яго Міхась і палкоўнік з Аленай. Ён зборнік і заданнік усялякіх адменнасцяў чалавека на ўсялякіх ад свае хаткі каля бору аж да зарослых стаўкоў каля сяла. Аднак у Цярэма нешта было і празмернае – ён працягваў рукі, запусчаў увагі ды парады туды, куды не трэба. Ды што ж рабіць, калі ён не жадаў “стаяць, як дрэва на сваіх карэннях, бо дрэва мае адну-адзіную страву, а чалавек спажывае ўсё, што створана Мною пад небам”.

... а тады Цярэм паглядзіў ката, што любіў сядзець каля яго, прысунуў скарынку на стале, дастаў сшытак, што хаваўся за вобразом святой Афрасінні Полацкае, прырыхтаваўся пісаць. У сшытку ён ужо даўно напісаў загаловак “Лісты з дарогі на той свет”, аднак, за тым невялікім слоўным замураваннем пакуль што нічога не было напісана.

Нарэшце Цярэм надумаўся здзейсніць наўмеранае. А гэта паказацца, выставіцца перад Міхасём з усім, што перажыў і нават пакінуць колькі заветаў.

Адно з Міхасёвых захаванняў Цярэма цвяліла. Чаму ён ідзе ў жыццё так, як яно вядзе яго? Чаму ён не аддзельвае струмень жыццявага самацёку ад пасаднай цэласці мэты? Быць не самаваладарнай прызначнасьці бытавання, бы тое, як лажыцца спаць, а раніцай уставаць і глядзець на неба. Але і ў такім вывадзе Цярэм бянтэжыўся – няпэўніўся ў Міхасёвай цікаўнасці перачытаць ягоныя зацёмкі.

– Беспрыёмна скажа: аскемяціна роднага... і не палянуецца пасля смерці маёй выкінуць іх, або, нярушна, паложыць тлець на паліцы.

Пры ўяўленні Міхасёвай непашаноты да важнасці ягоных добрых намераў, выказаных на паперы, Цярэма ажно злавала.

Мінула шмат моўнасці, пакуль Цярэм пачаў пісаць. Ён, нават, не крыху, а даволі падходна, пашкадаваў пра сваю няветлівасць з вясковым настаўнікам, з якім бы мог парадзіцца, як цікавей напісаць заветныя лісты. А тут, на ліха ўжо, нат колькі год, яны знаходзяцца паміж сабой, бы ў спрэчцы, бы не ў далюбі. Цярэму аднойчы пры гутарцы з ім не спадабалася настаўніцкая пэўнасць, гардлівая і насмехлівая.

– Кіньце, – сказаў ён Цярэму, – разглядаць жыццё ў клетках, у пратаплазмах – не трэба! Жыццё пыхціць вецямі кону – кон над усім!

Ды яшчэ асаблівасць: настаўнік вельмі паважаў Гамэра, а нікога іншага. І ў цеплыні сваёй любасці да яго сюдзіў перакананне: “Чытайце, дзеду, Гамэра – вось і ўсё!.. Мне, каб дасталося ачаліць міністэрства асветы, я ў школе навёў іншыя спалады: пачыналі б вучыцца з Гамэра і канчалі б ім. Вы зразумейце: Гамэр – скарб чалавека, якога не стае ўва ўсіх эпохах“, – свярдзіў ён Цярэму.

– А нашы казкі? А нашага Скарыну не памятаць, па-вашаму?

– Дзеду, гэта нічога, што існавала!

– Шкада, настаўнік, што жывяцё тут, а там, у глебе, вас не стае! – адказаў яму Цярэм. Але настаўнік, выкрай інтэлігентнасці на сяле, смяўся з Цярэмавых дапікаў і маўчаў ад жадання барз-джэй расстацца з аброслым, з пахам магілкі дзедам. Ды і Цярэм не вельмі рады быў аставацца з ім у гутарцы. Ад чаго настаўнік не выцерпліваў. Яму не ўдалася гожаць здэчнага пасміхавання, таму спраўляўся прамовіць услед Цярэму:

– У імя Гамэра: не дыміцеся, калі вас не падпальваюць!

А Цярэм: – А вы і не адкашляліся: ахраку з ахракамі жыць!

Настаўнік расставіў правіцу, бы рагаўні ракавыя, цвяліста выцэдзіў праз зубы: – Дурань стары!

І яны з таго часу, хоць гэта было калісьці, не вітаюцца і не спрабуюць палагодзіцца. Настаўнік ужо сам пачынаў абрыстаць, старэць і вобразна гарбець. Сківіцы выцягнуліся наўперад, галава загастрылася ад вялікай лысіны з абвіслымі касмацінамі валасоў навакол. І Цярэм для собскае задаволы, сам сабе, прыклікаў настаўніка: Узгорак з размытым верхам.

... але рашучасць намеру падказала Цярэму, як пачаць пісаць “Лісты з дарогі на той свет”, і як унадзіць Міхасёву цікавасць да таго, што напіша. Першую балонку ў сшытку са сказам: “Міхась, ты не цягніш жыццё, а яно цягне цябе”, – Цярэм выдраў з агулу сшытку і, вывеўшы ўсё-ткі той самы найменнік для сваіх зацемак, пачаў пісаць, зрэдку ўяўна паглядаючы на Міхася.

“Ліст першы.

Прыгожая вачыма, з валасамі, што спадалі на плечы, ішла жанчына. На позірк можна было азначыць: ёй не трыццаць яшчэ. Яна ішла босая і ўвесь час сцераглася ісці па роснай сцежцы. У постапу адчувалася няпэўнасць і настарожнасць. Але, мабыць, яе не палоха-ла адзіноцтва між гушчароў, і ёй не хлусіла дарога, па ёй не заблукаеш... Дарогі! Як прыгожы ў нас дарогі ўлетку!.. Яны першыя і прынімаюць слязіну няшчаснага ў жыцці, яны ж першыя,

і толькі яны, ведаюць наўмер таго, хто кроча па іхнай жарсцве і калюжынах!

Прыгожая станам, прыгожая абліччам, з такімі ўзірнымі вачыма, з валасамі, што зрыньвалі на плечы, што абвешчвалі: яны па-жаночаму прыгожа складзеныя – ішла жанчына па лясной дарозе. Было вельмі рана, і лес дыхаў раяшнай вохкасцю, і птушкі спеўна пераклікаліся...

Зара узвівае неба. Узыходзіць сонца. Першыя промяні заблукаліся паміж дрэвамі, на расістых ігліцах запалымнелі ўсялякімі калярамі... Яна, чароўная, шорахам сваіх крокаў вітала навакольнае і можа не аддавалася ў думках хараству зямному. Зямное, быццам парог! Кажны жадае пераступіць яго, каб хоць на часіну забыцца на ўсё абыдзённае!

Пачулася візанне драўляных восяў цялегі. Званістае, шуглівае рэха іхнае лунала ў вохкасці лесу. Нехта таксама кудысьці спяшаўся. І прыгожая станам, прыгожая абліччам жанчына пакрочыла хутчэй. Ёй не жадалася з кім-небудзь сустракацца.

Чароўная! Якая ты чароўная! Хто ты, прыгожая на зямлі нашай? Куды ідзеш чароўная?..”

– Чароўная, – шапнуў Цярэм і задумлена, непрыемна скрывіў вусны. Ягонае творчасць паімкнула лягчэй і прасцей.

– Да чаго я, убожнік, з’ехаў? – “Зглузду збіўся”, – скажа абавязкова ён, як толькі прачытае гэта... Чалавек можа сам сябе выхаваць. Ці можна цягнуць, заміловаць вырасламу мужчыну, ходання за жыццё карысцяй і выгодай? – спытаўся асуджальна Цярэм.

Першая асалода натхнення пісаць лісты для Міхася мінула, але яна ўсё-ткі пакінула той заўсёды прызвычайны вывад собскай крыўды. Цярэм не ведаў недахопу ва ўсім! І быццам стомлены чыноўнік, або дэпутат парламенту, чытаннем дакучлівай просьбы ці наказу, аднак з выглумачальнай паставай, што ён цікавіўся допісам на ягонае імя, вывеў з дзіцячай свавольнасцяй пад сваім творам:

“Той чалавекам ёсцька, хто не разумее, што ён добрае творыць, але разумее зло і ўмее ведаць яго. Гэтыкі чалавек аўтамат добра ёсць! Можа мой Міхась ёсціка гэтакім, і будзе да скону... І нарэшце Цярэмкава аскоміна: бывай! Што і падцверджае ён сам: Цярэм зпад Менску.”

І зноў, уторна, не зрабілася магчымае, зноў прапала Цярэмава перакананне, што ўвесь час з’яўлялася не інакш як з ягонае сховіны адчуванняў. Ночная ціхінь хаты, чутна і адрывіста, роўна пару-

шаная Міхасёвым дыханнем, нябачнай сіметрычнасцяй раздзялілася ад шораху выдранага ліста з сшытку. Цярэм скомкаў яго і шпурнуў пад прыпечак. Гэта быў канец першага тварэнца з “Лістоў”.

На знадворку перарыўна гаўкаў і завываў Мурза. Цярэм падышоў да вакна і блізу тэй вокмецяй узірання ў цемянь знадвор’я пачаў пахукваць на незамерзлы шматок на шыбіне.

– Пажар у сяле! Уставай! – звярнуўся ён да Міхася, і Міхась ад галоснасці разбудзіўся адразу.

Неўзабаве, узяўшы вядро і рыдлёўку, яны пабарздзілі да сяла. Полымя, нібы пялёстак палістай фарбы, уздымалася ў цемяні зімовага неба.

Па дарозе да месца пажару Цярэм не сцярпеў, спытаўся ў Міхася:

– А дзе ж сваю красуху дзяваў?

– Да знаёмых у сяле завёў спаць – ты ж ейных вошаў палохаўся.

Цярэм змаўчаў. Яму было дастаткова. Навошта піхацца далей, калі і так адным словам даведы, маўляў собскімі рукамі, на аблаве, злавіў самога сябе!

“Я справядліва зрабіў, што перастаў пісаць “Лісты”. Бо жыццё такое ненасытнае абставінамі, што іх не справішся выпеліваць у рознасці да аднаго смаку”, – дадумаўся невясёла Цярэм, пра ўсё змацнелае ў сумнівах неадведанага і ў цяпершчанае і ў будучым.

9

Міхась ішоў наўперадзе, Цярэм за ім. Сцені хат выторкваліся з асвятлення пажарам.

– Мабыць, наўскрайку гарыць? – спытаўся адзадзя задыхліва Цярэм.

– Здаецца, двор гарыць, – адказаў Міхась.

Цярэму памеркавалася: Міхась труніць над ім.

– А чаму не – двор можа гарэць таксама.

З стрэчнае сялібы, таксама абудзіўшыся, выбеглі сын з бацькам, стукаюць бляшанымі вёдрамі аб шулы варотаў, пытаюцца: – Хто гарыць?

Яны прылучыліся да Міхася, паўбегам, папрасталі да світанку няшчасця. Цярэм стары, хоць хадкі, астаўся далёка за імі.

Бляскатам медзі раскідваўся каля заснежанай зямлі палымень

пажару, асветліваў будоўлі сяла, голая віліны галінаў паўзвучных дрэваў. Чыстай водгуляй разносіліся ў адным збору з пошугам полымя гоман і ўскрыкі людзей.

Яшчэ прад некалькімі апошнімі хатамі ад ўскрайку сяла Цярэм упэўніўся, што гарыць двор.

– Трасца табе! – няведамка дзеля чаго зласліва адклікнуўся ён.

Гарэў Цярэмаў падмурак! Колькі цярпліваці ён пасяліў за нядоўгі час знаёмства з Аленай, каб толькі небывала і ярчыста аббожыць свае жаданні: каля яе ягоны Міхась, а ейны настатак – двор, зрабіць сваёй часцінай апорышча, бы трэцяй рукой. З спрытам двух астальных пясцяў, але якія не мелі шмат што ўзяць, гэта ж трэцяя пяць была б не мроя, а працоўня, напоўненая сыравінай да прадуктавання. Так жыццяліўся Цярэм! І, мабыць, таму яго старога, зу-сім увабражанага адыходам з Боскага свету, не забірала смерць. Ды як? Пасля звароту Міхася дадому ён як ніколі рупіцца адабраць ад людскога ўзлегання на жыццё ўсё патрэбнае дзеля галаты гэтага жыцця. Цярэма не разбураў канец. Наадварот, ён змагаўся з ім. З казначнай існасцяй, але безуважна, пэўніўся аб моцнай доні споду: ён ходзіць па зверхні з лужанамі, з калюгамі з брудзінёй – аднак правалебнасць: ён жадае дагнаць не беспасрэднасць існавання, а ўмернасць жыцця, якое (няхай, падлікам, і не ўмоўным успамінам гісторыі), супакоілася на ўсялякіх пераменах мільёнамі лепшых ажыццяўленняў...

Будоўля двору з некалькімі лукатамі сценаў, стадола з жывёлай і побач яе свіран ужо былі напалову згарэлыя, калі заспеў туды Цярэм. Сяльчане кідалі рыдлёўкамі снег на полымя, намагаліся выгнаць кароў з стадолы. Там была блізка студня – штчасіны паскрыпваў асвер. Жанкі і мужчыны ў радоўку, падганяючы адзін другога, хутка налівалі вёдры вадой, беглі лінуць мізэрную кроплю валогі на незатух распалены агонь. Сілком выцягненыя каровы дзіка рыкалі і беглі ў поле. Алена заклапочана папярэдзвала людзей асцярогай: – Уважайце!.. Асцярожна будзьце – усё-дна нічога не патушым!..

Бы маразяная сухамень, агонь сушыў дыханне і шчыміў аблічча. Цярэм спыніўся на сярэдзіне двору, паглядзеў на ганак, дзе ён нядаўна, увечары, ступаў, а цяпер над ім высіўся сціж полымя. Падступіцца, нават кінуць рыдлёўку снегу, ужо стала немагчымым. Ад стадолы пачалі адыходзіцца людзі. Яна, устропе напоўненая сенам, і паўзбоч, у праціўках, напластаваная саломай, гарэла хут-

чэй. Стуль час ад часу чуліся выбухі бэбухаў нявыгнанай жывёлы.

Сяльчане найбольш гурміліся каля адхоннай сцяны дому, каля самых таполяў, што дзялілі сялібу з разгонам ніў. Яны, не ўважаючы на гарачыню, упорыста, адварачваючы абліччы ад полымя, падб'ягалі і лілі на вялікае вакно ваду і кідалі пухкія скупіны снегу.

Цярэм позіркам пашукаў Міхася і, не ўбачыўшы яго, накіраваўся таксама туды. Спаткаўся з Аленай. Яна, бы з цікавасцяй, бы нічога не здарылася, падышла памалу да яго.

– ... вы таксама?

– А як жа! – адказаў Цярэм.

– Я ўмею канчаць! – збяднелая раптоўна, але не без нагоды прапусціць такую часіну, сказала яна негамонка. Што ж, ад няшчасця можна сказаць усялячыну!

– ... вады! Вады сюды! – закрычаў настойліва недалёкі ад вакна сяльчанін, закашляўся, але ад полымя не адступіў: захінуў аблічча крысом армяка, зналусна зыгнуўся, згроб жменю растаенай зямлі, кінуў на агонь. Толькі два вядры вады падняслі ў час.

– Яшчэ жывы! – моцна, з чалавечым сполахам і зразумелым для ўсіх, нехта крыкнуў з гурмы.

Алена пабегла да вакна.

– Уцякайце!.. Валяцца кро-о-квы! – закрычэлі зноў з гурмы. Ясьва іскраў палілася ўвысь. Святлей зашугала полымя, перамешанае з трэскатам крокваў і столі. Тое вакно, на якім спынілася ўся ўвага гасельшчыкаў, выткнулася з агністай сцяны палымністым пошугам. Галавешкі пакаціліся аж пад ногі Алены, на ад-важлівага сяльчаніна. Алена не пабегла стуль у ратунку. Адварнула плячыма да гарачыні і атуліла даланямі аблічча – ейны звычай падчас праклёну – яго ведалі палкоўнік і Ганя. Цярэм, уцеміўшы, што яна прад процьмай небяспекі, з старэчай барздлівасцяй, разам з іншымі, падбег да яе.

– ... мой дарагі Ахрэм – гэткую смерць напаткаць! – прагаманіла яна, і грэбліва вызвалілася ад падпахаў ратаўнікоў. Цвяліва звярнулася да ўсіх: – Атыйдзецца, людзі добрыя – не жартуйце жыццём!.. Годзе яго аднаго!.. Атыйдзецца, мае добрыя – усёдна згарэла!..

– Там у полымі Ахрэм застаўся? – узрушліва спытаўся Цярэм і, не чакаючы ад каго-небудзь адказу, зразумелы няшчасцем старога знаёмага, блізу сябра, пасігаў прэч ад Алены.

Пад паветкай, што знаходзілася шмат далей ад пажару, Цярэм

напаткаў Міхася. Міхась ужо справіўся збегаць да бліжэйшай сялібы і папрасіць вопратку, каб апрануць Арэмчыка, бо ён у перапаху выбег з-пад затулы дваравых сценаў у бялізне, босы, улез у вазок з сенам (некалькі гадзінаў назад напоўнены мурагом старэнным Ахрэмам). А кадзе Ахрэма не стала. Свячасна непабуджаны, ён намагаўся вырвацца з хопінаў полымя, але знік у ім назаўсёды, быццам нарошні, быццам віноўны ў спразе іншых да ахвоты бачыць і адчуваць сваё не толькі жаданым, а неабходным... Арэмчык апрануўся ў армяк, астаўся ў вазку. Глядзеў панура на пажар.

Арэмчык, апранаючыся, унадліва крычаў на наймітку:

– Павешу! Павешу бяз літасці! Собскай рукой павешу!.. Як рабіць гэтак!? Як? Дома ці што?.. Ды мне і непатрэбна твая гутарка – не расчыняй сваю мызу!.. Утаплю, дзе люганька ніколі не завязецца! Праклённая – ты!..

– Затое ты водзішся там! – наўмець, без асцярогі для прыгоды іхных адносінаў, але гэтак, каб ён ахамянуўся, адказала наймітка. Каб Міхась не стрымаў яго, Арэмчык пачаў бы біць яе.

– Атыйдзіся з воч!.. Прыб’ю! – яшчэ зласней адклікнуўся Арэмчык. Размашыста стукнуў кулаком па грудзях. Цягліцы на шыі выпягнуліся кароткімі кнуцікамі цела.

– Рэдніца – ты! Я мог за яго купіць цэлую Прагу тваю!.. Прыдушы яе, доктар, прыдушы, паважаны! – звярнуўся нарэшце Арэмчык і да Міхася. – Учора купіў пярсцёнак з вялікаватым дьямантам, а сяння глядзі: забылася там – у агні загартоўваецца...паганскага бога цешыць...рэдніца ты бяззайчынная!

Апрануты ў армяк Арэмчык аставаўся стаяць на вазку. Быццам перад гэтым не сварыўся з найміткай. Глядзеў панура і злосна на пажар. Цярэм з цікавасцяй хлапчуковай азіраў чалавека, пра якога шмат чуў з газетаў і ад людзей. Усё, што гнусіла яго і прынуkvала да якога-небудзь клопату, разыходзілася ў ім няспынай дзівасілай ажыццяўлення.

Цярэм азірнуў Арэмчыка і адышоўся ад яго. Падумаў ісці да сваёй хаты, бо што рабіць тут, дзе трыціна двору згарэла, а рэшта дагарвала? Хутка пошуг прападзе ў бяследзді неба, зачарнеець галавешкамі пагар, а на ім падмурак з вышынёй, з шырынёй, з умоўным часам, што дзеліць ночы і дні.

Ад месца, дзе знік Ахрэм у агні, сяльчане не адыходзіліся. Да іх далучыўся і палкоўнік з Ганяй. Усе глядзелі туды, дзе гарэў

нябачна Ахрэм. Некаторыя нават пераконвалі, што ён мо каля вакна паваліўся дзеля таго, каб узламаць падлогу і апынуцца ў скляпенні пад сялібай; другія ж, з усёй упорастасцяй адмаўлялі недарэчлівыя дадумы.

– Не варажыце, людзі добрыя – Ахрэм згарэў і грэх за яго на двух ляжа!.. Гэта яны падпалілі, яны няўдзячныя і ў дадатак забойцы!..

Сяльчане прыслухаліся, памалу абступілі Алену. Нават Цярэм, адыходзячы да хаты, заўважыў цесную гурму, падышоў туды. Цярэм любіў паслухаць іншых, не прапусціць іхную надзённасць. У ім знаходзілася велізарная дароднасць чалавека: належыць усяму людскому. Таксама прывычай. Мабыць! Але ж і ў Арэмчыка, і ў Алены, і ў палкоўніка з Ганяй, таксама ёсціка прывычайні, жаданні і імкненні, як з імі? Яны належуць самім сабе, і іншым мо? Не! Яшчэ не час, – і яны ў здольнасці справіцца быць усялякімі! Аднак Алена за іх усіх наймацнейшая воляй.

Хто, прынамсі, апрача як не Алена, пераканаў сяльчанаў і мясцовыя ўлады і Цярэма, бессумніўнай існасцяй праўды? Толькі яна. Яна расказала адну вялікую сапраўднасць. За два дні перад пажарам з ейнага двору ўцяклі два немясцовых працаўнікі. Вось яны, не напэўна, а гэтакімі былі, людзі зусім асобных прызначэнняў. Гэта тыя, якія падчас працы на ніве каля бору спаткалі лётчыка, што ўцёк з палону, забілі яго, а потым пад пагрозай смерці змусілі Аленінага заўсёднага працаўніка, што жыў у маленькай хатцы на ўскрайку двара, за таполямі, з васьмі дзяцьмі, зрабіць паховіны лётчыка, як ім зажадалася.

– Вы ж, людзі добрыя, не забыліся пра лётчыка, што знайшлі мінулай восяняй каля царквы? – спыталася яна. – Не забыліся?..

– ... а як жа забыцца! – адказаў за ўсіх Цярэм. І на яго глянулі астальныя. Ах, гэты дакучлівы дзед – усюды торкаецца ён!

– Але... але... – торуць наапошак іншыя з гурмы.

– Дык вось яны і падпалілі двор... Ганьба ім! Праклён галаварэзам!

І Алене ўсюды паверылі.

... а палкоўніку наадварот, той прапамінак пра лётчыка, пра царкву, асеўся балючым успамінам. Ах, гэтая царква! Ён жа некалісьці каля яе, у той дзень смутнага набажэнства, хадзіў здзейсніць Аленіныя пракуды: “Дапамагай бедным!” Але дзіравую, зношаную кашулю і шапку аніхто не папрасіў у яго. Таму ён нездарма

нахіліўся да Гані і, бы з такім самавітым спадзевам чагосьці пэўнага ў будучыні, прыгаманіў: – Ганя, а я зрабіў добра, што не прынёс футру ад краўца – табе будзе што апрануць... Не сумуй – неяк уладзімся...

Ейны твар, асветлены дагаркамі сялібы, не зварухнуўся ўражаннем ад нашэпту. Палкоўнік клапатліва-пяшчотна, ледзь-ледзь кранаючы, сыбраў з Ганінай вопраткі нацярухі папялінкаў пажару.

* * *

Той самай ночай Цярэм, па звароце да свае хаты, усё-ткі не сцярпеў прад спакусай уражання: дастаў з-за абраза сшытак з ахрышчаным назовам “Лісты з дарогі на той свет” і запісаў:

<Колькі ўтораў я пытаўся ў самога сябе, у свайго добра знаёмага: што гэтакае чалавек?

І вось адно, кагадзе, я пашкадаваў сябе і свайго знаёмага. Я турбаваў яго недарэчлівасцяй і змушваў асабіста сябе доўга калець, ды надзець на адным месцы думкі.

Няхай бы ты, мой знаёмы, адказаў мне гэтак: – Калі б ты ведаў, чаму ты – чалавек, дык ты тады ведаў: чаму гэтыкі, чаму захоўваешся ўсяляк, чаму творыш некарыснае. Тады ад гэтага ведання ты б напэўна асяліўся на зямлі толькі кракадзілам, толькі ім, або больш іншым: гідрай вадзяной!

Жыццё – тайніца! – “Старая гісторыя і мудрота”, – скажа зноў Міхась на гэта. І няхай! Я ж не збіраюся торыць тваю “гісторыю” і “мудроту” ды прыпамінаць яе іншым. Я жадаю ўдзельнічаць у направе! А каго і што ведаю!.. Я думаю над адным: як можна прывучыць людзей да інстынкту дабрасумленнасці. І я, мой любы Міхась, пагражаю табе: дадумаюся. – “О, гэтыя інстынкты звяроў, пра якія ты мне часта апавядаў!” – ляпей не ўспамінай мне>.

Частка трэцяя

1

Падмарожанья зарасты палыну і дзядоў чарнеліся па ўсёй сталіцы. Статкі галак мітусіліся над руінамі. Дзяркатае і частлівае пакрыкванне іх яшчэ болей распаўсюджвала непрытульнасць на зям-

лі. Вячорная астуда жызнела плажнасцяй блізасці неба. Яно, пад-
копчанае на небакраі, празрыстае над галавой, паражнява й лёгка
шугала ад зямлі.

– Чорт ведае, да чаго дайшоў, – абурывся Арэмчык і зіркнуў на
неба, выпрастаў каўнер, папрасціў да Нямігскай вуліцы.

Аднак тое самае зноў, бы пра нейкую звабную і дарагую ка-
рыць, нахлынула.

“Па-мойму, спадар Арэмчык, таму мамэнту можна даверыцца:
бадай схапіць яго, як нешта жывое. Уявіце: сярод шчаслівай часіны
вянчання, па ўсёй святыні паміж людзьмі настарожныя шэпты: –
На расстрэл павядуць... на расстрэл. – І аблонь, што ўвесь час
стрымоўвалася ёй, распаўзлася. Цьфу, кадук рыжы, прыдумае: “аб-
лонь распаўзлася”, – асуджаў Арэмчык свайго сакратара Цвіля і
рабіў крок больш марудным.

“Яна, маладуха, дадумоўвалася, што за расстрэл. – Я з ім!
Толь-кі з ім! – Падхапіла вэлян вянка і пабегла з святыні”.

Арэмчык усміхнуўся, але адначасна незадавольна зморшчыўся
ды пляваў, блізу, на ўсю вузенькую шырыню Нямігі.

“Відзіш вашанок жаночы: Толькі з ім! – усклінула... Наду-
малася ў вайну жаніцца... і вэлян на вянок прыдбала... І яна не па-
мылілася: гэта быў ён, яе любы... Вось якія людзі на свеце ёсціка,
спадар Арэмчык. Адно толькі да пасцелі сужэнскай: пасажок у
рукі, бы пастар, і бегма за ім, за маім дарагім, каханым чалаве-кам!
– Шыш табе, бадзяўка! Свайго не мінаваў каханы!” – сам сабе
пацверджаў Арэмчык і шчыльней засоўваў да кішанёў застудзя-
нелыя пальцы.

“Хлапчук паказаў дзядулю, дзе ягоны сын. Якраз сустрэлі, калі
на расстрэл вялі. – Мяне вазьміце! Мяне! Даруйце сыну! Сыну
мой! Сыночак! Цябе гэтак бачыць!”

Цела дзядулі асунулася на зямлю... На яго ніхто не звярнуў
увагі. Можа, толькі вецер восеньскі адшукаў яго і пачаў плутацца ў
старой-старой, палапленай вопратцы, перабіраць космы сівых вала-
соў. Дабегла і яна, маладуха: “ Я з табой! З табой!..” Кажуць:
жанкі, што былі паміж смяротнікаў, а некаторыя нават з
немаўлятамі на руках, яшчэ галасней заплакалі. Іхны плач ці
скажаш словамі... Звычайны ўскрык маладухі будзіў іхныя
спадзяванні жыцця, а хоць бы і не жыцця, дык ён, ейны голас,
разумеўся, як абяцанне спаміну пра іх або і помста... А сын калекі
забыўся, куды вядуць, спыніўся і нават паспрабаваў рукамі

развесці. Бездапаможна паглядзеў на плечы – яны ж звязаныя, вяроўкі вайсковай эканоміі не нале-жуцца... Я думаю, сын развітальна ўсмінуўся. “Іхны плач ці ска-жаш словамі! От жа Цвіль куды ўхіблёўвае! Не! Я не вытрымаю!” – сцвердзіў гамонка Арэмчык і, каб ніхто не падслухаў, азірнуўся. На вуліцы нікога не было. Загаманіў зноў:

– Не! Штосьці трэба рабіць, прадпрыняць... Але што, што яны жадаюць ад мяне? Зусім перамяніліся ўсе, і Лібіц нешта неахвотны да спатканняў са мной, і нейкая рада народная будзе арганізоўвацца?.. Ах, дзейкі! Проста сам у куравень улез. Сам!.. Ды яшчэ ўсялякія дурніцы галаву ветруць: яго расстралялі, яна крычала, ён скончыўся ад жалю. Ах, каб цябе, Цвілю, налапам узяло! Ты, мой языкавень, асцерагайся: собскімі зубамі можна язык адкусіць... адкусіць аж па самы гарляк!.. І навошта, дзеля якой патрэбы апаведае ён пра тое, што я заўсёды ведаю?..

Усёнае надарылася Арэмчыку чэсна і нармальна, бо была прычына. Нейкага невядомага юнака, удзельніка падпольнае грамады, асачылі гестапаўцы і расстрэлілі. Гэта не выдумкі і неабьякія выгады! Штосьці ўсё ўцёмлівалася: бы сярод усялякіх расцвіўшых красак нельга аддаць усеагульную ўразнасць аздобы адной якой-небудзь красцы. Арэмчык не пацешыўся настроем успаміну пра мінулыя здарэнні з невядомымі людзьмі. Было зусім іншае, што сцерагло шчодра ягонныя клопаты. Чалавек з усялякімі прызвычаямі больш лічыцца чалавекам, хоць некалісьці яго могуць назваць, як каму зажадаецца...

Апошнімі тыднямі Арэмчыку не шчасціла. У працоўным кабінце ён натрапіў на пакладзеную паштоўку з гербам Вялікага княства Літоўскага. Можна было лёгка памеркаваць на Цвіля, але той якраз хворым быў і знаходзіўся ў бальніцы. Трэба спакмеціць і пахваліць адну студзёную і вытрыманую тактычнасць Арэмчыка: ён ухіліўся крыклівага абурэння перад урадоўцамі – пакінуў змест паштоўкі асабістаму багаццю памяці.

“Мы разумеем Свабоду, але нам патрэбен каталаг Свабоды – куды ж без яго!” – і падпісаны: “Падпольшчыкі з-пад Менску”.

– Божа мой, што тут робіцца сярод руінаў!.. О, праклённы Менск! Бы пушча нейкая! Грыбы, ягады, звяры, дравасекі! Госпадзі, прыслухайся: ці ж мая істота тутака – неабмежаваная сутнасць?.. Іх голад мучае менш, чымсьці мая дзяржаўная постань, – думаў Арэмчык пра сваё становішча сярод грамадства. – Я ж чала-

век, я ж мушу мець гонар дасяжнасці, ці не? Няўжо вам даказваць старую вядомку асновы жыцця? Адумаіцеся, скнарнікі! Усё можа быць выпадкова, і наадварот, яно спраўляецца не інакш, як гэтак... І зусім згодзен з вамі: найсвяцейшая навага толькі з болясці прыходзіць, з болясці й маё. Падумаіце людзкой галавой. Забудзьцеся, што яна злучаная з моцай шыі, аддзвінце яе, зрабіце яе сродкам, які б не парушаў яшчэ жыццёвае пачуццё. Няхай усвядоміцца вам часі-на скарэння цярпенню... О Божа мой, якая дзікая, некультурная ін-тылігенцыя ў падполлі. На сваю работу глядзяць бы на прафэсію, бы на згоду быць сабакай. А не кемяць аднаго, – Арэмчык ажно прыпыніўся і пачаў тыцкаць даланёй да заснежанай зямлі, з пазі-раннем на йскрыстую сняжынку ад сонца. – Не кемяць, што перша-бытнасць не пазначала сваю будучую сутнасць паступовасці. Яна толькі ўспрыняла і прывучыла назаўсёды псіхалагічнае дзейка-ванне і існаванне ў страсе залежнасці ад Тварца. Жыццё ўсяго толькі свядомасць існавання – забяспечванне спажывай, а абарона ад ворага... – о-о-о, вось на гэтым ці не ўтрымоўваюцца яны? абаро-о-на! Абараняюцца?.. Яны напэўна ведаюць кошты людскога пачуцця. Добрыя пастушкі, добрыя, нічога казаць!..

Зазванілі ў царкве. Арэмчык азірнуўся на ўзгорак, дзе стаяла паміж руінаў уцалелая царква. Была нядзеля – Арэмчыкаў дзень адпачынку. Пачалі з'яўляцца па адным, удваіх прыхаджане. Яны ўсе барздзілі, абыходзілі Арэмчыка. Мінуўшы мост праз раку Свіслач, ён пасігаў ад мосту па ўзбярэжжы. У шматных месцах рака, хоць і стаяў моцны мароз, яшчэ не замерзла – парылася з вялікіх палонак струменьчыкамі імжы. Каля іх тонкая празорасць лёду часта званіста трэскалася. Часіны агульнага супакою прыносілі ледзь чутны, шугліва-маразяны шум сусвету і рэдкі рокат нямецкіх аўтамашынаў на галоўнай вуліцы. Зыркаць сняжын цвяліла вочы. У луцэ ракі з акоймы лёду тырчэлі нягустыя сцёбы трысця. Арэмчык любіў слухаць іхнае шасценне ў дні адлігі, калі падзьмухваў вагкваты, зімовы асвей. Сяння ж трысцё не шасцела, яно пышала-ся супакоем суровага росквіту шэрашы. Па масту, у наўцінку да Тэ-атру оперы і балета, праімкнула водгульна фурманка. Чорны наро-вісты конь наўзавадзіста мчаў вазок, гучна б'ючы ў перадох падка-пыцінамі снегу, моцна-уторна пырхкаючы ноздрамі. Яздакі густа ачапілі нат і апочаны вазка. Несуладная песня зацягвалася імі

– гэ-та весяліліся жмудзякі. Адзін з іх свіснуў да Арэмчыка, сябры пад-трымалі яго смехам.

– Палітычныя парнаграфісты. Глядзіце на сваіх колішніх жы-хароў княства Літоўскага, – прапанаваў Арэмчык нябачным ворагам у падполлі. – Хай люцыпар вас! Накась лясная на вас, хамулы з канюшняў, індзейцы дзікія!..

А тады ён зышоў з адхону ўзбярэжжа да самага ўзрэчча. Пастукаў абцасам па лёдзе – не праламаўся, каўзануўся да каменя, што тырчэў шырокай глыбай над зверхнасцяй лёду, бы закалеўшы ў ім сваёй неабыякой разорай, а цвярдой і адоллявай. Маладосць спатыкае жыццё, – можна было сказаць, назіраючы за Арэмчыкам з захону. Ён стаў на камень, доўга аглядаў адтуль наваколле Свіслачы. Штосьці зіхрыла ў Арэмчыкавай душы духатворна і люба. І яно – тое, скрытнае, сцігавала ягоны настрой вялікай асцярогай кволасці й міласці, нават і да благога. Цяперака ён гутарыў сам сабе, ён успамінаў. Ціхмой вачэй ашараваў трэшчыны на камяні і стуль ботам з вялікай цярпліваасцяй выбіваў снег, выскрабаў галіністыя замарозіны восеньскіх дажджын. Арэмчыку спаміналася. Успрымінасць казытлівасці з быўшага ў жыцці адчувалася новым уражаннем, зусім новым прыгаством радасці. Кагадзе таму адышоўшаму часу непатрэбны словы – яно захоплівала Арэмчыка кожнай дробязяй. Гэты, бы з далявы шум, мог цяперака Арэмчыкам пазнацца міласцяй і, можа, нараканнем на несулад ягоным вясёлым думкам. Сапраўднае адчуванне, калі не трэба знаходзіць фантазію ўяваў або нездароную скойму здзіўленняў! Кожная кропля крыві поўніла цела будрожным голасам характава спаміну.

... ён з мамай і дамаведкай узыходзяць за іхнай сялібай на высокую гурбу снегу. Сонца дзесьці за борам, яно нізка над ім, у засланы ягоных узорлівых вершалінаў. Азяровасць неба доньлівая і шчыпучая. Дамаведка, пасадзіўшы малога Арэмчыка ў саначкі, ува-жліва спіхвала іх з адхону, і тады яму (запомнілася тое назаўсёды) уражвалася: чыстая, бясхмарная выш абдымае яго і падымае ў свой нябачны подзьмух. Мама смяецца ўслед, а дамаведка, хмурная, цяжкім лядайскім пахонам зыходзіць да маленькага Арэмчыка, цягне саначкі зноў на гурбу. Выпадкам, здарыцца, яна пасліз-гнецца, засіранелы снег ляціць з-пад яе пылам, а разам з “ву-ух“ ад ейнага расчыненага роту дыміць маразяная смуга. Ён смяецца ўсёй шчырасцю смеху, мама таксама

ўторвае яму. Не сцерплівае, пах-лопваючы па галенах, крычыць асцезліва на дамаведку: “Хутчэй, хутчэй саначкі цягні!”

– Уцешыся! – адказвала дамаведка, спакваля ўзыходзячы на снежны ўзгорак.

– Чаму яна памалу? – скардзіўся Арэмчык маме.

– Ужо дахаты пара – хадзем, марозна.

Арэмчык злосціць. Падбягае да мамы тармасіць яе за футру, просіць, плачучы, крыху памарудзіць з зваротам дахаты, а тады, калі не згаджаецца з ім, бяжыць ад яе ўцэла па снегу, атоньвае ў ім, паваліцца шмат разоў. Дамаведка не адразу апамятаецца: сперша недарэчна расставіць ногі, прысядзе, распусціць рукі, быццам ён скорыцца ўздзеі рук і вернецца сам. Ды дзе там: ён бяжыць далей, прыпыніцца, плюецца на дамаведку і зноў далей, аж пад бор бяжыць. А маме якая справа? Праветрылася, памарозілася, пайшла адна да гасподы.

– Гусь нажыраваная! – наракае на тоўстую дамаведку.

А тая, нарэшце, зловіць Арэмчыка, ашчаперыць моцна. Ах, на яе, паганую, сціскала не па-свойскаму! Ад таго сціску малому Арэмчыку рабілася балюча. А тады ён толькі ведаў патрабаваць: “Нясі добра! Не прыскай!” – і расцвелена наровіў дзеркануць дамаведку па абліччы, садраць з ейнае галавы хустку...

– А-а-а! Бачу, бачу! Я пазнаў вас!.. Дабрыслаў вас усе святыя! – перарваў Арэмчыкаў успамін калека. Арэмчык ад неспадзеўкі сха-мянуўся: досыць порстка крутануўся ўбок, скуль данёсся да яго разлівы зварот.

Арэмчык пазнаў калеку, гэтага абрубка людскога, як некалі ён сказаў пра яго пасля агледзінаў руін у Менску. Калека, перагушкваючы сваё тулава на руках, прастаў праз раку па лёдзе да Арэмчыка.

– Асцерагайся – уваліся! – парупіўся ён асцярогай калеку.

– А-а-а! Дабрыслаў вас! Дабрыслаў! – адказаў той, не адрываючы позірку з Арэмчыка. – Задыхваюся... Я пазнаў вас!.. Як здаро-віцца вам?

Падшытая скура замест ног пад тулавам, бы дзяркач, шоргалася па снезе і па ледзяністых тарчаках на рацэ.

– Асцяражней! – Арэмчык ажно нахінуўся наўперад, калі калека зраўнаўся з палонкай-адухвінай.

– Ці палічылі, колькі дзён не бачыліся? Пазнаю вас, маімі ва-
чыма пазнаю, – і калека зышоў з зверхні ракі на ўзбярэжную
сцежку.

– Ну, ну! – ухмыліўшыся, згадзіўся Арэмчык і таксама параў-
няўся з ім, зайшоў з каменя на ўзбярэжжа.

– Будзьце там! Будзьце! Мне, каралю, – зямля, вам, княжычу
майму: вада, самая нашая вада з Свіслачы!.. Вы бачылі яе блізу не
замерзлай? Я думаю, ніколі! Не?.. О, вы будзеце ўдзячныя, вельмі
мне, калі пачуеце гэтак: яна, Свіслач, вечна маладая, здаецца, вечна
вясновы несканчоны сплыў!..

– Ты, мабыць, грошы хочаш? Кажы, не перавахвайся на плаш-
ках. Грошы? – спытаў Арэмчык і глянуў парожняй, спакметнай вя-
лічасцю на калеку з шэравата-цьмянай азысцяй каля вачэй.

– Будзе зашмат з вас, зашмат! Навошта мне вашыя грошы?
Вось скажэце па-чэснаму: навошта? Я ж больш, чымсьці грошы,
каштую! Не верыш? Глядзі-купі: я жывая скульптура! Пастаў яе ў
сваім доме... О, я ўжо ведаю, дзе твой дом!.. Думайце: раскоп-
ваючы абірак-Менск, знайшлі мяне, скульптуру абломленую...
Даруйце, княжыч, не абурайцеся на караля свайго! Я ад радасці,
убачыўшы вас, згубіў развагу. Сцэражэце яе: вартасць скульптуры
ўпадзе... Вы не ганецеся да сваёй цёплай гасподы, пабудзьце са
мноі... пабудзеце? Я раскажу вам усё, бо я люблю вас... Можна, хо-
чаце да мяне, дык хадзем, знойдем і маю гасподу...

Калека ямчэй паставіў тулава ў снег, адсунуў з лобу на паты-
ліцу зімовую шапку, абцёр з даўгое барады і вусаў прамерзлыя
скалкі лядзінак.

– Марозна!.. Ведаеце, тыдзень даўчасу, немцы вызвалілі мяне,
сказалі: гуд ман... У ваду сцюдзёную сажалі... А сына, сыночка
майго, няма! Праўда, няма? Дзе ён, дзе ён? – і калека, як пранікам
падчас прання бялізны на дашчанай кладцы, хлопнуў сваёй апорай-
плашкай.

– Даруйце, ягомасць, недалужлівай абяртне, я, напэўна, крыў-
джу пачуцці вашае дасяжнасці: навошта ж вам мае ўласныя ўразы
– праўда?

Арэмчык слухаў, пасміхаўся.

– Лыгні мне ў зубы – я ж каля самых тваіх ног – блізка. Я
ўрочу сабе, што будзе чым пагардзіцца – новенькія, бліскастыя бо-
ты Арэмчыкавы лізганулі ў зубы мае. Я цемлю, хто будзе слухаць

мяне, што гэта казка была... А боты добрыя, добрыя, кажу табе, а не каму іншаму!

Арэмчык зналусна глянуў на свой абутак; сунуў у кішаню руку і выцягнуў стуль адну нямецкую акупацыйную марку.

– Вазьмі й хадзі сваёй дарогай.

– Завошта вы? За добрыя словы мае? Я – багаты! Я – багацей вас!.. Пастойце, не ідзеце, пагутарым яшчэ, я – добры чалавек, гудман, людзьвін наскі... О, дзякую, дзякую за ўбожану, я так шаную вашу спагаднасць мне!.. А грошыкі ня трэба, я ж шавец быў, я ж мог боты шыць...

Калека кінуў грошы. Арэмчык памалу зноў накіроўваўся па сцежцы да Нямігі. Але калека не адставаў ад яго, перахваўся за ім.

– Княжыч, ах мой даўнішні знаёмы, усё-ткі не брыдзіцеся майго пачуцця. Што яно? Лата да вашых дзяржаўных думак, аднак, яно шчызніць мне дзень і ноч...

– Ну, ну кажы, – жартаўлівіў Арэмчык, не азіраючыся на калеку.

– Дык прыпыніцеся на часіну – паслухайце.

Арэмчык задабраволіў калеку.

– ...найдзеце сына майго... Што я? Што я? Яго даўно застрэлілі немцы.

– Ідзеце да немцаў – пры чым я, – адказаў Арэмчык.

– Праўда, княжыч... Вось тут, з пагорку, сын мой бегаў. Ён таксама абуваў боцікі. Я ж шавец, я ж мог пашыць яму найлепшыя... Адночы я нават змайстраваў такія боцікі, што, бегаючы па глыбокім снезе, ён не набіраў яго за галяншчы... А як у вас з ботамі? Я пашыю вам, жадаеце – зараз жа пашыю, тутак на вашым калену...

– Прэч, вар’ят – чуеш?

– Чаму? Я адно пра боты? Сё-ткі яны ж патрэбны чалавеку, куды без іх? Я і то падшываю пад мой пень падшву, – і нарошні, калека чутней шаргануў па серанку шкуранай падшывінай пад тулавам. Пачынаў часцей дыхаць. – Я шыў абутак!.. Прызнацца, ча-сам незаняты нашмат працай, я дазваляў самому сабе таемныя ве-данні... Яны зусім сціплыя. Не шпарчыце, княжыч, яшчэ дзень над намі, а ноч у руінах – страшная ноч! Яна цьмее, як вашы боты...

– Што ты хочаш, ідыёт? – непрыветна адклікнуўся Арэмчык і стаў насупраць калекі.

– І няпраўда! Клянуся Богам, няпраўда! Мне цеміцца, княжыч рэкнуў на мяне так сабе, без ацэвы. Валей не ганіцеся. Дзе мне, калеку, усямянчыць за вамі? Але я рады, што магу паказацца вам, ісці разам з вамі; вы ж разумней за свайго караля... Калісьці, восеняй, я радзіў плашкай гэтай вам і таму немцу вандроўку ў кароценькую з пясчанымі берагамі канаву. А вы? Вы ўсё-ткі пражныя да жыцця: не забыліся нават на прошчу да ракі сталічнай; вы – княжыч! О, даруйце, вы ж навет доктар! Княжыч-доктар – не крыўдна будзе?

– Што хочаш, ідыёт? – спытаўся зноў Арэмчык, астаючыся стаяць каля калекі. Ні аднаго прахажана, ні фурманкі. Ясвілася цяхаць зімовага дня з рэдкім водгульным похжаннем марозу.

– Быдляр! – Арэмчык пайшоў. – Адступіся, кажу!

– Не ўхіблявайцеся, княжыч, злосцяй. Хадзем памаленьку, вам хутка трэ палуднаваць... А па-мойму, вы не спадсцераглі трэшчынаў на сваіх ботах – яны цвеляць мяне. Хром лысніцца хромам, марговым колерам, а тут наце: між прыгаства ліпяць чарвячыя віліны. Ох, як ня любя! А падумаць: калісьці гэная шкура на цяляці была і, можа, на авечцы, тапырылася ад ветраку летняга, рухалася з кажнай цягліцай, калі падпрыгвала перад праглівым купцом. Пералічыце, княжыч, колькі праглівасцяў жыцця адклалася на ваших ботах...

Сцежка кончылася. Узышлі на дарогу. Калекі параўнаўся з Арэмчыкам, перахваўся побач з ім.

– ...купец, мяснік, гандляр, спажывец, моль, чарвяк, і хто яшчэ? – падкажы, княжыч. Маўчыць? Вам не да праглівасцяў – вы даеце іх. Напэўна, мірсціце: чаму назвалі мяне асталопам, праўда?

Арэмчык загутарыў з калекі па-добраму і стрымна, прыгнуўся над ім і палажыў на ягонае плячо руку.

– Вуліца тут – людзей напаткаем – не выпадае мне цягнуцца з вамі, ідзеце сабе, куды надумаліся, а заўтра прыдзіце да мяне, я дам вам хлеба. Добра?

– Некультурнае пытанне, княжыч. На здзіўленне, вы замарыліся, па-мойму. Да вас? Ха-ха-ха! У Самапомач! Вы хочаце скончыць сваё жыццё дапамагачом? От жа княжыч! Жыццё назначана, але патрабуй ад яго шмат!

– Прэч, быдляр, а то з мосту стурхну!

– Княжыч, я сябра і ахрысцень вялікі, а вы? Што, манецся бапыстам асвянціць мяне... Каля гэтага мосту, мо васемнаццаць, дваццаць год даўчасу мінула, я жанчыну з маленцам знайшоў. Драбнявая, невялікая, галодная, нездобная, проста, як кропля вады за шыю... О доктар-княжыч, вам ня жыздрацца абыякавасць да маіх расказаў! Вы быццам пагадзіліся з мной – інакш ня можна – бо ўсё сапраўднасцяй было. Княжыч, сапраўднасцяй! Жанчына-знаходьш праўдзівасцяй дрывіла. Сваё жыццё яна бы чыслінкамі раздзяліла, ня шчодрыла словаў для кажнай з іх. Я цэлую ноч слухаў яе гамонку. Чым толькі ні пабыла яна на свеце, пакуль пад атулу мосту зышла. Можаче наўцяць сабе: што яна, моў, сяння апынулася пад мастом; пахінулася верай і развітаннем з усім бывалым з ёй і, напэўна, ахапілася плачам вялічавасці няшчаснай, непашкадаванай. Пашкадуйце яе, княжыч! Пацалуйце яе. Паскрыпіце перад ёй сваімі ботамі і спытайцеся: – Ты плачаш? Да мяне хадзем, хадзем! Навошта пад мост? – Пасаромце яе. Яна мо ўсклікне тады: – Я бачу вас! Хрышчэннік душаў нашых, бачу вас!

– О-о-о, які ты! – забяўнай пагардай ашкеліў Арэмчык.

– А што ж ёй сказаць? – працягваў ранейшае калека. – Што? Яна дала, балазе, свайму целу – дала? А вы, княжыч, зноў, зноў сваім чаранком, сваёй радоўкай цягнеце: – Хадзем, шчасце наша! Хадзем адгэтуль. – Усе сцежачкі заўсёды на ўзгорках... Абавязкова да грудзей прыхіні яе. Гардліва, як рыцар дзідай, сваёй дабраветнай даланей ейнага маленца падымі і скажы яму, недаразумеламу: – Прыдзі! – І ён, мабыць, адразу даведаецца, куды ісці: У Самапомач!.. Ха-ха-ха! У Самапомач, княжыч!

Арэмчык таксама смяяўся з калекавай гамазні, але нічога не пытаўся і не заўважаў яго. Ішлі далей удвух тым самым ходам.

– Вы, княжыч, не сярдуйце на мяне. Я люблю народную Самапомач, яшчэ як люблю! Але вось, па-майму, ідзіцкаму розуму: вы сваёй Самапомачай сапраўдны боль угамоньваеце. Угамоньваеце, пракулеўчык!.. А-а, чакайце, я крыху не туды, ці не па-свойскаму загутарыўся. Чамяшу адно, а думаю іншае. Я ж пра тую кабеціну кончу. Яна, ці тойчы, артысткай была...

– Куды ж ёй гэткай? Яна ж непрыгожай была, – жартнуў Арэмчык.

– Непрыгожая? Ха-ха – непрыгожая! Значыць, у яе быў жыццёвы страх – яна палохалася гэтага. Таму ўсюды лезла, дзе людзі кухціліся, – адказаў калека.

– ...і спаўзла пад мост, – уторыў Арэмчык калеку. – Спаўзла пад мост.

– Па-мойму, адступіла, каб глянуць на іхныя аздобныя чарапы. Не дранцвейце: я пашкадую вас, я падкажу вам, я чуў гэта ад нашага бая роднага, ён навучыў мяне: – Мы памыляемся ад жаданняў... – Дзіўна? Га? Гузаваты татут?.. А артыстачка з-пад мосту ўсё-ткі аджыла ў маёй шавецкай майстэрні. Паннае каля сваіх худошчаў завіхляцца, падскубаць іх; смяецца над сваёй нядоляй, пра нядолю я любіў ўспомніць ёй!.. Бы лясная кузурка пад баравіком, валосікі ад гнідаў адчэсвае, праменням сонечным паказвае іх. Седзячы ў працы над шкурамі, я ўсё часцей касывыруся на яе; не так забіваецца цвік у падошвіны. Асцяронак я людзкі, але сэрца маё кладзецца каля яе, каля яе ж, княжыч... Яна ўжо ўторней і асвойтана на мяне паглядае і такую-сякую вясёлую благатню завядзе, ды вось калі прыляжа ў куточку цяным на жалезным, скрыўленым ложку, вочы ейныя ў столь гануць доўга-доўга, маўляў, на павуценнях наканаванні адгадвае. Сыночак маленькі закавенчыць – яна да яго падыходзіць, бы сцень месячная, быццам яно зусім незнаёмае ёй... Ведаеш, княжыч мой, – калека спыніўся, пахукаў на далоні, гучна потым пацёр і пахлопаў імі па сабе. Арэмчык азірнуўся, але не прыпыніўся.

– ... праз некалькі тыдняў яна ўцякла ад мяне, – прагаманіў услед калека, паправіў шапку і барздзіў за Арэмчыкам.

– Тут людзі ходзяць, – Арэмчык прыпыніўся на рагу Нямігскай вуліцы.

– Чаму? Чаму? Няхай глядзяць, які вы дбайны пра людзей, нават ягомасць з калекамі за пана-брата... “Вы людзкой дабраты прыхільнік!” – скажуць пра вас... А сыночка памажыце пашукаць. Гэта ж яна пакінула яго мне, – не сціхаў калека і слядкаваў за Арэмчыкам. – Колькі хлусні я нарадзіў, каб упасці яго пры мне. Я, ацяробак бязногі, жадаў даць яму іншы свет. Слухай, княжыч, я навет думаў, калі яна была знэнджанай і хворай: хай бы ляпей ты памерла. Дый мне, калісьці растаптанаму вайной афіцэрчыку, захапляцца цудам здаровага атожалку, атожалку ад майго пня...

– Ідзіёцік – адступіся, калі ласка!

– Вы, княжыч, вельмі ўважлівыя і ўветлыя. Запамятую: вы не адмовіліся ад брынчэнняў маіх.

Калека не слухаў Арэмчыка. З асаблівым задавальненнем і з нязначным усмахам пахільваўся перад ім.

– Хай будзе, спадарочку самапомачнаму, гожасць паспытаць маю, адданаць таксама і пашану няхай у гэтую маразяную часіну ўцемиць – паслухаць ад Менскай кавялы-шаўца, ну прынамсі: апякунскую бязмернасць княжача нашага... Віва, Арэмчыку! Віва! Віва! – зусім па-іншаму каля радоўкі людзей перад ядальняй Самапомачы закрычаў калека. У радоўцы загаманілі. Арэмчык спыніўся. Шчокі і так чырвоныя ад марозу яшчэ больш ірделіся. Бляшчавы позірк бы ў прокмець злучыўся з вуснамі – Арэмчык плюнуў на калеку. Кагосьці з натоўпу ўразіла ягонае захаванне, крычаў, не выступаючы з людзкой гурмы: – У мызу яму клёпкай сваёй!

Калека смяўся і гучна адказваў таму:

– Навошта – усёдна ня выплюне вясны! Ха-ха!

Арэмчык, разгневаны, бег да будынку Самапомачы. Ён у злосці, бяссведамка шаптаў: – Бандыты, бандыты!

Арэмчык убег у свой кабінет. Ён меў там тэлефон. Паклікаў на помач паліцыю. Але ёсць часіны, калі задавольнасці помсты перашкаджаюць. Арэмчыкавай помсце перашкодзілі зусім не меншай справядлівасцей ўдзелу супраць права адказаць помстай-пакараннем... Там быў Цярэм. Ах, старэнькі Цярэм! Ён кожны дзень наведвае Менск, і напаткаў прылуку быць сведкай спаткання Арэмчыка з калекам. Гэта ён, калі ўбачыў, што ўсё добрым не кончыцца, бадай, схопіў на рукі калеку і апынуўся з ім у саборы Пётры і Паўлы. Захінуў яго ад Арэмчыкавага сцігавання.

– І ты проціў мяне? – спытаўся ў Цярэма калека, а тады зачасціў смехам уразлівым ды бяспрычынным.

– Схавайся – ня возьмуць адгэтуль. Не крычы, – павучаў Цярэм калеку, цягнучы яго да сабору, як пень на дрывотню.

– Дзяржаву новую найшоў у саборы? Ха-ха-ха!.. Каго на хлебе княжачавым пакінуць хочаш?

– Пацярпі!..

– О-о, забыўся на справедніка нашага: пацярпі!.. Як здаровы, старэча? Ты зноў?.. Куды ж Арэмчыка назначыў?.. Слухай, справеднік: як болясць адчуць пакутнікаў, калі ўсе пакутнікі на айчыне нашай?.. Ха-ха-ха! Болясць! Балюча мне... і я не адзіны... Ха-ха-ха! Не адзіны!

З хахатаннем, тады калі прыхінуўся сваім целам-абрубкам да абраза Хрыста, што чамусьці стаяў на адоле, каля сцяны, калека адклікнуўся просьбным нашэптам:

– У руках Тваіх і ціхаць і ахвяра...

І адступіў крута.

– Няпраўда!.. Дарма бяры!

– Ты хворы – прастудзіўся, – хацеў наразуміць яго Цярэм, але калека, не адказваючы Цярэму, папрастаў да алтара. У саборы ад грукату ягоных плашак сходзілася гучна-роўнае рэха. Вялікомасць святога будынку – парожняя, з водарам воску і ладану мімавольна перамагала адчуванне ўсялякага супраціву цярпенню; глухаціла пачуццё, здабытае ад людзкай сапраўднасці і добрай, і злой, але ўчэзлівала свядомасць сполаху: што гэтую, тваю сумленнасць, ці-хамірнасць, зазіранне ў собскую душу грэшніка, могуць зноў (блізу наўмець непакоры сваім ахвотам і парыванням) знячывіць, не ўважыць. Адвечная гвалтоўнасць!

– Ты ж маліцца прывёў – хадзі, хадзі, – спыніўшыся перад алтаром, паманіў калека Цярэма.

– Ты захварэў – прастудзіўся, – зноў папярэдзіў яго Цярэм.

– Маліся!.. А я пайду! Я званіць буду – хай людзі збіраюцца, хай слухаюць... Хай паспрабуюць, ці не стане ім месца тут!..

Цярэм схапіў калеку за плячо.

– Куды мкнеш?

Калека рэзліва засмяўся, скрывіў аблічча. Скаламучаны водбліск вачэй карціў нястрымную чуткасць нервовай нераўнавагі.

– Тут пабудзь, я да япіскапаў схаджу, папрашу памагчы табе, – сказаў Цярэм, але калека, быццам да яго і не гаварылася гэта, прапанаваў Цярэму зусім іншае.

– Я на хоры пайду – заспяваю... Маліся! Маліся!

– Я памалюся, абавязкова памалюся – толькі найперша да япіскапаў схаджу, – паспрабаваў Цярэм супакоіць і пераканаць калеку.
– Цябе ахаваць папрашу іх.

– Цішэй, цішэй – нехта шэпчацца: на Свіслачы хвалі, мабыць... ужо кнігаўкі на купішчах крыламі паветра шамацяць... вясна аж плішчацца... Вясна! – скончыў ускрыкам калека і ўпрокмець зірку схаваўся за Цярэмам. З незвычайным перапалохам, з дрыгатлівым войканнем, ціснуўся да Цярэмавых ног, стукаў плашкамі аб падлогу.

У сабор увайшоў святар Кіпik.

– Вясна! Вясна – чорная! В-у-у, чорная!

Калека, як прад гэтым хаваючыся за Цярэмам, зноў спадзеўна вымкнуўся насустрач святару, што ўсё здзіўлена стаяў недалёка ад уваходу і пазіраў.

– Што робіце тут? – нарэшце спытаўся ён, але бліжэй не падышоў.

– Маліцца! Маліцца! – ускрыкваў калека і папрастаў да святара. Аблічча ірделася захапленнем, той нападнай дзікасцяй не пазнаць больш сваіх цярпенняў.

– Прэч, рагачіна бязбожная! – скрыкнуў Кіпik на небывалых малельшчыкаў і, абыходзячы калеку, накіраваўся да Цярэма. Ён быў добра знаёмы з ім. Неаднойчы кусок мяса дзічыны даставалася і яму, хоць Кіпik не вельмі патрабаваў яго – браў адно дзеля смакавання перамены хатніх страваў у ядальні япіскапаў і мітрапаліта.

Аднак Кіпикаў скрык прынёс новую змену. Калека таксама яшчэ гарэй, іншым голасам, адклікнуўся яму.

– Маліся! Маліся! – і быў яго адраслі адсечаныя ногі, і быў да яго прыхлынула невядомая ніколі ў жыцці воля пагарднасці, але найперш вітальна пахіліўшыся адзадзя Кіпика, шпурнуў услед яму плашкай.

Цяперака ў саборы Пётры і Паўлы калека буяў вар’ятам.

– Маліся! Маліся! – усё торыў ён у саборы, і на вуліцы, пакуль везлі яго да нямецкае жандармерыі.

– Ойча Кіпik не благі паліцыст, – здзекна, з здаровай пагардай, падышоўшы да святара, сказаў Цярэм.

2

Цярэм упрасіўся да сялібы метрапаліта і япіскапаў паскардзіцца ім на паступак святара Кіпика, і ён пачуў там зусім “свабодадумнае”.

Яго спаткаў япіскап Філіцы. Ён прысеў за столікам з чорнага беларускага дубу. Цярэма пасадзіў наўсупраць. З вялікім супакоем слухаў Цярэмаву скаргу і абвінавачванні. Час ад часу пакашляваў у далонь і трымаўся за крыж на сутане. Сцены светлае гасподы ўбіралі вобразы святых укорнікаў і Хрыста.

– Чаму, спадару, так адчувае цяжар Кіпикавага захавання да вар’яты?

– Таму што гэта здарылася ў царкве, дзе я хаджу маліцца, дзе спадзяюся дасмяротную ахову, дзе я магу замкнуць сябе пачуццём

сумлення, у тую самую, бадай, турму, і збавіць грамадства ад маёй небяспекі...

– Няўжо, спадару, думаецца: царква – места духоўнай турмы, а не ратункам грэшнае душы?

– О, ваша правалебнасць, мне хочацца адказаць вам адразу, не чакаючы іншых тлумачэнняў і пытанняў: ужо даўно вядомы хрысціянскія ідыялы!.. Правалебнасць ваша, даруйце мне: няварта паказваць на нашыя грахі, лепш дайце зразуменне карысці і патрэбы грэху, можа сам грэх ужо ёсць ратунак.

– Спадару, вы стары паляўнічы за асалодай грэху – вось хто вы...

Цярэм нецярплівіў.

– Не! Не асуджвайце мяне! Дазвольце палашчыць ваш слых адмоўным: я толькі ўсяго з тых, што не пагаджаюцца з патрэбай гэтак жыць і захоўвацца...

Філіцы не даў дакончыць думку.

– ... вы пераконваеце мяне сваім каяннем – і я багаслаўлю вас.

Цярэм збянтэжыўся. Што аставалася сказаць яму за сціплыя, уветлівыя словы ўладыкі. Але япіскап не замоўк на тым.

– Вы супакойцеся, адмоўцеся ад пагарды да чалавека, які толькі папрасіў палічыню забраць з святога месца вар’ята.

– Але ж там застрэляць яго. Ён пакрыўдзіў Арэмчыка. Вы ж мусілі ахаваць яго!

– Вы кажаце праўду, вы адчуваеце спагаду чалавеку... я ўжо ведаю пра вас, мне калісьці апавядалі пра вашу дабрадзейнасць... забудзьцеся пратэставаць. Арэмчык пацярпеў, пацярпіць няхай і калека. Цярпенне тое самае ачышчэнне грахоў і кліч да сумлення быць справядлівым... Лепш развітаемся... Цярпенні – Боскае пакаранне!

– Уладыка гуляе з мной і надзіць, каб я асароміўся сваіх учынкаў абароны чалавека. Хочаце зрабіць непарожняе пустэльнай... Мне верыцца: уладыка ненавідзіць мяне.

– Валеі дакарыце сябе: што я лезу туды, куды ня трэба. Усялякае здарэнне – Боская воля... Развітаемся – часу няма – даруйце!

– Уладыка, не шлеце ўсіх нас у ахвяру Боскае волі... Я скардзіўся на волю чалавека, жадаў уцешыцца хоць бы словам заступства за таго, хто стаўся напраўду грэшным, але няздольным заступіцца за сябе.

– Вайна – цяперака – за ўсіх не заступішся... Чым вы церпіце?

– Усім несправедным у маёй Айчыне!

– Ад абароны вар’ята перакінуліся ў агул усіх і ўсеякіх цярапенняў... Я ж не аскет у чыне япіскапа, каб ісці на ўсеякія патарчакі грамады, калоцца на іх і пакутваць...

– Уладыка пагадзіўся з паляваннем львоў, таму жыве ў святліцы сытным і не прыдушшы імі...

– Прашу пайсці ад мяне. Мне стане слухаць вас. Бачна – да чагосьці канчальнага не дамовімся.

Япіскап цвяліўся. Цярэм на часіну замоўк, быццам палохачуючыся наразіцца благім словам на непрыемнасць, але рупіўся сказаць япіскапу штосьці больш ядкае і дапятлявае.

– Уладыка, ува ўсялякіх умовах жыцця, апыненняў і адчуванняў можна знаходзіць і знаходзіцца вера, прыгаство ды любасці...

Філіцы не сцерпіваў. Цяпер ён манах, а не япіскап! Ці магчыма цярапец абразу, хоць бы праўдзівую, хоць бы і не гэткую, але якая трымае ў сабе змест нечага, што крыўдзіць цябе, згнушае тваю дасяжнасць, тваю ўладу? Ён порстка ўстаў з-за стала і падышоў да Цярэма.

– Прэч адгэтуль! – і адчыніў сам дзверы. – Я таксама магу помсціцца, як і вы за вар’ята...

У гэты час, незнарок, з-за запыны ў ягонай гасподзе, выбегла маладая жанчына. Яна, пакуль слухала, неспакметнай, Цярэмаву і япіскапаву размову, згубіла самаўладнасць раней, чымсьці Філіцы. Ейны падбародак і вусны судрагаліся, як у маленькага дзіцяці, калі яно плача. Ад неспадзеву ейнага з’яўлення, нават і стары Цярэм старапеў, глядзеў на яе, бы на скіненую краску вою на парадзе, з рукі чулівае дзяўчыны.

– Гані яго! – закрычэла яна па-расейску, гледзячы проста ў япіскапава аблічча, вытарапіўшы пяць у кірунку Цярэма.

– Шызая качачка, апусці свае крыллі! – заўцеміў Цярэм і пабарздзіў пакінуць япіскапаву гасподу.

– Замоўкнуць! – скрыкнуў япіскап на абаіх.. і адумаўся. – О, не! – прагаманіў усхваляваны ён і пабег да дзвярэй на знадворак.

– Пачакай! Часінку толькі! – клікнуў Філіцы. І Цярэм, прыклаўшы паўзгібам далонь да вуха, бы ці не ўцемлваючы, што япіскап просіць адчыніць яму весніцу на вуліцу, нагнуўся да клямкі, спытаўся:

– Вы клікалі мяне?

– Але!.. Я навет тваё імя памятаю... Хадзем яшчэ некалькі словаў скажу табе.

Філіцы ўзяў Цярэма пад руку... і хутка выпусціў яе. Глянуў у Цярэмавы вочы, але той сігаў далей, як быццам япіскапа і не было побач.

– ... я з крыві тваё. Я ж гэтакі, як і ты. Я хачу гутараць з табой. Мяне не сароміць тое, што ты напаткаў у святліцы. Мне ўсёдна тое... Не! Я пра іншае: сваю веру абвешчу табе, не называючы Цярэма братам адзінародным... Пра цябе чуў шмат, таму і прыклікаю Цярэма, я ж магу гэта, я ж духоўны старэйшана твой – амін! Значыць: чалавек ствары, паслухаўшы сваіх духоўнікаў!

Філіцы змоўк. Моўкнуў і Цярэм. Водгуль іхнае хады чутліва скалынала вусціш парожняе вуліцы з разбуранымі будынкамі наўсцяж. Некалькі часінаў яны ішлі бязгутарныя, у нервовым, бадай, у спалохным адзіноцтве. Шырокая япіскапава апраўна шасцела асцярожлівым шорахам малых істотаў у гусціне травы.

– Моўкніш, Цярэм?

– Моўкну, вяліцтва духоўнае.

– А, можа, уторацесь справядніцтвам сваім? Я, можа, пераканаюся ім і тады пайду за вамі ўсюды...

– Прымеркніце ад чакання на яго.

І яны змоўклі зноў. Філіцы не адступаў ад Цярэма. Выйшлі на Савецкую вуліцу. Тут было людней і шумней ад нямецкіх аўтамашынаў. Некалькі чалавек гакамі і капніцамі секлі на сярэдзіне вуліцы лёд у замёрзлых лужанах і скідвалі на ўскраі заснежаных ходнікаў. Крыклівыя галкі лёталі каля дрэў і спаленых камяніц. Іхныя дзіркатыя ўскрыкі і ўзвівы ў паветра аддзельвалі ўвагу ад замёрзлае існасці руінаў, блізілі да некаторае ацевасці рухлівасці ў думках і настроі.

– Вы ці не хочаце нешта? – спытаўся Цярэм, ахоўваючы ў голасе спакой і ветлівасць.

– Ад вас?

– Але. Ад мяне.

– Я за вамі, Цярэм – хачу сказаць. У мяне яшчэ сіла не адбывае – я маладзей за вас.

– Малады і я – яшчэ як! І здравей за вас целам і душой, наша правалебнасць духоўная.

– О, Цярэм, даруй мне! Нарэшце я скажу табе ўсё – адважваюся. Нак жа думай: я не ад уражання забяспечыць мой гонар і

чэсць япіскапа... Цярэм, калісьці я быў манахам, святаром, і стаўся япіскапам, на то вайна ёсць. Вайна робіць герояў, вайна прыносіць рай. Калі ўцеміць добра ўсё на зямлі, як дадаць – дадатняе, як адняць – адмоўнае. А фізікі кажуць – мінусы і плюсы элекрычныя працягваюцца паміж собску. Страла воіна – мінус, крыж наш – плюс! Ад іхнае збліжнасці: светнасць нашая, і смерць нашая ўсёдна надыходзіць... Добра ўторыў твае віхравеі душы і павучэнні, ці не?.. А потым яшчэ, ты ўсё веціш: бяскрылле наша развяжацца. Радасцяй карнішся, калі што-небудзь апыноўваецца на алтары тваёй бацькаўшчыны. Быццам плыні ліхога трупікамі людскімі засыпацца, спадкам тваім станецца і пакаленню твайму; ад натугаў тваіх твае старыя цягліцы моцай і рухлівасцяй робяцца, а розум навет жарснасцяй надзіць; і кажную рэч у жывым чалавеку знаходзіш, а не, дык параўноўваеш людскія ўсчолы і ахвоты роўназначнай вартасцяй: усё свайму пахожае; ці то: усё гісторыя ёсць, калі яно дадае значэнне мінуласці, калі яно ўжо ў сваёй задуме, а не толькі: здзейсні – апыноўваецца на канаванасцяй гістарычнай. А потым яшчэ: усё ў цябе не ахвотнае да кваласцяў, навет не да духоўнае, навет не да фізічнае... хаця – не. Ня хочаш быць у духу сумленняў, а ў боли ад боляў прыходзяць... Ах, Цярэм! Я не супраць цябе, я і не Боскія або япіскапаўскія спагаднасці тваім блукнасям выказаць жадаю. Я, можа, з табой пагаджуся... Я з манаха ў япіскапа перамяніўся. Але праўды і крыўды я не шукаю. Я праваслаўны толькі. Мне валеі – амін казаць ды і любіць. Амін пакідае шмат што для веры, а аман, амэн – наадварот: пасля мальбы святой: “ман”, “мэн” – чалавек, багаслаўляю цябе чалавекам, хоць бы потым ты звяром будзеш. У цемрадзі касцёлу расцвіцеш краскай, на знадворак выйдзеш: золатам і шоўкам насілка зіхцяць перад табой. Багасловяць цябе ўкорнасцяй, а ты пяеш гімны – славіш правядыра свайго. Будзь векавіста дасмяротная авечка! Адыдзешся – у роднай гасподзе ўжо другі бацька і правядыр ча-кае – дай і яму хвалу ды абавязак, кроў і жыццё, і думай, як ён, і хадзі, як ён, і не спакмечвай, што ад ягонае дабрадзейнасці дзяр-жаўнае адно смуродзь кадзіць, і кажная ўтаропнасць ягоная дзеля людзей – бясконцая церпялівасць і пакута ёсць. Але думай: на ягоных вейках вечныя расінкі дагоднасці ясвеюць, а сэрца туліць спагады і журотнасць усенародную... Ці ўсё ўторыў тваё і сваё? – бы прыкідна, спытаўся япіскап, і прыніклівым зіркам, як і раней, глянуў у Цярэмавы вочы. Цярэм глядзеў на япіскапа.

– Ваши перажыванні, мабыць, не кончыліся – канчайце іх. Ваша вяліцтва, гэтак мы і да майго сяла хутка дойдзем.

– Я крыўды і праўды не шукаю і не загаварваю тое, што бачыў ты ў гасподзе маёй. Я навучаю вас умяркоўнасці. Я жыццё таксама ведаю і таксама ведаю, як браць яго, – гаратліва сказаў япіскап і не супакоіўся. Затаёнае адчуванне ўразлівасці ад напатканага Цярэмам у ягонай гасподзе кранала яго – прынуквала паступова быццам ураўнаважвацца нечым зусім лагодным і як трэба згладжаным у настроі.

– Гэта вы сяння, ці ўчора пачалі ведаць пра жыццё? – спытаўся Цярэм больш здзіўленым голасам і больш рашучым, што да самага сэнсу спытацца ды падумаць не інакш.

– І сяння і ўчора. Я даўно живу вобмацкам маіх перакананняў. І дзеля таго рыньвлю мае пачуцці прызнацца гэтым. Дзеля таго, каб Цярэмава сэрца ведала месца на зямлі, ну прынамсі: што я не блазень які-небудзь, і што ў мяне няма адчувальнасці карціва-сапраўднаму да будучага жыцця.

– ... тады ягонай вялікасці, – перарваў Цярэм. – Не было б патрэбы зварачацца да мяне ці да кагосьці з сваімі празмерна пакутнымі наўмерамі і шыгаць сабе пацуком паміж будучым ды паміж мінулым.

– Як твае словы ўцямліваць: як гастрату – толькі б уразіць, ці можа як насмех?

Цярэм неспакметна ўцягваўся ў датклівую гутарку. Адказваў:

– Рыбінкай у твані ўявец.

– О-о, як! А ўсё-ткі ад цябе паразумнеіш.

Філіцы засмяўся. Ён паверыў, і верыць сваёй моцы дароднасці, хоць добра бачыў, Цярэм ідзе побач яго з тэй самай дастатковай старэчай цярпліваасцяй абыякава слухаць.

Зноў некаторую сцяж вуліцы яны ішлі моўкныя. Япіскап не пакідаў Цярэма. Сігаў разам з ім з аднаго і тэй самапаўнасцяй і наўмернасцяй.

– Што ты любіў, Цярэм, і любіш цяперака? – загаманіў Філіцы з непрайменнасцяй, з некаторай асцярогай, каб як быццам ён жадае гутарыць аб гэтым не з якім фіглірствам, а з любазнаўствам ды ўважнасцяй.

Цярэм не адказаў яму. Яны звярнулі на другую вуліцу. Там кожны ступень можна было назваць і вуліцай, і камяністым полем сярод гор. Камяніцы ляжалі выступамі заснежанае скалы, і толькі

дзеці, пад самай Сляпянкай, карчанелі нізкія драўляныя хаты, зырчэючы шыбенамі ад прамення сонца. Праходзячы паўз высокіх друзаў калісьці шматпавярховага дому, напаткалі некалькі мужчын і жанок. Яны весяліліся. Пакуль не ўбачылі япіскапа з Цярэмам, некаторыя мужчыны завіхаючыся каля жанок, агадвалі песенькі, або чадрылі непрыстойнасці. Цярэм азірнуўся на іх.

– Не азірайцеся... не журыцеся за іх – гэта блізу патрэбная сцэнка: я праймуся найбольш тым, чым наджуся і адчуваю...

– Ці не час, уладыка, развітацца нам.

– Не вытрымліваеце? А цярпення, старэчы, трэба мець. Вы ж прарокам жадаеце быць і нат Саламонам у дзяржаве сваёй стацца...

– Уладыка нягодны чалавек.

– А мне і тваё – нічога! Праўдзівую сувязь з сваімі падданымі трымай – церпялівым будзь! Навучай даступлення любіць цябе: “У бясконцай нашчадзе пакутаў яны ніколі не ўспомняць цябе”. Або зусім лірычна: “Чаму вы па-свойму наровіце? Уявіце, хоць бы пылінкай, паглядзець як між галінаў, угары, на дрэве, расчыняюць птушаняты дзюбы, бы тыя пелясткі красак вецер!” Чые ж гэта “няўхільныя прохані жыцця”, мае ці твае? Безумоўна, адкажаш: уладыка, маё, а як інакш?.. Дык вось пачуў мае навукі, ці не?

– Але. Чую, уладыка! І навет бачу: над вамі аб’яўляецца карона нараджэнца спакону.

– І народзіцца! – усклікнуў япіскап.

– Самы найдурнейшы ўскрык!

– Не падзейнічала на мяне і гэта!.. Слухай, старэчы, я прызнаюся табе: ненавіджу цябе, не таму, што саракоміш цяперака супроць мяне, а таму, што я хвалюся, калі пачуў пра твае “воблікі ўсярэдняга жыцця”. У людзей ёсць імгэнты роўнасці ва ўсім, ня толькі ў сацыяльным, але ў духовым, але ў кажнадзённым. “Кажны хоча зразумець свой час” – тваімі словамі падмацоўваю. Вось гэтак прагну я. У цябе ёсць сведамасць ненадзвычайнай помсты бы, або ўздзеі і рухлівасці ў старасці за тое, што нешта “сваё роднае” не здзейснілася пры быцці тваім. Я шмат пра цябе чуў, таму і гутару ў твой сулад.

– ... а ў мяне, значыць: у нас, як рачная ляля атоньвае яно – ускрасае, і цвіце – жыццё вуснявіць! – спакойна перарваў Цярэм япіскапаву гутарку. У старым голасе, у кожным слове трымалася штосьці ягонае бессмяротнае, і запаветнае.

– Дазволь мне! Дазволь дакончыць сказаць... перад табой я ве-

даю, дый кажуць усе: камень ад немані сваёй завые... Хвалю цябе, бы не ворага майго!..

– ... уладыка казаў: крыўды і праўды не шукае, дык навошта з мной надзіцца і турбаваць мяне? Развітаемся і паверым, як добра ёсць, калі маеш ворагаў гэтакіх, як ты сам сабе бываеш не сябрам.

– Я згодзен з вамі, згодзен да вынікаў навет. Старэчы, праўды і крыўды не шукай. Навошта? Бо ж навучана: у самім Дабры так шмат зла, а ў Зле так шмат добра, што можна не памыляцца, ма-ліцца аднолькава ці богу Добра, ці то Злу.

– Вашу няпраўду і несправядлівасць я пагарджаю маёй любасцяй, бо мая любасць да гэтага вашага ёсць часлінка маёй, сумеснай, непраўдзівасці і несправядлівасці... Уладыка, кінем нашу наўдань... Бывайце!

– Не, старэчы! Штосьці іншае паслухай. Улады хочацца мне. Кажнаю часіну я магу кінуць духавенскі чын... Вайна аб'явілася, мяне з манаха нікчэмнага ў япіскапы выцягнулі. Вайна пакуль ідзе, я вышэй пацягнуся: я ўлады прагну, я прагну жыцця вялікага. У мяне зайздрасці жыццёвыя асяліліся. Я малады яшчэ. Пачуўшы пра вас, зненавідзіў вас. Дзядуля з дамавіны над жыццём смяецца і ўсё вабіць для роднага – Айчыны. А я праваслаўны. Хачу ўвесць свет праваслаўным зрабіць – вось гэта ёсць маё роднае, хоць і далёкае. Мой свет увесць! А за вамі што?

– Уладыка, не памру тады. Па знаёмству – тваім раднікам буду.

– Смяецца апошні – старымі словамі кажу табе!..

Япіскап не выцерпеў Цярэмавага насмеху. Адчуванне непакорнасці яму – паслухаць яго, сціснула сэрца немалой жарсцяй абурэння. Заскочыў Цярэму наўперад, схапіў за рукі, спыніў.

– Ну, добра – паслухаю. Мо ад вялікіх жаданняў і парыванняў вашых не адранцею, – згадзіўся Цярэм. На ягоным абліччы ясвілі праўдзівая пакорлівасць і спакой.

– Ногі мае баляць. Зойдзем на магіліцы – прыперціся дзе будзе.

Яны якраз дайшлі да Вайсковых магіліцаў. Прыпыніліся каля капліцы. У япіскапа неспакойнасць і ўцеўлівасць ажывала асаблівай неабходнасцяй. Часіна, у якой пачынаецца жыццё вольным, лёгкім і дзеля сябе векавістым быццём. Нават не прысутнічаюць уцемы аніякіх жыццёвых перашкодаў. Ёсць толькі імкненне ўзляцець лятою спрадвечнага мятліка і дыхаць небывалым здароўем ды радасцяй дагэтуль невядомай моцы. А ўсялякае, што калісьці турбавала цябе, даць камусьці адгаднасцяй агульнае веры: як

добра, што яно ёсць і сталася гэтак!

– Я манахам быў, ужо казаў табе, – пачаў Філіцы. – Але і манахам зрабіўся ад зайздрасці таксама. У часе Польскае вайны ў 1920 годзе, у маім сяле заложнікаў расстрэльваць збіраліся, бо нехта “жаўнежа варшаўскага” за ногі да дубу падвесіў, гэтак і сканаў бядак падвешаным. Заложнікаў не расстралялі. Але з васемнаццацігадовым хлапцом палякі расправіліся. – Я прыкончыў яго! – сказаў ён, выступіўшы з сялянскае гурмы, і аддаўся катам. Яго ж тут і расстрэлілі, блізу ў тую прокмець, калі ён абвесціўся перад імі. Аднасяльчане ведалі, што не ён загубіў “жаўнежа”. Хлапца пахавалі тут жа на месце крыві собскай і жыцця неда-жытага. Кажны сяльчанін, малы і дарослы, жменямі пясок на яго сыпалі і маліліся, і звычай нат астаўся: хто праходзіць паўз ягонай магілы, жменю пяску ўдзячнасці сыпне. Курган насыпалі над ім... Жменямі.

– ... малюся за яго, схінаюся перад Хрыстосам айчыннам! – адступіўшы на крок ад Філіцыя, перахрысціўся Цярэм і пахінуўся ў пашане.

– Хрысціся, старэчы, хрысціся! Яшчэ адна постань, лішняя, пацярэбіць спагадай тваё сэрца – усё на алтар Цярэмавай бацькаўшчыны... А мне тады зажадалася звярнуць увагу на сябе: у манахі пайсці задумаў. Мне думалася, маім учынкам жывуць, захапляюцца. Праз колькі год пераканаўся: гэта не жыццё і не ўчынак, а бадай што, нічога або аб’яўнасць прысутнічаць на зямлі, або пад зямлёй.

– Уладыка напэўна адгадаў само жыццё, калі б дадумаўся: што само жыццё ёсць тварыць жыццё, перамагаць яго не трэба, а наканавань няўхільнае – пакідаючы адначасна з сляпцамі для спамінаў: б ы л о смяротнікаў і нараджальнікаў – б у д з е!

– Ён зноў... куды? Мне спрыкла тваё, спрыкла, як ты! Нарэшце дазвольце сабіць маё. Тваё старэнькае ўжо. Яно да аднаго прыгінаецца: пабагаславіць цябе, і самому сабе агадаць – плюнуць на ваша!..

– ... чалавек, што робіць і ўсё, што ўторвае да яго тваронае ўжо, заўсёды пераконваецца, што ён першым у свеце распачаў гэта, – не сцерпліваў Цярэм сваімі выказамі. Бы адкуль з прытайку кідаў іх япіскапу. А япіскап Філіцы болей не прасіў: даруйце, дазволь. Хоць разумеў Цярэма, нават не проста звычайным чалавекам, а нікчэмным і на якога не толькі можна плюнуць, нават мізінцам

паказаць не вартым было, япіскап аднак найперш, сказаўшы: – Псіхолагам ужо нуртавіш? – як хлапчук, у задорнасці запалу набіць слабейшага равесніка, прыгразіў Цярэму: – Калі хочаш, дык зараз усё-ё абвесціцца...

... і, здарылася, зусім неспадзеўнае і для япіскапа, і для Цярэма. Пасля чаго, цяжка адгадаць. Зрабілася: у капліцы на магіліцах пачуўся людскі стоган і драпанне. Япіскап, адбегшыся ад магіліц і Цярэма далекавата, прыпыніўся ў даўцеці. Ягоная постаць, апра-нутая ў чорную сутану, сярод заснежаных пусткоў стаяла, як абгарэлы пень. – Мы развітаемся. Ня можна ўсіх зрабіць ксяндзамі і святарамі. У сумленнасці ў святых ня сабе яны ўсе аднолькавыя...

... у Беларусі пачынаўся тэрор. Наехалі з Югаславіі расейскія саладарысіты, панаходзіла ў нямецкай уніформе прыбалтаў атры-маць больш тэрыторыі ад беларускіх земляў.

3

Штосьці ўсё было не гэтак, як жадалася Арэмчыку. Усялякія праклямацыі незалежнасці Беларусі, усялякія насмехі ці то неспадзеўкі калекі, ды нават, бадай, выяўныя пагрозы ягонаму жыццю, пачалі радзвей і радзвей апыноўвацца перад ім. Усе гэтыя падрыхтанні дзесьці рабіліся пад пэўным наглядом і настырлівасцю. Кімсьці нагодзілася гэтак, каб усё таёмнае, сваямэтнае было вядома ў краіне ўсім людзям, і ўсім, як ён, Арэмчыкам. Таму Арэмчык старожаўся, і таксама ціхотна, рупіўся не аставацца ў разбураным Менску без змагання, без навалы на сваіх сапраўдных і несапраўдных ворагаў.

У Менску Арэмчык не адразу знайшоў сабе сяброў і аднадумцаў. Некаторыя дружыліся з ім, але незадоўга, пасля знаёмства, выказвалі яму вельмі нялюбыя патрабаванні і меркаванні пра немцаў, і пра будучыню Беларускай Айчыны. Гэтакіх ён не ўцельваў, ён ухіляўся іх. Здавалася, Арэмчык адчыняў брамы сталіцы для сваіх незлічоных ворагаў: упускаў іх на пляцы, вуліцы і кірмашы; спатыкаў іх пераконамі: ахвотай сытна жыць на аўсяным хлебе; спрабаваў удачыць іх новай, сваяўласнай карысцяй мэты жыцця і, нарэшце, збаўляўся іх, як збаўляюцца ворага дзе-небудзь на фронце, ці на варце ад рабаўнікоў. Ён ухіляўся іх, былі больш спадручныя.

Ужо мінула дзве нядзелі, як калека пакрыўдзіў Арэмчыка, але

забыцца пра тое было нялёгка: прыкрасць клікала да помсты. Як задаволіцца ёй? Як пазнаць людзей, калеку, а ўсялякае – яно ў змаганні бязліку.

Арэмчык пачынаў радзіцца з Саболікам, з тоўсценькім, апаратлівым чалавекам. Саболік жыве ў сталіцы нядаўна. Ён не любіў людзей, што кураць, і заўсёды ўторваў, што напачатковае паказаць абкрываўленую кашулю з закатаванага беларускага селяніна, і нат абяцаў напісаць дзве кніжкі ўспамінаў. Спатыкаючыся з Арэмчыкам, ён любіў гутарыць расейскай мовай, і прадчасна папярэджаў яго праз ганца праветрыць гасподы ад табачнага дыму ды паху, бо ён жадае завітаць.

Аднойчы зімовым раннем Саболік завітаў да Арэмчыка.

– Ну, як вам спалася? – спытаўся ён і адразу звярнуўся да Арэмчыкавай дамаведкі і дачкі: – Пакіньце нас, абыдземся без вас.

Арэмчык падсунуў Саболіку крэсла, ён зрабіў гэтую ветлівасць хутка, што пасля не мог успомніць, пра што пытаўся ў яго Саболік, і што казаў ён жанкам.

Жанчыны пакінулі іх. Яны прызвычайліся да абразлівых захаванняў і, бы людзі за штосьці пакараныя, не спрабавалі спрачацца з імі.

– Апрача святых апостальскіх пісьмаў, ёсціка Ал-кітаб. Ты ня думай, што мне хочацца прыпомніць табе пра маё азіяцкае паходжанне, а павучыць розніцы ў нашым падыходзе да яснасцяў спраў... Я надумаўся тое-сёе зрабіць. Усіх пісакаў, што жывуць у сталіцы, мы назавем братамі. Ты разумей: мы зробім іх удзячнасцей падзяліцца з намі сваімі загадкавымі мроямі і прароцтвамі. Гэтыя людзі люцыпарскія! Іхнае захаванне да ўлады выдаілівае, што, маўляў, узлезеш на вежу і стуль назіраеш усялякую прысутнасць. Ці то: сама зямля ўздымае цябе і паказвае сябе... Праўда?.. Праўда, ці не? Кеміш мае казанні?

– Не зусім яшчэ, – адказаў Арэмчык.

– Вы жартуеце над мной – мабыць таму, што я прыйшоў сюды сам? Толькі таму, што ўбачылі: я не шкадую свайго часу, і ад першага спаткання даверыўся вам душой і целам. Вы думаеце, я так захоплен вашымі скрухамі, што палічу ваш спад маёй друзготай становішча і мо пачуцця?

Саболік зазлаваўся. Але Арэмчык не бянтэжыўся. Проста была выпадковасць: іхныя думкі збегліся адным знарокам. Найбарзджэй у іх ці не жыла ледзь ні братняя прывязнасць, якая згуртоўвае

агульнай вартасцяй адчуванне адначаснага сэнсу будзённасці.

Арэмчык тлумачыў Саболіку:

– Дзякую за добрыя словы твае! А вось да парады: склікаць усіх пісакаў на літаратурныя сходзіны – вы напэўна думалі пра гэта, – дык скажу: я ўжо паклапаціўся сам... сяння а 3-й гадзіне прыходзьце да клюбу, паслухаем іх

Саболік адтутурыў вусны. Значыць тое, што пачуў ён ад Арэмчыка, яго здзівіла ды яшчэ больш уцвяліла, аднак моўкнасць не выдавала ягонае хваляванне – яму трэба чакаць. Арэмчык таксама моўкнуў, мо ад таго, як зразумець Саболікаву варухлівасць – гідка адтутураваць вусны.

– ... ужо час зрабіць сходзіны. Больш зырка выявіцца, дзе сё-ткі карналіны супраціву маім намаганням, звычайна маім асабістым, ад якіх, вядома, можа азначвацца цэлая аснова палітыкі ў краіне. Я зусім не думаю пра рэформы па вайне, ці пад час яе. Дазвольце ўторыцца: я думаю то спакойна, то ненавісна супраць усяго, што ёсць супраць майго зацікаўлення! Мне жадаецца сказаць, што мы не аджывем тутак. Штодня пераконваюся: народ у імпэце да свайго роднага. Ім страхам смерці забаранілі казаць пра айчыннае, таму яны шэпчуцца, і ніледзь не сумуюць. Па-свойму адгрызаюцца, гінуць... Ці можна ўтрымаць іх? А ўтрымаць суцэжнасць, будзе – загінуць ад іх!.. Мы мусім адступаць, чым здоляем заащчадзіць сваю дабралетнасць жыцця. Адыйсці без змагання, як вы аднойчы казалі, таксама не можна, мы будзем тады толькі пясчынка ў віхравею. Мы, як інтэлігэнты, адступім з супрацівам... Ах, якія цяжкія перашкоды! Таму добра ведаць: што вось стаіць стоўб, а ў ім ёсціка трэшчыны – пісьменнікі пакажуць, паэты выцяўпуць іх у эпапях... Гоняцца за табой: ты ўкраў залатнік; будзеш бачыць: зловяць цябе, уткнеш у трэшчыны гэты грош – і я, і ні я, – што хочаце? Дробязі маюць сэнс для вельмі шматных асаблівасцяў... Яны выкажуцца!..

– Што, яшчэ не скончыў? – не сцярапеў Саболік і ўзняўся з крэсла. – Вы апавядаеце пра нейкія зайздрасці паміж суседзямі, пра іхныя распачы, забываючыся пра мур за намі... яны абаронцы... немцы... а ты – дурань, самы сапраўдны асталапень не без выключэння зрабіцца валацугай з шараманкай, толькі ад таго, што ўявіў сябе разумнейшым за ўсіх... Чаму не спытаўся, не парадзіўся з мною?..

– Пра што чаломіш, скажы? – ятра спытаўся Арэмчык, падсту-

піўшы да Саболіка.

Саболік прытліва адышоўся да дзвярэй гасподы. Але адразу не пайшоў адтуль. Прыпыніўся. Аблічча ясвілася будрожнасцый, якая, нават пакуль ён пачаў гутарку, казалася несхаваную зырлівасць пагарды да Арэмчыка.

– О-о, матухна! – памалу, злосна ўсклікнуў Саболік, усё пазіраючы на Арэмчыка, які змоўкна-прыплюшчанаў нянавісцый у ваччу пазіраў на свайго бяседніка.

– Я не памыляўся, калі падумаў: вы адурнелі ад табакі! Ваш розум закапцеўся ёй!..

Саболік адчыніў дзверы, але з-за іх, паўпрычыненых, прадаўжаў гутар.

– Я пра тваю асабістасць успомню... Я напішу ўсё ў мемуарах!.. Я не баюся цябе!

Хлопнуў моцна дзвярыма.

– Бэбух! – гняўліва прагаманіў Арэмчык. І зноў прылёг на дыван. Аднак ахвота прылегчы і нават заснуць, мабыць, з’явілася ад слабасці – кажнадзённыя напружнасці, што патрабавалі развагаў над усім, што тварылася супраць яго. Ён не выступаў, не ўрываўся ў вялікую нацыянальную будзённасць тайніцаў дзяржаўнае кумірнасці, а з’явіўся ў віры змагання і жыцця рэспублікі, як прывезены адкуль-небудзь камень, які можна кінуць у падмосціны вуліцы, укладасці ў падваліны або кінуць ім камусьці ўслед, або нават апрацаваць у хараство чэснасці чужаком. О, ён быў чэснікі! Народнае не ўнасціла яго! Ягоны розум і здольнасці не намагалі ўправіцца з собскім падыходам да жыцця цэлае нацыі. Але ён дужа добра мог нагоджавацца з сваімі болясцямі – забяспечвання існавання. Ён ведаў: у незалежным дзяржаўным геніі Арэмчык толькі клочча пены на вадзяных хвалях, толькі ўсяго пыха конюха з каралеўскае канюшні.

З свайго пакою выйшла дамаведка. Арэмчык заплюснуў вочы – яму не жадалася паказваць ёй меру будрожнага адчування. Ляжаць прыплюснуўшы вочы, у сваёй хлуслівай цемрадзі супакойней: усе хваляванні асудзіш і як трэба апануеш іх без лучнасці з звычайнай вонкавасцый.

Дамаведка ціхмя прайшла каля яго. Па шораху пантофляў чуў: яна пайшла да кухні. І вось у гэтым зверханым пачуцці гневу на Саболіка Арэмчыку зналусна прыхлынула часіна яскравасці. Ён успомніў першую сустрэчу з дамаведкай пасля смерці жонкі. Мі-

нулае дрэмле без ніякіх прыяваў наўдняў. Але аднаго дня яно адклікнецца незнарочным успамінам і ўсчоліць дастатковасцяй уражання. Адны – абураюць, іншыя – вядуць у засень сунегі і міласці; трэція – удзячуць ды спадзяваюць, як першы пошчак пешчаў – выйгрыш часу, што паможа мінуць ненаўмеранае.

Арэмчыку аб’яўлялася. Некалісьці, чакаючы ейнага завітання да ягонае гасподы, ён прыбраў там як ляпей і аздабней. Малую дачку прагнаў пабегаць у садовым сцяжы. Лёг на дыван. Яму было сучасна, што нарэшце ўсё прыйшло да свайго канца і, здаецца, ужо стане думаць пра памерлую жонку. Ён чакаў новага кахання... Церпялівая ціхасць Арэмчыкавай кватэры напоўнілася рэхай радаснага смеху, і тое, што сцераглося, тайкавалася ў парыванні цепрасці, здарылася любай шчырасцяй, быццам дагэтуль яно не ведала іхнага мілага цярпення.

Потым уторныя спатканні пераканалі Арэмчыка прызвычайнасцяй: інакш не можна – пакінуў дамаведкай – захінёнай праўдзівасцяй дзеля абаіх.

Арэмчык не зморваўся жыццём! Ён бы раскусаў парожнія гарэхі жыцця!.. Адварнуўся да сцяны. Па-нэронаўску пазабаўляўся калярыста-свяцістымі расінкамі каштоўных самацветаў на пярсцёнках. Паглядзеў на гадзіннік. Да пачатку сходзінаў яшчэ каля паўтары гадзіны. І зноў заплюшчыў вочы. Свет усялякіх вобразаў, думак паласніўся пад павекамі. Пачаў атаяўляць уяву парадку спаткання з пісьменнікамі і паэтамі. Безумоўна, нешта найбольшае паходзіць ад іх, з іхнае чуткае душы... Ён не дазваляе зыслабець гардлівому наўмеру, які нарадзіўся ў ім і што шэпчацца з ім, падобай ягонага настрою.

Лёг дагары. Паглядзеў у стоць. Цяперака ў галаве было паражнява, як і там, пад столяй. Неўзабаве з кухні выйшла дамаведка, яна зноў жадала ціхмя абысці паўз Арэмчыка... Яна ўздрыгнулася, сціснула даланямі шаматлівую сукенку, прыпынілася ды прыслухалася. Ад асярагі не пацвяліць супакой Арэмчыка, яна не зразумела: ці ён клікнуў яе, ці мо толькі аслухалася ёй.

– Эй, хадзі сюды! – уторыўся Арэмчык. І яна пабарздзіла да яго. – Што, аглохла? – дакарыў ён і ўзняўся з дывану. – Скажы дачце не ўваходзіць сюды – агляджу цябе.

Дамаведка папярэдзіла дачку. З вялікай выразлівасцяй шчасця азірнула сябе ў люстэрку, што стаяла наўпроцькі дывану.

– Бліжэй хадзі.

Яна ахамянулася. Яна добра ўсвядомлівала Арэмчыкаву нелагоднасць, ад якой заўсёды бывала шкодна і нечароўна ёй. Падышла блізка да яго.

– Распрануцца?

– Ня трэба – задзірай лахі! – груба сказаў Арэмчык і размашна, сам, падняў сукню дамаведкі.

– Трымай падол.

Ён пачаў ціскаць ейны живот.

– Колькі месяцаў па-твойму?

– Можа пяць, можа шэсць будзе.

– Будзе... будзе... Чаму раней не казалі?

– Я даўно кажу табе пра гэта.

– Сціхні! Дзесьці прыдбалі... Прэч пайшла!.. Ты запісала, а каторай гадзіне мне трэба ісці?

– Пра сянняшні дзень? Не! Я нічога не чула ад цябе...

Арэмчык ускокнуў з дывана. Бы рабіў гэта ўва сне, а не ў сапраўднасці, калі ад гэтага ўсяго можаш пазбавіцца гутаркі і нават на некаторую прокмець адчуванне свайго жыцця.

– Ні казаў! Ні казаў! – перадражніў Арэмчык дзікаватым голасам.

Дамаведка адразу ахамянулася.

– Цяпер я ведаю, ты сказаў.

– Дык памятай: я ёсць, – зраўнаваўся Арэмчык.

4

Спрэчка з Саболікам не бянтэжыла Арэмчыка. Быццам нічога і не здарылася, ён заўсёды пасля гэткага бяздумнага захавання з іншымі людзьмі чуўся паўсонным. Ён зноў лёг на дыван. Паглядзеў на гадзіннік. Да літаратурных сходзінаў заставалася гадзіна. На адоле чулася частае рыпенне дзвярэй, неразборлівы гоман і лязганне судздем.

Арэмчык думаў, спамінаў прырыхтаваную прамову-уступ. Прамову выдумаў кароткую, бо ж прывітаць прычыну гэткае нагоды было нялёгка: усё ў варушэнні паўзбоч яго, не вельмі сьцяжыла зразумеласцю. Ён проста апыноўваўся ў інтуіцыі супраціву дзеля ўласнай абароны. Але свайго бяссілля, як іншыя з ім, роўныя, не адчуваў. Затое быў чутлівы да дработкаў. Варта

хоць бы невя-лікай няўважнасці да яго, да ягонай пасады; адважся пасупярэчыць ягонай пласкатай мудрасці ці доваду, ужо будзе дастаткова яму ненавідзець.

– Добра, – лежачы на дыване, як перад гэтым утаропіўшыся ў столь вачыма, сказаў ён, быццам хтосьці змусіў яго праз колькі цяжкіх ваганняў згадзіцца з чымсьці надзвычайна важным...

На адоле ўжо часцейшы гоман і хаджэнне. Смачны пах з кухні-клубу Самапомачы сюдзіўся і да ягонай гасподы. За вокнамі, што кадзе прасвечваліся сонцам і азеравелі небам, пачынала дзьмуць. Узвершы руінаў, у блізасці будынку Самапомачы, абцягваліся цьмяным адсветам пралётнага холаду. Ад таго, што ў Арэмчыкавай кватэры было цёпла, знадворная шарахлівасць паветра яшчэ больш сціжыла іхную ўтульнасць і здаровасць. Адчувалася лагоднасць, жывая, але нябачная, ахутвае дабратай жыцця.

Узімку глядзець праз вакно Арэмчык не любіў. А калі прыходзілася, дык яму ўспамінаўся бацька. О, ён ніколі не забудзе бацьку! Можна, тое мінулае і зрабіла Арэмчыка жаданнем прылучыцца да жыцця бацькоўскай няўмольнасцяй і ўчарэпліваасцяй.

Бацька на Палессі гадаваў коні для татараў, і каб выгадней іх прадаць, загнаўшы маладога каня ў вузкае стойла з дубовымі пярэчынамі, торкаў яму ў бакі лясінавым кійком. Конь прыгаў, біўся ў цеснай загародзі, але вырвацца ня мог. Успенены і па-жывёльнаму уцвелены, уздымаўся на дыбкі, іржаў. Гэтак уторвалася колькі дзён, пакуль конь ад дотарку, нават далоні, не мог спакойна стаяць, ірваўся на прывяззі, прыгожа-дзікавата наравіў наўздады, уздымаўся, развіваючы доўгі хвост, падгінаў дугой падстрыжаную грыву – добрым выглядаў. Маленькі Арэмчык перша палохаўся, а потым прызвычаіўся – памагаў бацьку. Дзіцячыя вочы глядзелі натрасцяй здзеку. Зводдалі, дакуль мог дастаць доўгім пугаўём, торкаў каню ў паджыветніцу. Адноўчы, марознай раніцай, конь на прадажу вырваўся з рук парабкаў, бегаў па шырокім дзядзінцу, спрабаваў пераскочыць замёт, не даваўся злавіцца. Бацька злаваўся, крычаў на парабкаў, а тады не сцярапеў, прыбег да свайго пакою, узяў паляўнічую стрэльбу, застрэліў каня. Арэмчык-дзіцё радаваўся, пазіраючы, падскокваў на падваконніцы, выціснуў шыбіну нават. Бацька спакмеціў гэта, раз’ятраны падбег да вакна і стрэліў над галавою Арэмчыка. Не задаволіўся, прыбег у хату, перапалоханага да непрытомнасці сына падняў за валасы, шпурнуў

на падлогу... Арэмчыку памятаецца – гэтага ад яго не забярэш! Яно ж мо і прывучыла яму некаторы асабісты сэнс жыцця.

Устаў з дывану. Дамаведку і дачку не паклікаў памагчы прыбрацца – усё зрабіў сам. Завязаў гальштук, абклаў каўнер, надзеў на правіцу яшчэ адзін каштоўны пярсцёнак і ўпэўніўся прад люстэркам у прыгастве постаці. Ён ведаў: на сходзінах ён мусіць паказацца. Нават добра чулася, што дамаведкі і дачкі не было побач. Яму жадалася звярынай ціхасці, інакш ён бы не скарыўся будрожнасці пачуцця задаволіцца надуманым – літаратурнымі сходзінамі.

Пайшоў на адол. З ім барздзілі прывітацца. Бы рэдкі і родны госць у вялікай сям’і, ён апынуўся сярод знаёмых і блізкіх прыхільнікаў. На абліччах у шмат каго з іх была своеасаблівая ўражлівасць чэсці і дасяжлівасці чыноў. Але па маршчынах можна было дадумацца пра іхнае гора нат у днёх, якія яны чакалі ды жадалі скарыстаць. Блізу так выглядала, што перамена, прынесена вайной, яшчэ аніяк не магла дапамагчы ім, аніяк не можа дацаніцца іх. Яны верылі сваім прыхільнікам і самім сабе, быццам палохаліся, каб, пакуль жывуць, іх не мінулі, а спакмецілі. Таму Арэмчык прыплыў ці не першым караблём наземным, каб уратаваць, падабраць іх у менскім моры руінаў. Роспач мінула. Яны адольвалі існую смуту: пэўніліся ў здзяйсненні сваіх парыванняў.

– Здрасце! – падышла да Арэмчыка старая жанчына. Працягнула яму руку. – Ах, ізвініце! – раптоўна склікнула яна. З вялікай, чорнага ворсу, муфты адваліўся ласкуцень шкуры. – Это не майму васпітанію! – жанчына ледзь не ўсхліпнула. Але Арэмчык і не заўважыў ейную турботу – здароваўся з іншымі гасцямі. Дзеля нагоды быць сярод грамадства не паленаваўся вычытаць наўрочны афарызм. Гэтае, узвышонае і быццам апрычонае, некаторыя ўжо пачулі ад яго. Ён казаў: ”Калі не смерць, ты б нічога і не зрабіў у жыцці. Смерць падганяе нас!”

А старэчая жанчына не адставала. Яна рада бачыць Арэмчыка, яшчэ раз падзякаваць за запросіны, хоць ёй давялося спаткацца і быць прынятай Арэмчыкам па жаночых справах усяго аднойчы. Яна апавядала:

– Очэнь блagarодны, васпітаны чалавек. Удастоіў узнач мой адрас і запісаць дажэ...

Старэча нібы лютавала маладосцяй. Паказаўшы дыплом, яна казалі:

– Толькі з вашай міласці мы адкроем в Мінске інстытут бларадных дзевіц.

І прасіла неабьяк, што, як будучая дырэктарша, яна ўваскросіць усё ранейшае, толькі дайце ёй сродкі і памяшканне.

– Дзякую, дзякую! – радаваўся ўдзячна Арэмчык і прасіў прабачыць яму, бо спяшаецца паглядзець на кухні, як там прырыхтаваны пачастункі. Ён гэтак заняўся літаратурнымі сходзінамі, што нават наказаў не варыць жытнёвую зацірку для менскіх урадоўцаў.

– Очэнь бларадны чалавек! Будушчы князь Севера-Западнага краю. Такавых лічнасцей яво вялічавству нікак не абысці! – натхнёна выказвалася старэнькая дзяўчына, былая інстытутка, і падаравала Арэмчыку рэверанс, быццам штосьці адважала на ручных вагах.

– Ацю, чартуха! Не адна жылачка не трэснула, – пажартаваў Травянец, мастак і таксама не інакш дзядок-дзядком на выгляд.

– А-а, добрым часам! Рдзі цэправы ў градзі атракавіцаў! – прывітаў мастак вядомага журналіста. Яны дружылі і ведаліся перад вайной. – Мяне не запрасілі...

– Уцінемся, – адказаў журналіст ды глыбей уцягнуўшы шыю ў шалік, запрапанаваў: – Хадзем. Арэмчык запрашае мяне на сходыны. Там і даведаемся, ці есці дасць, а не дасць – не прывыкаць...

Мастак злаваўся, казаў усялякія праклённыя словы на імя Арэмчыка. Апрача ядкавання ды напатканай у рэверансе інстытуткі, мастак уціхамоўваўся шаптаць яму іншыя ятрасці.

– Пакутваць буду, калі пайду або выганяць адгэтуль, – нашэптаваў ён. Згаджуся на двух гарах сядзець: і на палітыцы, і на мастацтву. Я мерзну, чакаю жытнёвую паліваку – целатворную кантарнасьць нашу, а тут... тут!.. Я цэлы год не еў мяса – паглядзі, колькі настаўлена яго на сталох...

Мастак паціраў рукі.

– Я сам глытаю слінкі, – сказаў журналіст.

– Мы на скраю прысядзем, вось там, на лаўцы, каля ўваходу, як што, дык уцячы будзе лепей, – прапаноўваў мастак.

– Але – не інакш – ты ж не запрошаны, – згадзіўся журналіст, вітаючыся з некаторымі знаёмымі і знаёмячы іх з мастаком. Мастака Травянца, хоць і вайна, ведалі. Ягоных некалькі малявідаў, нешта ў стылі беларускага арнамета, купіла ў камісійным магазіне фраў Сконтаўт. Завяліся грошы. А перад вайной улады не прызнавалі яго, нават пасадзілі ў турму за нацыянальнае дэкадэнства. Ён

калісьці намаляваў адну-адзіную карціну “Гультай, справядлівасць і магіліцы”. Усё там было скамбініравана разгонам драматычнай паўтоннасці, згубленымі сценямі на выступнасцях аб’екту кампазіцыі. Разумныя менскія крытыкі прарочылі яму будучыню, але ўлады арыштавалі яго. Шмат год не прышлося яму хадзіць свабодным на па-свойму любыя магіліцы, цешыцца “ляснымі хмарамі” – ляснымі вазёрамі. Толькі падчас вайны ён вызваліўся з турмы. Ён зноў пасяліўся ў Менску каля Перакопскай вуліцы, у разбураным доме найшоў невялікі кут, абглядзеў яго і абсталяваў на зімку. – Бульдогава будка, – прыклікаў ён свой затулак. Замест зам-ка, выходзячы стуль, падвешваў маліновую стужку звязаную трыма вузлакамі-лэсткамі. Заробленыя грошы за працу, раздаў на вуліцы, а астатнія дараваў дзіцячаму прытулку пры менскай Самапомачы. Ён цьвярдзіў:

– Хто, як не дзеці ў вялікім горадзе, распаўсюдзяць тваю славу! Трэба толькі, каб яны ведалі цябе... Фу вам! Ідзеш па вуліцы, на якой жывеш або часта ходзіш, – малыцы падраслыя і смаргатыя: – Дабрыдзень, спадар! – і калі з бацькамі ідуць, скажуць: – Гэты дзядзька грошы дае, ён, мабыць, багаты. – Бацькі не прапускаць даведацца, хто ёсць, што робіш... Слава, юнакам!.. Фу на вас – вы нічым не рызыкуеце старымі быць! А прад гэтым нас, атрокаў сівенькіх, праславіце. А вашай памяці астаюцца дні мінулага растання з намі – бясконцу гэтак ідзе!.. Фу там! Ці не прызвычаеваюся да сваёй любові: загаманіцца!.. Завітайце – пакажу недакончаную карціну. Можна, пачастую: учора пірог хлеба зарабіў за партрэт. Ай-жа, ды немка! Рубенсаў драцявень такі! Гаворыць, гаворыць, усміхаецца нават і хлеб кладзе на падваконніцу дзіравую, а я толькі белямэ – па-свойму дзякую ёй, кажу: прызвычайся да нашага... Фу на вас! Бывайце – затлумачуся з вамі! – заканчваў мастак і барздзіў ці да ядальні, ці да камісійнага магазіна пагутарыць з фраў Сконтаўт, а ў міжчасе даведацца ад яе пра заказы на партрэты. Радзьва завітваў і да журналіста. Журналіст паважаў ягоную творчасць, вельмі ахвоціў нарэшце выказаць на палатне ідэю, якую ён расказаў яму, прахаджваючыся па вуліцах зруйнаванай сталіцы. Журналіст называў сталіцу “Горад слёзаў”. Шукаў нагоду напісаць начырк на гэтую тэму. Мастак супярэчыў яму.

– Фу ты, чарцяк! Як ты знойдзеш і скажаш у кроплях слоў такую вялікую трагедыю? Вось, прынамсі, мазкамі фарбаў можна выкласці тысячу словаў, тысячу думак. Прыкладам, некалькі тонаў

і паўтонаў у рэзкай дынамічнасці лініяў скажуць вам пра вецер ці то ўздых зямлі, што быццам дзесьці у царкве святы “Амін!”, або ў неадоленай смеласці анёлаў – нашыя ўздыхі, што спадзяюцца ступіць у сцін радасці змагання. Ворагі іхныя, людзі таксама, не ведаюць, як спаткаюць дзень наканавання, бо ж мы ўсе любім смерць ворага. Але сярод атораў змагарскіх я пакажу цярыпуна сваіх пакутаў, што ўжо даўно закаваўся ў спадзяванні дахвальнасці. Аднак – фу на яго! У кожным ягоным руху будзе няпозны дзень перамогі, ці то інакш: несмяротны вобраз!.. Ака сцезі – скончу маляваць, пры-нясу паглядзець! Пакуль што не адвона ідзе, а можа здарыцца – зб’юся.. Фу, мантач я! Пра часапіс як там, скажы?.. Калі толькі немцы не дазваляць выдаваць часапіс мастацтва, я закладу патаемны, я найду грошы, з дапамогай фраў Сконтаўт прадам мае найлепшыя карціны, а калі не мае, дык перамалёвы з выдатных мастакоў нараблю – грошы таксама...

– Усё гэта, Травянец, мітусня. Існасць ад усякай мітусні! Няма ў саміх – не атрымаеш ад чужых!.. Падчас вайны мастак не мастак, а куля, што забівае або заклікае забіць.

– Фу на цябе карэннага! Кожны дзень ясвіш біблейную мудрасць – дылетаншчыну: пажывём – пабачым! Не палкоўнік, а ведаеш: гарматы страляюць – пячы жаўнярук па сваіх і чужых да апошняга дыхту... Няхай па-твойму будзе. Бывай!

Здаралася, мастак сказаўшы: бывай, не адразу адыходзіў ад журналіста, і журналіст находзіў цярыпліваць апраўдаць сваё: пажывём – пабачым.

– У эпоху найвышшага развіцця тэхнікі, у эпоху жарстлівых войнаў якраз найчасцейшына вельмі ўрочвае чалавека, ці то ён харобры змагар, ці то ён трус, – казаў ён мастаку і абасноўваў: – Псіхалагічны мамэнт свядомасці кароткасці жыцця пануе найбольш у людзкой душы. Таму ён неспакметна дае ведаць сваю моц, калі можа рынуцца ў ходанна за дабро жыцця.

Гаварыў журналіст і пра тое, што кожны індывідуум ёсць схільны да прасторнасці і разгулу ці ў сваёй айчыне, ці назвонках яе; моў, наогул, чалавек – ціхая падточная крыніца: усё-ткі панаваць. Але пры сутнасці ўсясветнай агульнай роўнасці народаў і іхнай незалежнасці, ахвота разбойства, прасторнасці, разгульнасці знікне – залянуецца ў нацыянальна-сацыяльным варушэнні. Кожны мусіць заняцца собскай гульнёй... і заканчваў: – На свеце няма ідэальнага анічога!

– Фу, ако сцезі твае! – быццам недаверліва, быццам не маючы часу слухаць журналіста, упэўніваўся мастак, яшчэ раз развітваўся – адыходзіў.

І цяперака на сходзінах ён таксама хацеў напамніць пра часапіс, але не адважыўся: ці ж пра гэта гутарыць тут, сярод невядомых людзей, між гэтакіх сытных страваў? А ўсе стравы былі навараны па смаку самога Арэмчыка. Ён смакаваў кожную падліўку, бульён і як пахнуць прыправы. Ён доўга не выходзіў з кухні: распараджаўся, спрабаваў. Быў мілы. Маладую кухарку прасіў абцерці яму запа-тнелае аблічча, і калі яна рабіла гэта, ён цеправа пазіраў на яе, любя шкуматаў ейны бок каля поўных дзявочых грудзей. На падношчыцаў страў таксама бочыў позірк. Падціскваючы вочы пад падлоб’е, пытаўся ў іх:

– Ну як, сталы красуюцца? – і адказваў сам: – Я думаю, красуюцца! А-а?

Ад занятасці нават не заўважаў гоману гасцей у залі, уторны грукат уваходных дзвярэй – госці яшчэ прыходзілі.

Арэмчык, бадай, забыўся пра свае наўмеры паслухаць паэтаў і пісьменнікаў. Раўняў кавалкі мяса, радзіў, як лепей падчэрпваць бульбяную кашу. Кухарцы ўдавалася ёмка, ён памахваў галавой і штосьці нават ціхотна папеяваў.

Неўзабаве адна з падношчыцаў сказала:

– Семдзсят занеслі – месца няма.

– Семдзсят? – уцешыўся Арэмчык і не мінуў кароткім стрымком пальцаў папесціць падношчыцу па шчацэ; паглядзеў у кацёл, там заставалася яшчэ шмат кускоў мяса.

– Ужо пара самім падкусіць, – прапанаваў ён кухарцы і незнамым падношчыцам. Адышоўся да падвальнага вакна. Запацелья шыбы залаціліся, зрэдку за імі, на вуліцы, мільгалі ногі прахажан або праязджалі нямецкія вайсковыя машыны. Арэмчык чакаў. Умовіўся з літаратурным крытыкам Пацеем: пасадзіўшы гасцей за стол, той пакліча яго.

Блізу ўсе, каго запрасілі, прыйшлі. Кожны, хто спаткаў сваіх ранейшых знаёмых ці супрацоўнікаў, прылучваўся да іх і сцярога трымацца гэтае групы. Зала была нацпелена. Даўгія сталы расстаялены літарай “П”, бы ў сэнсу: парадак, пашанота ды падступнасць. На правай сцяне ад уваходу вісеў плакат-малюнак. На ім тырчэў плуг, і мужчына, ні то селянін, расставіўшы рукі, прасіў: “Мы хочам зямлі”.

Мастак Травянец доўга азіраў плакат, а тады нахіліўся да журналіста, шапнуў яму:

– Фу ты, спакменная! Скрытны подзьмух ветру, і “Хочам зямлі” ўцячэ.

Журналіст згадзіўся з ім, але маўчаў, галавой толькі кіўнуў.

Нарэшце прыйшоў Арэмчык. Уздымам рукі прывітаўся з гасцямі. Яны глядзелі на яго, апладыравалі яму. Некаторым, добра знаёмым, Арэмчык памахваў галавой. Адчуванні, што з’явілася раптоўна, яшчэ пакуль быў на кухні й чакаў клікання прывітаць гасцей, завалодала ягоным сэрцам поўнасьцю. Усё, што думалася пагардна і ненавісна, усё, што некалісьці знаходзіў у іншых людзей праціўнае яму, прынімалася, спаткаўшыся са здзейсненым надумам, сапраўднасьці. Яе было не мала, а наадварот – шмат. Арэмчыку сталася сорамна перад гасцямі. Яны гэтаксама існавалі дзеля яго, як ён для іх. Яны таксама без нейкай будучыні. Ён зразумеў самага сябе!.. Кім быць сярод гасцей? Ён атупеў. Збянтэжаны, быццам узнесены плёскатам далоняў, ён ішоў да свайго месца за сталом. Мімавольна зморшчыўся ад променя сонца, што зналусна, накаротка, зіхнула праз вакно ў залю.

– Пачынай. Я не буду выступаць, – шапнуў Арэмчык крытыку Пацею і сеў у сваё крэсла. Махам галавы падзякаваў гасцям за ветлівасць. Воплескі аціхлі.

– Я цэлыя дні радаваўся, – загаварыў крытык, – калі прышлося пачуць просьбу зрабіць невялікі даклад пра нашу літаратуру. Так, дарагія спадарыні й спадары, нам належыць тое, што мусіць належацца. Мы не крыўдуем, а ўцяшаемся наяўнасьці прагрэсіўных моваў расейскага і нямецкага народу. У даным выпадку: іхняя літаратура...

Прамовай Пацея госці захапляліся, яму апладыравалі.

– Хоць Скарына беларускі для Усходняе Эўропы, тая самая эпоха італьянскага адраджэння, аднак, ці ёсць карысна беларускаму народу, кажучы расейскім словам, “прекланяць” рускіх і ўкраінцаў, і іншыя славянскія нацыі перад ім, перад ягонай вялікомасцай? Я адказваю: не. Толькі таму, спадары, што гісторыя – смешная рэч і вельмі неахайная ў выніках. Крывічы нарадзілі расейцаў, ірландцы брытаў. Сыны народжаныя сталіся перад жыццём больш імпатэныя, чымсьці іхныя бацькі, больш занятыя зместам дбайнасці пра сябе. Яны забыліся, ад каго паходзяць, яны жадаюць уладаць, панаваць. Ціхі супакой дзяржаўнай мудрасці

нарадзальнікаў апынуўся ў волі воінасці, у сіле прасторнасці... Так, так, спадары. Я зашмат да гісторыі ўкараскаўся, пра літаратуру нашу забыўся... А між іншым, жадаю сказаць, вось тут якраз гас-падзін Злоеў ёсць, ён ад пажару ўратаваў у Полацку старыя даку-менты, і мы збіраемся разам напісаць з іх кніжку пра Скарыну.

Пацей скончыў прамову. Яму зноў апладыравалі.

– Фу ты, сілуэт! – брумкнуў сам сабе мастак Травянец і лёгка, дзеля прылікі, нячутна, таксама склаў воплескам далоні.

– Падымем келіхі за нашу літаратуру, – прапанаваў Арэмчык.

Салідарыст Траяконяў моцна засмяўся. Шмат хто ў блізасці яго падтрымалі смех. Яго ведалі ў Менску. Ён хадзіў ва уніформе гестапаўца з расейскіх карных кагортаў або ў звычайнай цывільнай вопратцы. Любіў блізу кожнага дня “паіграцца з картафлянікамі”, як казаў ён. Завітваў да каго-небудзь у хату або на кватэру і, калі напаткалася сустрэць там юнака ці дзяўчыну, прасіў выйсці з ім, паказаць дарогу ў лес за Менск. Пасля таго бацькі не спатыкалі свайго малога сына ці дачку жывымі, праз колькі дзён знаходзілі толькі труп з прастрэленай галавой.

– А вот в общастве институтак такое павядзеніе непрылічным будзет. Это некультурна з адной і другой стораны, – сказала быўшая інстытутка сваёй суседцы, артыстцы і каханцы япіскапа Філіцыя.

– Это прекрасны русский задор!

Вусны артысткі, адказаўшы старэнькай інстытутцы, зрухнуліся роўным пераборам цельца вусініцы – выказалася ейная гордасць.

– О, да! – пабарздзіла ўлагодзіць інстытутка. – Не іначы: наш русский!

Яна хацела сказаць штосьці больш. Яна любіла пагутарыць... Але загаварыў Арэмчык, ён прапанаваў:

– Цяперака нас прывітае як чытач нашай прэсы і як прадстаўнік сялянства спадар Цярэм Адамчык. Прашу.

Бедны Цярэм! Заімшэлы пень ачысцілі, выкарысталі на ім сесці, то адно! Ён прыйшоў на запросіны, аднак пра гэты неспадзевак і пашанотнасць не ведаў... Аднак была нагода. Выйшаў на сярэдзіну гасціннага пагосту. Яму апладыравалі не ўсе.

– Каб ведалася мне, быццам каралю сялянскаму, я мо сваіх пашчонкаў прывёў сюды паздаровіць ды прывітаць вас вялікай шчырасцяй нашай мужыцкай, а то якраз не ведаў пра вашу шчырасць,

таму і не ведаю, што набаіць вам, чым дзякаваць вас. Дзеля нагоды, балазе мне ды ім, трэ было ў лапцікі лычаныя абуцца і вышыванкі апрануць... Таму сам за сябе і за тое пабарджу і падзякую ўсім вам, спасібо-дзякую!

Ён пайшоў да свайго месца. Госці абыяк захлопалі воплескі, засмяліся. Артыстка, у якой заўсёды чутнасць уражання азначвалася на вуснах, пагардліва пакрывіла іх. У вачох бліскотных, вадзяніста-парожніх унадзіўся прыпамін: яна дзесьці бачыла Цярэма.

– О, пёс стары! – успомніла яна, ён быў у япіскавых гасподах.

– Он і мяня смушчае!.. Вобшчэ, как в інтылігентнае обшчества кресціян валакці. Проста ужас! – уздыхнула інстыпутка і глыбей усунула рукі ў сваю чорную, зношаную муфту.

– Фу ты – аўтарытэт які! – ціха, ён меў на ўвесе Цярэма, шапнуў мастак журналісту. Неспакметна даланёй абцёр рот. Завіхна даядаў мяса.

– Ды што ім аўтарытэт?.. Уся іхная вялікомасць і дзейнасць на зачопах і баляваннях, – таксама нахінуўшыся над талеркай нашэптна загаманіў журналіст. – Чужацкі аўтарытэт для іх – Бог, а свайго яны не парупяцца ўзняць. Яны напаскудзяць яму, патурбуюцца пусціць яго паўзці капустным жучком...

– Фу ты – яны ж любяць цябе! – запырэчыў мастак. Чытача сялянскага паказалі табе і іншым...

– Вечнае: фу ты, фу ты – кіньма вaley! Апошнія часы з табой цяжка гутарыць: усё адвона разумееш, усё цягнеся вагляваць мяне і маё...

– Праўда заўсёды – праўдзівая, – адказаў мастак і зноў затульней нахіліўся над сталом, каб выцерці настольнікам затлушчаныя мясам вусны.

– Фу ты! У прыгаству шмат прыгожага адцвітанья: я сваё з’еў.

Журналіст глянуў на ягоную талерку.

– Я раней за цябе.

– Фу ты, котурны дзядок! Яго варта намаляваць.

І мастак пачаў узірацца на Цярэма, дадумоўваць, якімі фарбамі ён мог расказаць трывогу і стронь душы гэтага чалавека. Мастак не памыляўся ў Цярэмавым становішчы. Ён уявіў яго бы знарочасць расчыненых дзвярэй, за якімі былі першыя вёсны імкненнасці, да спадзеву радасці жыцця, была вера і знявер, а цяпер ён усяго – прыпынак: час аглядзець перажытое ўчора ці даўнейшае.

На паўдарозе да свайго месца за сталом Міхась спаткаў Цярэма. Ён не ведаў пра запросіны Цярэма на літаратурныя сходзіны. Апошнія нядзелі яму не прыходзілася начаваць дома. Былі моцныя маразы і завірухі. У сірацінскім прытулку хварэлі дзеці. Некаторыя вельмі цяжка. Двое памерла ад запалення лёгкіх. Міхась мусіў апекавацца імі. З помачай Аленінай ён атрымаў ад немцаў крыху медыкаментаў. Алену, як немку, ніхто не запрашаў на Арэмчыкаву гасціннасць, разам з сабой яе прывёў туды Міхась. Пасля мінулаў нязгоды ён зноў сустрэўся з ёй.

Алена ціха:

– Жыве! – ускрыкну вам! – спаткала Цярэма Алена. – Які мілы ты! Паміж цынікаў трэба па-цынічнаму захоўвацца – я гэтак зразу мела вас... Ах, мой вялікі кароль сялянскі!.. Паміж намі сядайце... Няхай яны слухаюць, мы ж пагутарым. Як даўно мы не бачыліся. Ці здаровыя вы?

Аднак Цярэму было не да Аленіных захопнасцяў.

– Мне, Міхась, – звярнуўся адразу да яго, – асталося толькі пасмяяцца над сабой... Дурань я!

Цярэм глянуў на Алену з пэўным недаверам. А ёй здалася Цярэмава захоўнасць нейкай блізкай і нядаўняй, якраз той самай, як некалі там, у двары, калі ён прыйшоў пагутарыць пра Міхася. Яна, уважлівая пачуццю радасці ды любасці, нахінулася і пацалавала яго. Цярэм мусіў штосьці сказаць.

– У жоўтую вопратку ўбраліся... нібы салдатам нямецкім выглядаеце.

Яна засмяялася, патрэсла Цярэмаву руку.

– Надоечы ў пунчы лася прыстукнуў і, бадай, усяго ў Самапомач перанёс, каб дзяцей у сірацінцу карміць. Думаю: Міхась будзе радавацца... Папрасіў Арэмчыка не казаць, што мяса ад мяне... А мяса тое вось тут на стале кадзее, жырועца. А дзецям?..

– Не было. Галадуюць, – адказаў Міхась, – перахапілі.

У Алены пырскнулі слёзы.

Арэмчык прапанаваў паслухаць прозу пісьменніцы Вольгі Стаполі. Пісьменніца пачала чытаць пафасна, з даўгімі паўзамі, расцягнутым выгаварам словаў.

– Ахтунг! – скрыкнуў Арэмчык, і госці ўскалынуліся. У залю ўваходзіў Саболік. Зняўшы шапку, ён вітаў ейным узмахам гасцей. Луныявы чэрап ласніўся. Скрайкі валасоў каля лысіны былі наглядка збрытыя. Апошнія месяцы ён больш апратвіўся і растаўсеў. Не-

вялікі живот, але выпуклы, выторкваўся наўперад, навісаў над нагамі. На ягоным твары заўсёды находзілася наўмысная сцень суровасці чалавека, што ведаў сваю вартасць, якой ён ніколі не здраджваў – разумеў ейную патрэбнасць. – “Я ёсць і я паважаю сябе!”

– Вельмі ўдзячны!.. Павер, я забыўся пра нашу спрэчку, – неспакметна ўсім сказаў Арэмчык.

– А сам прамаўляў? – спытаўся нецярпліва Саболік і расшпіліў пальто, сеў у крэсла каля Арэмчыка.

– Не. Навошта?

– Як навошта? Ты ж паклікаў іх, значыць: ты пан іх!

– Мне сорамна сталася ад маіх собскіх дзеяў. Усе госці знаёмыя – што ад іх пачуеш?

– Ты мусіў у прамове папярэдзіць іх: Беларусь была і астанецца правінцыяй... Ды што казаць? Дзівак нарадзіўся – дзіваком і памрэ! Прапануй тады, няхай заплоцяць за стравы.

– Даруй. – Арэмчык успомніў: – Спадарыня Стаполя, чытайце далей.

Пісьменніца ветліва аставалася на сваім месцы і чакала, пакуль ёй скажучь працягваць чытанне.

“Мілы мой, далёкі мой, дзе ты? Над сталіцай нашай гудучь варажыя самалёты...”

Арэмчык прыпыніў яе.

– Шаноўныя госці, прашу выпіваць, закусваць, прынясуць больш, прасіце падношчыкаў. А потым, у імя дарагога госця, нашага дзеяча спадара Саболіка, прашу перастаць курыць...

– ... навошта смуродзіць? Не стойла тут! – падтрымаў Саболік і ўстаў, парукаўся з Арэмчыкам. А тады селі бліжэй, бы прыслухоўваючыся голасу пісьменніцы, ціха загутарылі.

Мастак зноў уцешыўся.

– Фу ты – калыханая! Паядзім, братка Травянец, на дваіх закажу.

І ён паманіў падношчыцу.

– Дзве падвойныя – калі ласка.

Падношчыца не згадзілася з ім:

– Адну падвойную магу.

– І то добра – нясеце. Дзякую!

А пісьменніца чытала. Яна скардзілася на пакрыўдаваную дасяжнасць жанчыны.

“Куды, пад чые крылы ратунку і пешчы затулюся? Мілы мой, далёкі мой! Я ў нацельнай кашулі выбягаю з дому. Над мной светлы вінаград фосфарных лампаў. Бягу ў зямлянку на нашым дварэ. Тут вохка. Хлапчукі з нашага дому, гуляючы днём, днём сонечным і спакойным, днём далёкім, далёкім ад фронту, набрудзілі тут. Але любя мне. Некалісьці мой будучы сыноч будзе гэткім... А цябе няма. Гарматы страляюць, выбухаюць бомбы, а мне здаецца, ты бяжыш схавацца побач мяне. О, мой незабытны! Колькі радасці ты даў мне! Вярніся. Я напатагове ў цялегу запрагчыся, салямонавай кабылай быць, каб вязці цябе да дому нашага. Я калісьці ад шчасця, падараванага табой, ледзь не памерла. Я хачу памерці... Мілы, вярніся! Няма. Гарматы страляюць і грымотна бухаюць бомбы. Над уваходам сховішча азарыта. Гэта пажарыць наш дом... Дзе ты, любя, незабытны! Якая зара ў сэрцы тваім? Я не адмоўлюся ад сховішча – яно спадак мой. Я мрою ўпрыгожыць яго. Засцялю краскамі – будзе водар лесу і ніў побач нас... Дзе ты? Няма супакойнасці жарсці маёй! Што сказаць мне? А ведаю: усё-ткі ты недалёка ад мяне... Памятаеш – як не сорам табе? Ласкатаў маё цела сваімі сунезнымі, распалёнымі далонямі. Яны часлінкі твайго сэрца – вырваліся спаткацца з постацямі маёй. А тады прывёў у свой студэнцкі барак і сказаў: – Спрагу нашу вадой праганяем, калі п’ём з пажарнае бочкі, што ў канцы калідору стаіць.

– Без кружкі? – спыталася я

– Але. Калі шчыра кахаеш – нагніся, папі, – адказаў ты.

І я піла. Твой жарт быў мне каханнем... У вашым бараку таксама брыдкія хлапчукі жылі: мышэй у той бочцы тапілі. Я піла той бруд. Гэта мая кляцьба была: кахаю цябе! Утолівала спрагу ад тваёй жарснасці. Мне асалодна ўспомніць смак вады тэй!.. Вярніся... Няма!”

– Фу ты, беспасажная! – падумаў мастак, памалу жуючы ласінае мяса, падбіраючы кожную крошку хлеба. Ён адшукваў іх на сталі, скачваў кулькай, клаў у рот. Яго нават здзіўляла, што не ўсе ядуць, што недаедзенае забяруць ды адносяць да кухні.

– Фу на вас – аднаклетачныя! Ужо нажараваліся пад пуп, – шапнуў сам сабе чутна мастак.

Пісьменніца кончыла. Ёй доўга апладыравалі. Шмат хто з гасцей яе ведаў. Ведалі пра ейнае няшчаснае каханне да маладога паэты, што любіў пісаць баёвыя маршы. Але нядаўна ён зусім перамяніўся – пайшоў у лес, у партызаны. А старая сяброўка, быў-

шая інстытутка, пазлавалася. Ёй дагадвалася: ці не пра яго чыталася?

– Ву нашай васкрэшшай імперыі таковага сапляка не нужна імець. Ведзь он проціў нас. Ведзь он нацыяналь!

І яна, хоць упершыню, сустрэлася з япіскапавай каханкай, сказала ёй:

– Но пісацельніца нічаво. Что падзелаеш? Я точна, как она, кагда-то была влюблена в аднаго кадета. Паршівы мальчышка был... А па сікрэту вам: пісацельніца сейчас немца любіць. Прыкрасны чалавек. Фольксдойч з Пазнані. І между прочім ана тоже немецкаго проісходжэня, о чем і метрыку імець.

– Это хорошо. Но почему она пішет по-беларускі? – спыталася артыстка.

– Вы хатіте сказаць: пачему не па-рускі? Тада вы правы – нехарашо!.. Но ана здесь радзілася, патому і знает беларускій...

– Да. Но-о это неспрыятно!

Інстытутка сказала, што нічога не зробіш: прыроджанае, роднае цяжка перамяніць, але яна апавядала артыстцы: ёсціка ў Стаполі надзея не ведаць беларускую мову. Хутка будзе гутарыць і пісаць толькі па-нямецку, ведзь будучы муж-немец у сваім часе таксама цікавіўся журналістыкай і пісаў кароткія апавяданні для дзяцей. Ён вельмі заботны і спачувальны чалавек – пасля вайны збіраецца пабудаваць у Кэнігсбэргу мадэрную друкарню дзеля патрэб Ост-еўропы.

– Тада выходзіт – она лоўкая жаншчына?

– Окола этага... Ды ведзь эта очэнь проста!

– Пусць круціць мужчынімі – я за яё!

– Вы прікрасная жаншчына! Будім знакомые. Воспітаніца імператарскаго ліцэю благородных дзевіц, Праскоўя Смігловіч, з Мінску.

– Я належна: Алачка, артыстка із этава беларускага театра.

– Цеперічы я пазнаю вас! Голас ваш пазнаю... Прасціце за нескромнасць: ведзь вас яво преісвешченство япіскап Філіцій уважае?

Артыстка адразу адказала:

– Это не ваше дело!

– Я согласна... Ізо располажительносці к вам спрасіла об этом.

– Это вас не касается! – злосна адказала артыстка і адварнула ад інстытуткі.

Да гасцей звярнуўся Арэмчык.

– Як шчасліва было паслухаць нам твор спадарыні Стаполі... а цяпер, калі ласка, крыху адпачнем – аб’яўляю перапынак на некалькі часінаў.

Госці адыходзіліся ад сталоў. У кожнай грамадцы загаманілі. Траяконяў, нягледзячы на Арэмчыкаву просьбу не курьць у гонар Саболіка, закурыў нямецкую сыгару. Ён разумеў, што робіць гэта нарошні. Арэмчык астаўся сядзець, часта гладзячы пясцей валасы, гутарыў з Саболікам, які нешта шчыра даводзіў ды тлумачыў яму. І ён не супярэчыў Саболіку. Душа цярпела роўнаважнасць, хоць можна было ўспалымнець незадавольнасцяй і сваркай. Саболік гаварыў яму голасам, бы з дубовага дупла воркут лясных удотаў.

– Усе яны – нішто... Пажыві, загруней грошакімі залатымі і ўступі месца мне.

– Добра, я згодзен, але пачакай, пакуль я папярэджу цябе.

Саболік настарожиўся.

– А як доўга – пачакай?.. Аднак, Божа мой, каб мы ды не згадзіліся.

Арэмчык зірнуў на шырыню залі – ледзь перамог сваю здэклівую задавольнасць: яму хацелася засмяцца. Ад Саболікавай шчырасці ў ягоным сэрцы завясёліла.

– Слоў сваіх не цураюся, – паабяцаў Арэмчык.

– Старая апасцень ідзе... скажы ёй: не турбуй, – папярэзіў Саболік.

Да іх падышла інстытутка. З ёй прывіталіся, і Арэмчык папярэзіў яе, як прасіў Саболік.

– Мы вельмі занятыя – заўтра ўбачымся.

Яна адышлася. Прылучылася да іншых гасцей: трох маладзёнаў, яны, бадай разам, працягнулі ёй далоні, абступілі яе, скрытна падмігваліся між сабою. Двое нават пачалі падтрымоўваць яе пад локці, бы кволую, старую вазу.

Саболік парадзіў Арэмчыку зусім іншае.

– Па-мойму, твая чэшка ці не водзіцца з чэхамі ў войску Тод... Гані яе!

– Няпраўда!.. Я ажанюся з ёй – прывык, роднай ужо сталася...

Саболік недалікатна захіркаў.

– ... і дурань жа – ты! З кім надумаў жаніцца... Навошта табе жонка?

– Балазе, тваім парадам, я можа ляпей падумаю.

– А як жа? Паду май і разваж на кажным пальцы...

Арэмчык зносіў яго: – Не варта гаварыць пра гэта. Жанчына – не так сабе занятак, а палова майго жыцця.

Адказваючы на Саболікаву гутарку, Арэмчык у міжчасе думаў пра гады, што перажыў калісьці, і пра дні, што напаткаў вайною ў Менску. Яны былі нядробязнымі прыгодамі. Усялякая абыдзённасць не кожнага кідае захопнасцяй парывацца за ёй слепавока. Ёсць часіны, калі ў жыцці трэба выбраць нешта сярэдняе, каб потым не быць чужаком свайму цяперашняму дый мінуламу. Ганяцца, як паляўнічая сабака, з аднаго гушчара ў другі за жыццёвым існаваннем, могуць толькі людзі, што нарадзіліся прадчасна прад якой-небудзь новай эпохай, або звычайна аб’явіліся, бы павялічэння колькасці насельніцтва ў якой-небудзь мясцовасці... Гэтыя развагі Арэмчыку з’явіліся яшчэ там, калі памагаў кухарцы на кухні. Яму сталася прыемна быць і слухаць людзей. “Чорт вас рэж – абы я не горшым жыў!” – мільгнула яму сапраўдна і пэўна. Ён заспрагнуў жыццёвай радасці, што роўная з людзьмі, роўная ў большасці іх, большасць, якая можа здабываць і тварыць сваю гісторыю.

– Шкада – хутка скончым, – сказаў ён Саболіку. – Яшчэ паэт Зноцік і ўсё. Письменнік Цяглавец не прыйшоў.

– Гэта той, што носам чмыхае?

– Можа і ён. Высокі такі.

– А-а, сціхні пра яго – ведаю. Біржа Працы прыслала яго да мяне сакратаром працаваць... праз тыдзень я выгнаў яго. Ён жа нацыяналіст.

– ... здаецца: ён пакінуў вас, а не прагналі.

– Не пад’язджай – забудзьцеся на яго... Я пакажу яму...

– Хай будзе добра – навошта шкодзіць чалавеку?

– Ты нешта змяніўся... не ўгонішся за тваімі настроямі: сяння – хай будзе добра; заўтра – лупі яго, а праз месяц: жанюся з дамаведкай, хі-хі – з дзеўкай жэніцца!

– Не дапікай мяне... Я вярнуся зараз. Вось той дзядуля развітваецца, хачу падзякаваць яму за мяса...

– Сядзі! – і Саболік стрымаў Арэмчыка, не пусціў адысціся. – Не рабі посмеху з сябе. Ён жа гошць, а не ты... Лепш прапануй выбраць спадарыню Стаполю каралеўнай Прыемнасцяў – будзе вясёла.

Арэмчык пагадзіўся з ім. Ён аддаваўся нахлыні сваёй незнаёмай перамены. Саболіку не пярэчыў. Несвядомая раўнадушнасць

да самага сябе ахоплівала і валодала ім. Ён, можа, па-іншаму перажыў той дзень, калі аставаўся адзінотным у гасподзе ляжаць на дыване і разглядаць зіхценне самацветаў на пярсцёнках, а захацеўшы пешчаў дамаведкі, быў бы сам любы ды прывабны.

На ім лягла пярэціна – сутнасць ягоных дзён!

– Шаноўныя госці, – звярнуўся Арэмчык, – я прапаную вам ведаць насяння спадарачню Стаполю каралеўнай Прыемнасці. Вітайце яе-е!

– Ура! – скрыкнуў салідарыст Траяконяў.

Госці апладывавалі захоплена. Саболік смяяўся. На ягоным увесе быў Арэмчык...

Цярэм пакінуў залю “Ноеў каўчэг”, як ужо назваў ён, Міхасю і Алене, літаратурныя сходзіны. Ён выйшаў увелены. Яго гняціла ўсё: і паступак Арэмчыкаў з ягоным падарункам мяса для сірацінскага прытулку, і Аленіны слёзы, якія толькі слёзы. Жанчына ўздрыгвае хрысціянствам! І руіны, што каля іх ішоў да сваёй хаты, і званіцы на Пляцы Волі. У душы было панура ды неразборліва. Але найбольш злаваўся на сваю старасць. Гэтая пакутная думка, непераможаная існасць, адолела Цярэма зусім. Аставалася, бадай, адно-адзіннае: мо ці не “хрысціянніц”, як і тая Алена? А ўсё іншае, большае, чымсьці ягоная старасць – жыццё народу – зробяць без старэчаў. Яго хвалявала, што заўтра або праз год ён памрэ. Ён ненавідзеў смерць, яна нічога яму не скажа, ад яе нічога не даведаешся. Яму ўспомніўся забіты лётчык. Калі б ты быў жывым, я, ведаеш, папытаўся б у цябе, як мусіла выглядаць па-твойму змененае на новы лад: – Я прыду мо помсным, мо няпомсным? – Ты цярпеў сваю праўду і справядлівасць: – Зуб за зуб, – але ты гнявіўся дзеля таго, каб астагна, з табой роўныя, адмовіліся жыць пакутамі, ці толькі, каб усчоліліся духам жыццёвае моцы?

Цярэм памеркаваў свае пытанні і адказы лётчыку:

Цярэм: Убогія духам – гінуць.

Лётчык: Пра ўбогіх не гаворуць – ім даюць.

Цярэм: Бо ж убогія любяць, каб ім давалі, а не гаварылі пра іх.

Лётчык: Калі ласка – убож іх убожанай.

Цярэм: Але. Інакш яны б не ведалі, што ўбогамі ёсць.

Лётчык: Ты і сам – убогі з убогіх. Вышэй ісціны чалавека ня ма.

Цярэм: Бо, прылучыўшыся да вас, хадзіў у вашай кагорце. Ды я адыдуся ад вас, буду ўбожыць самотна, і тады я пабагацею – стануся табой, якім ты абазваўся: помстным, суровым.

Гаратлівая парыўнасць старога Цярэма думаць усяляк пра жыцц-цёвья даляглінасці рабіла яго нашмат дзён нестарым. Думкі знахо-дзіліся! Ніколі недараванае – злачынства за злачынства; і ці хамір-ныя няправеднасць справядлінасці; спагадныя – паколькі і самі бы-лі неспагаднікамі прад неспагаднікамі.

Жыццёвая болясць адчуваецца асабліва, калі прыйшоў да жыцця з імём цяпершчыны, з імём старой, вялікай мінуўшчыны ад прашчураў. Цярэм быццам выпрошваў у свайго цела і душы помачы: пакінуць ягонае жыццё надоўга; даць яму моц і волю прыгнеціць або знішчыць тое, што яму не любя. У летуценнях узносілася патрэба падзяліць свет пакутаў спосабамі ратунку. А гэта не даецца яму: дадзенае, як нейкая непатрэбная патаемнасць... Вышэй душы інтэлект!

Праходзячы каля Вайсковых магіліцаў, Цярэм наўмераў схадзіць да капліцы, скуль некалькі дзён даўчасу, будучы з япіскапам, пачуў слабы людскі скрык, неўторны, але распачлівы. Ён адразу не пайшоў туды, абапёрся на чыгуначную агароджу над самым стрым-ністым скрайку магіліцаў. З усцяжу спаленага наўзгародзя Менску дзьмуў зімовы віхравей, уздымаў снежныя пылінкі. Металёвы за-мёт скалынаўся даўгім гудзеннем ды шэранеў замалёвай завірухі. Вадрыла акіянам сцюжы.

Капліца была паўпрычыненая. Праз парог, у сярэдзіну, убягаў вузкім клінам сувей снегу. Ад подзьмуху дзверы ледзь-ледзь адчыняліся і зачыняліся, пырскалі на знадворак сняжынамі. Дрэвы надрывіста шумелі. Цярэм турхнуў дзверы наўшыркі, увайшоў у капліцу... Ён зараз жа выйшаў адтуль.

– Зуб за зуб! – бяссведамка прагаманілі ягоныя вусны. Сэрца зашчыміла. У галаве апынуўся зыркi, застылы від, нібы нарошні ўкладзены туды яўнасцяй расчуленай будрожнасці. Цярэм пайшоў ад капліцы наўскразкі заснежаных крыжоў і магілаў... Аднак, апынуўшыся на прасцягох спаленага наўгародзя, апамятаўся. Яму вярнулася болясць, якая кожны дзень была вядомая.

Цярэм заплакаў слязьмі пакутніка... У Беларусі распачынаўся тэрор. Захопніцкая грэблівасць пераходзіла ў адступеннасць свае справядлінасці ў забойствах. Калі не справішся з усім народам, пачынай нішчыць яго паадзінотна. У капліцы Цярэм напаткаў скрэплы лядзінкамі крыві, набрунялы ад марозу труп жанчыны. Нямецкі багнэт, увагнаны ў грудзі аж па самы дзяржак, тырчэў над целам забітай. Цярэм дадумоўваўся: яе, мабыць, замардавалі тады, калі ён

спрачаўся з япіскапам каля магіліцаў, яны ж абое пачулі ейны апошні скрык...

А ў залі Самапомачы перапынак на некалькі часінаў зацягнуўся. Госці вялі бяседы. У грамадцы старой інстытуткі казалі:

– Лучшым жаншчынам – салют!

Сама ж інстытутка апавядала:

– Вёсе перамянілася ў маім жаночым пачуўстві, кагда на 14 гаду ўзросту даведалася, навошта жэнюцца, навошта патыкаюцца мужчыны з жанчынамі...

– Да здраўствуе жанская страць! – дасведна, з шырокімі ноздрамі, ап’янелы і пародзісты жарабок сярод свайго статку, гарластым гутарам прапанаваў салідарыст Траяконяў.

На сходзінах быў і палкоўнік Сконтаўт. Яму надакучыла адклікацца на “пане палкоўнік”, а наровіў і прывучаў знаёмых да новага:

– Калі ласка, гэр обэрст – я ж фольксдойч, панове!

Як адшуканага немца, хоць з беларускай крывёю, нямецкі вайсковы ўчастак паклікаў яго на службу, аднак зноў з Аленинай помачай яго прылічылі няздольным да службы ў дзейнай арміі, прылічылі старшым ганцом у мясцовай камандатуры. Яго крыху абдолілі ў афіцэрскай ступені: з палкоўніка асадзілі ў звычайныя лейтэнанты. Але ён не шманаў. Чаму не быць палкоўніку лейтэнантам?

– Як падабаецца табе новы генерал? – спыталася Алена ў Адамчыка, зірнуўшы на Сконтаўта, ён якраз праходжаваўся па залі з Ганяй, трымаючы руку наўперадзе, за падпругай дзягі, часам заварочваючыся здрыгваў правай нагой, быццам у ёй была ўстаўлена спруга. Гэта, мабыць, давала яму ўласную чуткасць параднасці на вачох іншых, што напэўна пазіралі на яго і на прыгожую Ганю... Апошнія тыдні ён надумаўся напісаць новы вайсковы статут для беларускіх вайскавікоў. Ён спытаўся ў Гані:

– Як думаеш, сардэчная, патрэбна беларусам у маршы спяваць ці не?

– А як жа? Мусяць! Я так люблю, калі салдаты спяваюць, здаецца: сама грукала цяжкімі абцасамі і звахам рук выпушчаю песню з глыбіні грудзей...

– А-а-а – хадуром хадзіла б! – паквяліўся Сконтаўт і нахмурыўся: – Я не Алена табе, я ўмею думаць...

– Я ведаю, Барысочак, ты ўмееш думаць.

Ганю не пакідала каханне да Сконтаўта. Яна была цярплівая і нават рупная да ўсялякіх ягоных надумаў і выказванняў.

– А я напішу ў статуце: беларусам у маршы не спяваць, бо ж, – Сконтаўт ажно ступіў Гані наўперад, – немцы не будуць разумець, пра што яны спяваюць.

– Праўда, Барысачок – не будуць.

Але, падумаўшы, парадзіла:

– А ты прыдумай: адно слова беларускае, а другое нямецкае, а трэцяе рускае – будзе ўсім зразумела... – і больш дасціпней: – Няўжо немцы і застануцца ў Беларусі?

– Ах, Ганя! – Сконтаўт развёў рукамі: – З табой цяжка гутарыць. Ты, як тая Алена, робішся: добра – не добра, будуць – не будуць. А я напішу: беларусам не спява-а-ць!

– Не злуйся, любы! Я ж ведаю: ты дадумаешся.

– Гонарам афіцэрскім цвярджу: я надумаўся ўжо!

Сконтаўт зноў памалу закрочыў па залі, Ганя без жаночай хітрасці, без аніякай трывогі, так сабе, даведалася, спытаўшыся ў яго.

– Барысочак, навошта патрабаваў ад доктара і падбухторваў мяне парадзіць ім, каб табой у бальніцы апекаваліся прыгожыя сёстры? Ты ж немец, ты ж мог у нямецкі гошпіталь легчы?

– З скуламі ў нямецкі гошпіталь лажыцца? Яны скажуць: у нас раненым франтавікам месца няма.

– Хаця праўда, – Ганя задаволілася Сконтавым адказам, але ён растлумачыў ёй, чаму гэтак хацеў захоўвацца ў гошпіталі, як звычайны чалавек.

– Па-першае: я афіцэр высокага ачалу, а на другое, мне смутна было б. Ты ж не магла ўвесць час быць каля мяне, а хвораму прыгожае ёсць найлепшы лек. Прыгожае – лечыць!

– Я не ведала пра гэта. Я шмат ад цябе навучылася.

А тады, праходзячы паўз пісьменніцы Стаполі, ён шапотна павучыў Ганю: – На такіх сходзінах будзь арыстакратычная... падыдзі да пісьменніцы і скажы: спадарыня, вы большыя чымсьці Багдановіч або Янка Купала... Сям’я Сконтавых шчыра вам дзякуе за прынесеную прыемнасць на сяннішні дзень.

Пісьменніца Стаполя не ведала сям’ю Сконтавых, але павяралася, што яна ведае іх даўно. Яна, жанчына, з ужо апанаваным становішчам сярод грамадства, не магла не ўцешыцца пашанотай да яе ад незнаёмых Сконтаўтаў. Яна прытка агледзела прыгожую Ганю, якая сціпла, збіваючыся, пахваліла яе, прынесла павінную таленту пісьменніцы. Стаполю прывітанне зачаравала. Ад яшчэ ад-

нэй лішняй радасці яна ў поўнай сентыментальнай бянтэжнасці абняла Ганю і пацалавала яе.

– Я рада, што вы любіце мяне!

Сконтаўт, не падыходзячы, укланіўся ёй і з тэй самай папярэдняй важнасцяй афіцэра высокага ачалу, узяў пад руку Ганю, зноў пайшоў хадзіць па залі.

За сталом, недалёка ўваходных дзвярэй, яны спаткалі мастака Травянца. Прывіталіся з ім. Ганя прысела каля яго, ёй адчулася вальней у блізіні з мастаком. Яе не прынуквала паводзіцца з ім “арыстакратычна”, “культурна”.

– Фу, люцыпары! А партрэт ваш ніяк ні намалюю – сцюдзіна ў маёй будцы, фарбы заміраюць.

Падабраў каля Ганінага локця крошкі хлеба і з-пад кідка кінуў іх у рот.

– Матэрыя з дробных атамаў – скарыстаем іх...

– А вы прыходзьце маляваць у магазін сястры, – парадзіла Ганя.

– Фу ты – няскрытная! Не блага было б. Мяне кажны мог бацьць там – заробак пабольшаўся.

Балазе, што Ганя знаходзілася не адна каля мастака, Сконтаўт нагнуўся да яе, шапотна пазлаваўся.

– Прэч ад яго – ён жа брудны.

І Ганя адышлася, усмяхнулася, дурона турзанула Травянца за вуха. Ён злавіў ейную далонь – пацалаваў. Ганя міласцівіла яму. – Бы бацька мой, – сказала яна.

– Фу ты, праява маладая! – хацеў сказаць журналісту, але той перасеў на наступнае крэсла, гутарыў з жонкай паэта Зноціка.

Аднойчы ў даўчасе, прад літаратурнымі сходзінамі, у беларускай газеце быў надрукаваны ўсяго ў палове зместу, талентавіты артыкул пра імажанізм і сімбалізм. Рэшту артыкулу смаўжлівы палячок Сківіца з генеральнага камісарыяту ў Вайструтэніан забараніў друкаваць. – Цяпер пра вайну пішуць, а не пра сімбалізм, – наўвечіў ён рэдакцыі. І Травянец бы дамагаўся да яго:

– Фу, братка, як сказаць інакш?.. Добра, што да пагоншчаны ні дапісаўся... Усюды дзверы... усюды ўваходы ёсць, навет у самай моцнай цытадэлі. Ламіся да іх!

Аднак журналіст любіў лавіць падазронасці ці то сапраўдныя, ці то і без іх. Ён падумаў: – Куды верніш, старэча?

Мастак, бы дагадаўся ягоную турботу, сказаў:

– Усё нова ў артыкуле, усё неспадзеўна і для літаратураведаў...
Вось паглядзі. – Мастак выняў з падзналіцы свайго пальто паўаркушавік-газету. – Незалежнікі хваляць мяне, а як доўга, не ведаюць.

Журналісты не паглядзеў у газету, ён або ведаў рэцэнзію ў падпольнай газеце, або можа палохаваўся, каб хто не ўбачыў забароненую газету, а з ёй “языкавеня”, забулдыгу-мастака.

– Схавай, – парупіў ён, усміхаючыся парожнім смехам. – Не ўсё на руку ідзе...

– Фу ты, лотра! Птушкі кладуць гнёзды на галінах і на адоле!

– Валеі асперажней, спадар Травянец.

– Праўда. Праўда ўсюды працэдзіцца!.. Беларусь, як кірмаш – пагандлюй.

Зноў засунуў патаемную газету пад зналіцу. Закурыў люльку, пайшоў ад журналіста. Спаткаўшыся калісьці, яны гутарылі пра ўсё: пра апошнія навіны ў Менску, пра палітыку, пра мастацтва, і заўсёды разыходзіліся адзін другім незадаволеныя, і да наступных, бы не назначаных, спатканняў рыхтаваліся сустрэцца зноў. Пасля гутаркі мастак знаходзіў што-небудзь у гутарках журналіста спрэчнае або прадзірлівае, а журналіст – у мастака. Яны былі занятыя самі сабой.

У забароненым артыкуле журналіст пісаў порстка, даводзіў значэнне першых пайсткоў імажанізму і сімбалізму.

“Эўропа, не спакмечваючы духовай кражы з Азіі, – пісаў ён, – рынулася ў акультаваную, па-эўрапейску стылізаваную эпоху сімбалізму і імажанізму. Перанесла тысячагадовую азіяцкую сімболіку ў эўрапейскую ўрбаністыку ці сацыяліку. Падбіла ёй па-азіяцку хрысціянства і падправіла дэмакратыю, але перахапіла меру: адчулася адсутнасць або нестваронасць у гэтым похапку сімболікай ды вобразнасцяй веры ў тое, што стварылася і што магло тварыцца неадабранай часткай жыцця.”

Далей журналіст успомніў захопнасць сімбалістыкай на Беларусі.

“У беларускім мастацтве сімболіка вельмі адбілася ў паэзіі. Паэт У. Жылка заклікаў каханую быць дасмяротна прыгожай перад Ім, Хрыстосам, каб у чымсьці жыццёва цяжкім, у непрыгожым хай, адчуваць ды тварыць добрае дзеля твайго прыгаства. А найвялікі Пушча, як паэт, і найбольшы адзіночнік на Беларусі, казаў у адзіноцтве, што пачуццё радасці жыцця – палітыка. Яно – бы сведамасць жыцця.”

І зноў пачалося чытанне. Рабілася незразумела: ці паэта рэалісты чыстае рэальнасці, ці сімбалісты, імпрэсіяністы ці імажаністы. Зноцікам журналіст захапляўся, вялікоміў яго і пры кожнай нагодзе, дзе ён быў, або прыходзілася спрычыніцца ўрачыстасцяй, даваў дэкламаваць Зноцікавы вершы. Ён піхаў іх людзям сілком, быццам дзяржаўны падатак. Часам ён і сам дэкламаваў з яго:

Пад дзіравамі стрэхамі хатаў, как всегда,
дзіравыя ветразі
праменьняў сонечных.

А я ў подзьмуху свігавіцаў сутоню... і г.д.

Журналіст наўцёмна параўноўваў Зноцікавы вершы да лепшых здабыткаў узбецкай літаратуры. Калісьці яны пісалі:

Як востры нож – ручай
уперся ў раку...

“Дзесьці там, у Азіі, з’явілася, а цяперака праз колькі соткі год адбілася па-новаму, па-еўрапейску, у нашага Зноціка”, – цвярдзіў журналіст.

Але Зноцікава сужэнка, якая таксама лічыла сябе прычаснай да літаратуры – дэкламавала нямецкія вершы, крыўдзілася на журналіста. Яна спыталася ў яго, бы ў чалавека, што абмануўшы яе, ахінуўся шчырасцяй сумлення:

– Навошта пісалі: “у нашага Зноціка”, а чаму было не напісаць: у нашага вялікага, народнага паэта спадара Зноціка?.. Вы не ведаеце, як ён пакутвае! Не шчасціць яму ў жыцці. Себра-Сумач, ягоны сябра, праслаўлены, а муж мой біўся тут, як сонца праз сцяну, і нічога не выйшла. Прыехаў сюды, вывучыў беларускую мову, хоць усё беларускае для нас толькі спорт, звычайны спорт, аднак вы ж, беларусы, мусіце астацца ўдзячныя за нашыя пачуцці да вас... А з ім у Беларусі захоўваюцца гэтак, як у Маскве; не хочаце ўцёміць, што я і ён вельмі зразумелі значэнне рытму і рыфмы. Не кажнаму дастаюцца гэтакія здольнасці. Паэту Зноціку ў народныя паэты пара!.. Ах, як мне шкада яго! Ён сужэніц мне, значыць: мы разам за існаванне б’ёмся! Зразумейце!

Журналіст адказаў заўсёдным прызвычаім адказваць.

– Згодзен і не згодзен з вамі, бо на свеце нічога няма ідыяльнага... але ж прычым я тут? Мы ж акупаваныя. У нас цяпер няма Акадэміі Навук, няма ўраду. Я здзіўляюся, чаму не ўдалося яму стацца народным? Я памятаю, якія добрыя вершы ён пісаў:

Таварыш Берыя,

Ты, як сонца на поўначы далёкай,
дзень і ноч гарыш,
і паліш з нашае душы злачынствы!..

Прыгожа, вобразна і, галоўна, чуецца спрадвечнасць дагэтуль нязлоўленай прыгажосці.

– Прызнацца вам, каб не вайна, мой мужычок быў бы народны паэта... Ах, як не ахвота пачынаць усё нанова! А ўжо хочацца жыць, нічога не рабіць – на курортах бываць толькі... Ну, скажэце: мае жаданні благія ці добрыя?

– А ніяк! – сумленна пагадзіўся журналіст. – Толькі д о б р ы я!

Ейная кампанія была любая яму, хоць у глыбіні душы тайкавала ўцешнасць чалавека, што ведаў сваю вартасць – без якога шмат хто не можа абысціся.

Жонка Зноціка села на стол. Яна загаварыла пра іншае.

– Заўтра прынясу вам пераклад расейскага апавядання. Якое цікавае яно! Б’е поўным рамантызмам ад першага да апошняга сказа!

Яна ўсміхнулася і ціха запяля беларускую марсальезу. Журналісты пачаў прытопаваць нагой у злад напеву, памахваў згодна галавой, усміхаўся, калі касувыраў вачыма на сужэнку паэты Зноціка...

Яна загаварыла зноў.

– Ах, мой няшчасны! Ён ужо лысеіць бядача.

А тады валога-ірдыстымі вачыма, пазіраючы на журналіста, шапотна апавесціла яму:

– А ну іх чорту ўсіх – ты найлепшы мужчына!

Журналіст зноў вытрымана ведаў, што сказаць:

– Прыходзь заўтра і прынось пераклад, – парадзіў цеправа ён.

– Фу ты! Споведзь зараклі! – прагаманіў нячутна Травянец ды адсунуўся ад іх, крыху далей. У мімавольным слуханні гутаркі журналіста з Зноцікавай жонкай мастак азіраў Арэмчыка з Саболікам, што ўсё гутарылі паміж сабой, то прыхінаючыся постацямі, то адхінаючыся, усё-дна, бы цыркавыя маржы, што запамяталі гэтакую дрэсіроўку. Саболік, мабыць, увапрэў ад гарачыні ў зале, часта махаў хусцінкай на аблічча і адхукваўся.

– Фу ты! Наўзадай паглядны чалавечак! – падумаў мастак і выцягнуў кішанковы блакноцік, захінаючы даланей яго, зрабіў шпарка замалёўку з Саболіка.

Арэмчык устаў, загаварыў.

– Прашу цішыні. Мы засядзеліся, а ўжо час паслухаць нашага будучага народнага паэта спадара Зноціка. Калі ласка, спадар Зноцік, чытайце!

Зноцік спаквольна ўзняўся з свайго крэсла, найперш папрасіўшы жонку раскласці астальныя вершы парадкам (яна борзда вяр-нулася да яго ад журналіста), загаварыў да гасцей.

– Я вытрымаў сваё слова, данае спадару Арэмчыку, прачытаць некалькі твораў для вас... Мой творчы шлях даўгі, я пэўны – вы знаёмы з ім і, думаю, любіце мяне. Я хутка выдам зборку зусім новых вершаў. Некаторыя з іх хачу прачытаць вам на сяння.

Журналіст нахіліўся да мастака.

– Услухайся – якая вытрыманая готыка вершу.

– Чаму ж не сказаў: вялікія апалонавы карценні?

– Травянец, вы не разумееце паэзіі. Верш – спеў словаў...

– Фу ты, журналіст! Гутарыце з мной, як з сынам... Не забывайцеся, я ўжо пад’еў – сытны, магу спеў выбраць сытнаму целу і духу латвы... моц з’явілася.

– Гэта вечна! Фу ты, фу ты! А па-мойму: за не сваё не бярыся!

– Але, але, журналіст! фу ты – ня вёрсты! Але вобразікі паэтычныя ўкрадзеныя! Ад беларусаў украдзены, з крыві наскай!

Журналіст адсунуўся ад Травянца, слухаў паэта. А Травянец, адшукаўшы крошкі хлеба, нервова скочваў у дробныя кулькі і перакачваў іх па сталю паміж расстаўленымі даланямі, а тады паманіў пальцам падношчыцу, папрасіў:

– Прынясі, сястрыца, вады папіць.

Напіўшыся, ён спытаўся ў журналіста.

– Можа пойдзем адгэтуль – пакажу дарогу! Уцяям: не паленаваўся нагнуцца да вашэці – адсеў недалёка, здаецца, дарога таксама.

– Патраплю без цябе.

– Фу ты! Ну, дык бывай! Дзякую, што прывёў сюды!

– Калі ласка – хадзі сабе!

Травянец на цыпачках выйшаў з залі. Каля ўсходкаў да Арэмчыкавых гасподаў ён прыпыніўся, хутка выцягнуў з падпахі пальто лістоўкі і палажыў іх на ўсходкі.

– Фу ты, спаведная – марозіць як! – адклікнуўся ён – Здалося, нехта таксама выходзіць з залі. Аднак нікога не было.

Выйшаў на вуліцу. Куды ісці? У “бульдогавай будцы” сцюздэна. Яго агарнуў смутак адзінотнага чалавека... У разбураных бу-

дынках і гмахак пакорчаная бля ха з даховак званіста ляпала. Груды цаглінаў выбіваліся з-пад снегу буграмі, веялі ад подзьмуху вострыстым снежным пылам. Водар тарфянага паліва не адлятаў разам з подзьмухам, зацягваўся рэзкім пахам каля адолу. З падвалаў з выбітымі вокнамі, ашчэраныя цемрасцяй, як уваходы ў пячоры, выбіваўся смуродны пар ад скіненага туды бруду і шумецця. Зрэдку ў воддалі хрыплівым рокатам гудзелі аўтамашыны.

Ад сцюжы Травянец, бадай, увесь утуліўся ў сваё дрэненькае пальто. Пайшоў па больш захінёнай вуліцы ў зусім іншы бок, як ісці да ягонай “будкі”. Ніколі раней, як тады, ён адчуваў сваё адзіноцтва, адзіноцтва чалавека, якому астаецца толькі чагосьці спадзявацца або жыць ілюзіямі жыццёвых сноў, ці мо ўпрыгожаваць самога сябе мрояй выпуклай і магчымай. У словах мрояў няма формы, але ёсць будучыня, што возьме ад іх сваяформнае – праўдзівая сапраўднасць у душэўным хароме чалавека, без якой блудзіў бы або поўзаў, як чарвяк у падземеллі.

Усё, што напаткалася Травянцу на сходзінах, не было навіной. Ён ужо справіўся бачыць, не ўпершыню перажыць людзей абмежаваных, што жывуць жыццём існавання ў ім і бяруць існаванне так, як яно даецца валадарам над імі. І яны, пашчонкі валадароў, гэтак падточуць ды раз’ядуць штодзённае жыццё, што потым можа астацца толькі распачлівасць. Яны добра разумеюць розніцу паміж уладарцамі і імі, але іх найбольш палохае блізкасць таго, каго яны прыгнечваюць у імя ўладаць. Іх кожную часіну могуць задушыць, знішчыць; але яны часта робяць нялюдскія намаганні ўсцерагчы саміх ды валадароў ад згіноты. Вось тады яны заклікаюцца да брацтва, да ўзаемнай дапамогі, да ратунку адзін другога, каб уціхамірыць сябе звыкламу: чаго ты жадаеш – ты ж жывеш! У розуме ёсць адно-адзінотнае: быццё, значыць – ты, а ўсё астатняе, роднае – разлік, права быць з намі, гандляваць сваім, родным.

Травянец дайшоў аж да Пляцу Волі, пасігаў праз яго да вуліцы паўз старога манастыра. З вузкай вуліцы Пляц Волі з аголеным брукам выглядаў пад завейным подзьмухам пльвістым узвышшам парожняга кірмашовага месца. На схоністай вуліцы вузкай, як човен выцягнуты з Свіслачы, што тут побач працякала, хадзілі з нахлабучанымі башлыкамі жандармы, яны ахоўвалі свой будынак і нагнанных туды людзей да працы ў Нямецчыне. Каля сотні мужчын і юнакоў, жанчын і дзяўчат, як увечары на лугавых вярхоўях заг-

наны статак, гурміліся пад павецяй каля будынку. Травянец прометна глянуў на іх, адоленых... Успомніліся свае дні арышту і катаргі, свае мінулыя спадзевы вызвалення хоць бы праз каго. А цяпер, калі ён ходзіць вольным, хоць з умовамі жыцця бяздомнага сабакі, толькі цяпер надышла думка: што ў тых мінулых плачах, у пакутах людзей было шмат чагосьці самому сабе нясказанага; што ў тым хавалася: толькі свабоды хачу, а назаўтра, здабыўшы яе, не ведаеш, як захоўвацца з собскім рабом-жаданнем. Яно шмат каго апаноўвала жывым, рухлівым характарам, пра які зусім не думалася і не мроілася.

Травянец кожным днём рабіўся палітыкам балагорным, дамарошчаным. Яму думалася, што ўсё можна перамагчы, адоліць, нават не будучы таленавітым у спосабах змагання.

– Фу на вас – ламаніцеся і ўсё струшчайце!.. Душыце паўварыятаў!

Яму было нясмешна з свайго настрою, што так ажыўся ў ягоным сэрцы самым надзвычайным поспехам.

Звярнуўшы з Манастырскай вуліцы на Свіслацкую, ён блізу забыўся на свае ранейшыя, самалюбівыя і простыя развагі. Сюды ён прыходзіў радзьва. Шукаў для будучае карціны новых уяўленняў і сцэняў на невялікім ушчалопку паміж разбураных дамоў. Тут калісьці цэмянтовыя жалабы з краскамі аддзельвалі вуліцу ад будоўляў. Усходкі на паверхі ўздымаліся адразу з ушчалопку, што, здаецца, увасоблівалі яму часіну пачуцця: адзінна свабодная асталася кожнаму чалавеку на свеце працавітасць дзеля дабрабыту. А цяпер тут камяніцы разбураныя і пляц-ушчалопак напалову завалены друзгамі, быццам крушні выраслі з зямлі.

– Сяргей! – клікнула жанчына і Травянец схамянуўся, ён ужо даўно-даўно ведаў гэты голас. Ён азірнуўся спаквольна. Жанчына з саначкамі, накладаванымі пашчанкамі, назбіранымі ў руінах на дровы, нярослая і старэнькая, куталася ў ваўняны шалік, моршчылася ад маразынага подзьмуху, уторыста захінаючы аблічча рука-віцай.

– Што робіш тут? – спыталася яна.

Травянец незадавольна махнуў рукой, яшчэ раз, без асаблівай патрэбы, зірнуў на руіны-сюжэт для будучага малюнка, пайшоў да жанчыны.

– І дзень сяння! Цэлы дзень вайсковая рамантыка! – ідучы да жанчыны, прагаманіў ён злосна. Яна ж радасна і шчасліва, адвар-

нуўшыся плячыма насупраць подзьмуху, глядзела на Травянца. У старых, але па-жаночаму чыстых вачох, глядзелася лагодная праўдзівасць любасці да чалавека, з якім у мінуласці шмат што перажылося і адчулася.

– Чаму ж зноў не прыходзіш?.. У гэту нядзелю наш Віктар жэніцца – прыходзь.

– Фу ты! – усміхнуўся Травянец. – Сяння не магу – ужо ў Сама-помачы наслухаўся пра каханне...

Але яна быццам не пачула яго, працягвала гаварыць.

– Віктару ўдалося ў немцаў працу атрымаць – інжынерам працуе ў іх. Ты ж ведаеш, ён інжынер... Прыходзь, Сяргей! Будзь бацькам! Не цурайся нас!..

Ейны голас сыдрыгнуўся. У ейнай душы зноў, як і раней, ачу няў боль. Яна не магла ўтайкаваць слёзы, скрозь іх глядзела на аброслага, бы жорсткага, нехайнага Травянца.

– Хадзем – пабудзь хоць часіну з намі.

Яна ўзяла яго за руку – гэтак была вялікома жаласлівасць і любасць да мужчыны, што ўхіляўся яе і сына. Ён моўкнуў, пазіраў бяздумна на заснежаную Свіслач. Ён быў не ўздолі супраціўляцца, не знаходзіў рашучасці зналусна адмовіць усё тое, што яму не падабаецца. Наогул ён не любіў лішніх цярпенняў і перажыванняў, што апрыкла апыноўвалі яго ў ліку нейкіх, незалежных і дзікаватых, людзей. Аднак ніколі не спрынукваў кагосьці да ахвярнасці дзеля яго. Жыў завельмі справядлівым да сябе, а таксама да іншых. Гонар жыццёвае рын’вы засцінаўся прапановамі самаволі асобы ў агульным абавязку да грамады. Трохі выглядала, як пераканальны гонар мастака ў мастацтву.

– Сын рос без мяне – пры чым я? Я ж катаргу гадаваў...

– Хадзем да нас... Сын любіць цябе.

Яна лёгка, па-юнацку паспрабавала павясці мастака, а другой рукой стурзнула наскладаванія саначкі. Яму сталася сорамна: трэ-ба хоць памагчы цягнуць саначкі, хоць бы, прынамсі, да ганку іхна-га дому.

– Хадзем – я памагу табе, – прапанаваў ён.

Аддала вярочку. І тэй часінай у баязкасці зноў не бачыць дарагога старэчу і бацьку сына, яна сказала:

– Кінь ўсё тут, толькі хадзем да нас! Кінь!..

Ён ятрыста цягануў саначкі.

– Фу ты – марозіць як!

Подзьмух зімовага ветру рабіў адчуванне далёкасці сусвету, атрэпляваў іхную вопратку. Яны ішлі па вуліцы, цягнучы саначкі, як паміж снежных далоняў.

– Небывалая сцёжа, – сказала яна з трывожным, прыгнечаным позіркам.

Калісьці ў яе жылі пэўныя намеры: жаніцца з талентавітым мужчынам. Яна верыла ў сужэнскую прывязанасць, што ейная жарсць прычыніцца шмат чым прыгодным у жыцці з чалавекам, з якім будзе за розум нікаць свой век. Яна бралася за жыццё будучае, як спадкамец пераймае па кімсьці спадак. Аднак памылілася. Мастак прызнаўся ёй:

– Я потым скажу, ці варта з табой аж да смерці жыць...

Яна пазнала тады першыя няшчасці – няпэўнасць у жыцці. Мастак ніяк не мог адвыкнуць ад моды вольнага кахання. Ён час ухіляўся яе, бы хітры майстра ад умовы.

Аднойчы, у нядзельны дзень, яна паздзеквалася над ім. Яна спыталася ў яго:

– Чалавеча, чаго прыйшоў сюды?.. Кажуць, вы мастак? Дык, калі ласка, разбярэцесь, што прыгожае ў маім няпрыгастве ёсць?..

Кепліва смяялася, надзіла неадступна, як цыганка ў танцы, крутануцца перад ім, глядзець у ягоныя вочы, захоўвалася гэтак, быццам мацярынская прывабнасць у жынчыне сталася аб'яўная і пасвойму жывуча-рухлівая.

– Фу ты – вясёлая ўдава!..

– Так, так, дарагі сужэнец, інакш ня можна – мо перажэнімся?

– Перажэнімся... абавязкова перажэнімся!

І яна верыла, а Травянцу надалей аставалася зразумела: ён поўнасцю не ўнікаў у пачуццё сужэнкі, у пачуццё, якое неспадзеўна жадала ягоных пешчаў і наўветнасцяў.

Некаторае прыйсце да хаты яны апынуліся сярод двух натоўпаў: з аднаго боку вуліцы ішлі да гета жыды, з другога – з артылерыяй коннай рухаліся на фронт вайсковыя аддзелы немцаў. Водар жыдоўскае грамады, пыржанне стомленых коняў, скрыкі жаўнераў на незразумелай мове, рыпенне і лязгат ворчакаў урываліся ў зімовы подзьмух ашчарэплівасцяй людзкога буяння. Здавалася, усе, пераможцы і пераможныя, уцякалі, адыходзілі ад бывалых мясці-наў спакою ды радасцяў, цяперака яны нікому непатрэбныя – ім люба небяспека.

– Як добра, што наш сын не на вайне, – мінуўшы людзкую гурму, сказала жонка Травянцу шчаслівым выказам.

– Вельмі добра, – адказаў Травянец, з абавязкам толькі адказаць ёй.

Яна працягвала гутарку. У яе была зайздрасць мацеры: усё дзеля сына.

– Як хутка мінаюць гады. Учора дзіцянё быў, а сяння глядзі – ужо жэніцца... Як і добры і мілы ён!.. Сяргей, ён любіць цябе, ён заўсёды спамянаў цябе... калі ты ў першы дзень з’явіўся дадому, а ўвечары дзесьці знік, збіраўся шукаць цябе... Як шчасліва – ты зноў знайшоўся!

– Але ж марозіць! – няўступна адказаў Травянец.

У хаце апрача двух акварэлевых эцюдаў, намаляваных Травянцом, усё было незнаёма. Кніжная паліца стаяла ў кухні... Усё не так цяперака. Вушакі ваконняў патрэскаліся і пачарнелі. Травянец аглядзеў пакой, абышоў іх, як добры гаспадар.

– А тут будзе сын з жонкай жыць. Чым магла і прышлося абставіла іхнюю гасподу.

– Слава Богу – хай жыве! – сказаў Травянец, але ў сынаў пакой не увайшоў.

– Сяргей, даруй яму. Ён гэтак сказаў тады таму, што ня ведаў цябе, ён жа, калі выслалі цябе на катаргу, горкім дзіцём быў...

– Няўжо ты падчас маёй адсутнасці нічога не гаварыла пра мяне, не прывучала любіць свайго бацьку?

– Гаварыла, Сяргей, шмат гаварыла! Успамінала... праўда, як падрос, я рэдка спамянала цябе, бо ж ня ведала, ці жывеш на свеце... Ды і час не такі быў, каб журыць юнака благім... Ці варта пра гэта успамінаць? Ягонаму поспеху ў службе і ў вучобе магло перашкаджаць...

– Можа... можа, – адказаў Травянец, быццам пагаджаючыся з жончынымі меркаваннямі.

Тое, што здарылася з Травянцом, мінула, а цяперака, аж да смерці, ёй хацелася разам з ім думаць, захапляцца сынам. Якія клопаты ды рупнасці, зыстараўшыся, яна магла адшукваць у жыцці? Ужо адышлі дні, што некалісьці непрадбачна яе маладую апыноўвалі ў розных похапках шчасця і смутку. Яна сама выгадала сына. Часам здзіўлялася, як кожная адзінотная жанчына, пакінутая з маленцам: ейны сын стаўся выраслым ды мужайным мужчынам. Яе крыўдала, што ён жэніцца, што ён не маленькі ўжо. Божа мой,

ён зусім іншы! Кахае жанчыны, будзе называць чужую жанчыну дарагой!

Травянец сеў.

– Распранайся, Сяргей – дамоў прыйшоў.

Яна шчыра ўсміхнулася.

– Хутка і сын з працы прыйдзе. Ён больш ніколі не скажа: гляджу на вас, як доктар на хворых у бальніцы. Я думаю, ты за гэта не пагневаўся?.. Я зраблю ўсё добра...

– А чаму ж і не пагневацца за гэта? Сустрэць гэтакімі словамі роднага бацьку?

– Даруй, Сяргей! Ты ж бацька ягоны. Ты мусіш хоць з мной астацца... Ён жа жэніцца...

Яна ўсхліпнула... Накірвалася да кухні.

– Я зараз вячэру прырыхтую вам, – адклікнулася яна стуль і, нашчапаўшы лучыны, запаліла ў пліце дровы перамешаныя з кускамі торфу.

Неўзбаве зноў вярнулася да Травянца.

– Распранайся!.. Падумай: толькі мы адны і ёсць твае. Ты састарэўся, старая і я, куды нам без помачы сына?

Травянец глянуў на яе. Якая недарэчная яна! Ногі, бы не ступаюць, а сунуцца, падстаўляюцца пад ейную прыгнутую постаць. Яго зачэпліваў эгаізм эстэты, вечнага юнака, адвечна ўражлівага. Але ў жончынай гутарцы, у зваротах захоўнасці яшчэ жыло шмат мінулага: пачатнае, узнікшае разам з азначаным характарам быць адзінакавым аж да смерці.

– Распранайся, – зноў папрасіла яна і падышла памагчы распрануцца. – Я прынясу твой касцюм – ты ж у ім вянчаўся...

– Дай мне агледзіцца... справіцца з самім сабой... не турбуйся ўспамінамі.

– Добра, Сяргей – я пачакаю... Ах, як хутка мінула маладосць! Глядзі: наш сын жэніцца... Памятаеш, як ты насміхаўся з мяне, калі цяжарная была? Напэўна не забыўся? Я ўсім паказвалася, бясперастанна чытала кніжку “Наказы цяжарнай жанчыне”, бо ж ты ведаеш, а можа дагадваешся, чаму я гардзілася гэтым – ты ж іншых кахаў... А сын вырас, жэніцца...

Яна перарвала размову, пабарздзіла да кухні. Там закіпела страва, выбегала на плітку, шыпела.

Травянцу падумалася без дакоры сумленнасці ягонаму мінуламу жыццю сужэнца:

– Фу ты, бястронная – а ніяк свайго падданага не забудзе!

У ім абуджваўся ўсё больш і больш эгаізм мастака. Рабілася ў сэрцы не натва. Як магла яна сказаць: і ты ўжо стары, а сын будзе нам помач?

– Не! – прагаманіў ён і пайшоў таксама да кухні.

Яму ўверылася: жонка і сын у здоле даваць толькі спагаднасць, але прывязнасці паміж імі ніколі не будзе. Некаторага дня жонка можа зноў сказаць яму: “Начорта мне твае стылі, шуканні! Малюй, каб людзі купляць магли, а ў нас грошы вадзіліся”.

Ім завалодала адоллівая цьва: дагнаць тое, што не па ягонай віннасці прапусцілася ў жыцці. Ён ясьвіў сваё існаванне існасці, тае існасці, што неспадзеўна духатворыць табе, цеміць пачуццё неаб-ходнасцей свядомасці азначыць жыццё людства ў вабразох малюн-ку гэтак, як жадалася, гэтак, як лятучелася. Ён ахінуўся спалускай адзінства душы і цела – моцай і воляй тварэння.

– Сын любіць мае стравы, будзеш і ты любіць. Мы цяпер яшчэ больш бяскемныя.

Яна прынятна мяшала ў чугунку страву, падсыпала соль і прыправы.

Травянец загаварыў пра іншае:

– Каб міла ўспаміналася пра мяне, успамінай адно – наша мінулае сумеснае жыццё. Усё астатняе лішняе, зусім непатрэбнае... Жывіце, а я хачу адзіноцтва... Бывай! Прывітанне сыну. Пацыент прыйшоў і адышоў, скажэц яму!

Апошнія словы Травянец казаў на хаду, прастуючы да дзвярэй. Жонка збянтэжылася, толькі пазірала ўслед яму... Апамятаўшыся, яна ўбачыла на часіну на рагу вуліцы Травянцову постаць, усю ўтуленую ў старое, злахмочанае пальто. Яна не адышлася ад вакна. Парожняй глыбінёй вачэй глядзела ў адно і тое месца, скуль завярнуўся на другую вуліцу Травянец, ейны муж. На знадворку падзьмух аціхала. Заходні небакрай пачынаў ясніцца прадвячорнай шугнасцяй. Неўзабаве яна ўбачыла сына. У галаве ад прыліву крыві зазвінела. Ейныя думкі сабраліся.

– А можа лепш, што ён пакінуў нас, – падумала яна пра Травянца.

Убачыўшы сына, дарагога і любага, спадзеўнага для ейных старых год дажыць спакойна побач яго, ёй зразумелася, што Травянец усяго толькі як памятнасць пра знаёмага чалавека. Яна ведала, што калісьці першыя падступы зачараваць яго былі матэрыяльныя, а

з'явіўшаеся пазней каханне ці не перажыванне шчасця і радасці жыцця – сумленнасць астацца ўдзячнай.

Праз паўгода пасля ссылкі Травянца на катаргу яна жыла з другім, які за месяц перад вайной памёр і пра якога Травянец нават не ведаў. Жыццём з другім ёй жадалася помсціцца Травянцу за мінулую неўважнасць да яе, за сужэнскую здраду; цеміць яго бяссільным, мізэрным чалавекам, што не здолеў абараніць сваю работу, свае мастацкія стылі, а дайшоўся быць катаржнікам...

Зноцік у адмен пісьменніцы Стаполі чытаў доўга. У сваіх творах ён сумаваў па вясне ў горадзе, як зняволены у турме сумуе па свабодзе. А калі ж хацелася даць тон вастраты думкі ці мудрасці абавязку, у яго выходзіла:

Што я зрабіць магу,
Што вам сказаць пра іх?
Я ведаю, шкада мне іх.

Гаворачы пра сваё “я”, Зноцік не губляў спадзеў пажыць паўнатою жыцця. Ён бы не рабіў промахаў. Яму падабалася сваё. Яму апладыравалі. Журналіст пачынаў першым, задавольна пазіраючы на Зноцікаву жонку. Гэтакая лёсць на іхных абліччах можа быць толькі ў людзей, што памагаюць адзін другому!

– Журналіст ажно цвіце, – шагнула Алена Адамчыку, яна была знаёмая з журналістам. Ён пісаў да розных выданняў ў беларускай мове, падчас акупацыі немцамі, а раней у савецкіх прад вайной.

– Кажнаму сваё, – адказаў Адамчык. – Я ня ведаю яго.

Алена зноў да Адамчыка:

– А дзе ж Травянец?

– Ні відаць -- мабыць пайшоў.

– Хадзем і мы адгэтуль. Чаго сядзець тут?.. І скуль у Беларусі набраліся нацмэны? Курасанне знайшлі ў нас і свае і чужыя...

– Не разумею цябе.

– Хадзем – я потым растлумачу. Хадзем адгэтуль.

– Можаш і цяпер сказаць.

– У нашай літаратуры нацмэны аселі.

– Дзякую! – так сабе адказаў Адамчык.

Заапладыравалі зноў. Зноцік скончыў дэклімаваць і чытаць. Але яму бы мала было собскіх уражанняў, падумалася, што праслуханае могуць не зусім дацаніць. Каб ляпей успрынялося яно, ён з'явіўся да гасцей:

– Дарагія, ужо колькі год мінула ад часу майго прыезду ў Беларусь, але з кожным днём усё больш і болей ня хочацца пісаць па-беларуску. Над маімі вялікімі натхненнямі здзекаюцца беларусы. Дам вам адзін горкі прыклад: тут у Менску жыве і жыў раней мастак Травянец, пра яго, хоць і вайна, ідзе слава, яго ці ні кажны менчанін ведае толькі за тое, што ён вельмі кранае сваімі малюнкамі нацыянальнае пачуццё беларусаў. Дык вось, ён, аднойчы, сказаў мне: каб быць чужынцу ў славе сярод нас, трэба з поўнай шчырасцяй ажыцца з нашым народам, трэба аж да смерці думаць па нашаму... Шкада, што ўжо пашол адсюда...

– Ганьба, смаргачу! – усхапіўся Саболік і, уцвелены пачутым, зноў сеў на крэсла, шырока растуляючы ногі.

– Дзякую за памогу, – адудзячыў Зноцік Саболіку і працяг-ваў: – Час змяніўся. Калі ня ма маёй славы ў Беларусі, мая слава будзе у будучай Расеі. Час міняецца, гаспада! Я шкадую, што Травянец ня пабыў тут да канца сходзінаў. Я ў прысутнасці вас сказаў бы яму: час міняецца, гаспадзін мастак – вось какой мой залог!

Зноцікава нараканне згубіла эфект, бо якраз, калі ён жадаў скончыць зварот да гасцей вершам Пушкіна “Да Чаадаява”, Арэмчык, таксама порстка ўзняўшыся, абвясціў:

– Спадары, Травянца я не запрашаў сюды, аднак ягонае імя чуў, дзякую фраў Сконтаў, купіў у ейным магазіне два Травянцовых палатны аляем...

– Убіць гадаўку! – умяшаўся салідарыст Траяконяў нямоцна. Яму адпавядалі ягоныя правілы захавання. Ён ведаў, чаму ён тут знаходзіцца. А Зноцік, наадварот, у яго быў свой інтарэс.

– Удзячан, спадары! Бывайце, беларусы! Задавальняйцеся сваімі нацыянальнымі пачуццямі!.. Я пісаў дзеля вас... Я з маёй дарагой таварашкай жыцця галадую, а вы навет не падумалі памагчы нам... дзякую!

Зноцік, прытрымоўваючыся за стол, сеў. Па ягонаму ўсхвалява-наму абліччы слізгануў пот – аб’яўнасць незадавальнення, што бы-ло ў яго даўно. Цяжкая часіна! У ім яшчэ жыло юнацкае парыванне да славы. Сколькі перажылося гэтых дзівосных, адчувальных вёснаў! А ўсё тое самае: нерасцвіццельная, няпрызнаная творчасць! Калі толькі ёсць Прывіднасць, то пачаць яго можа здарэнне або выпадак. А тады вынік залежыць ад тваёй здольнасці здабываць іншыя выпадкі і нагоды папоўніць прызначнасць ці то асабістымі дзеямі, ці то спрытным розумам

падтурхоўваць іншых дзеля тваёй славы. І некаторае калісьці рабілася і робіцца цяпер, аднак усё па-ранейшаму: старое, непрыхільнае ягонаму накіраванню.

– Якія беспасрэдня людзі беларусы, – пераканаўся Зноцік. Але, бяседуючы з жонкай і аднадумцамі, ён смяўся з тых, што падобныя, як Травянец, хацелі ад яго такту паважлівасці да людзей іншае Айчыны. Калі імкнуцца да славы на чужацкай краіне, дык трэба навучыцца адчуванню зместу жыцця няроднага народу, прыйсці бязвінным і сарамлівым у захапленні любовяй гісторыяй гэтага народу, карцець іхнімі імкненнямі ды спадзевамі. А собская, родная тады павінна стацца, як страх брутальнасці.

– Гэткім Міцкевіч, гэткім Касцюшка пайшоў да палякоў, – сказаў калісьці яму Травянец.

Зноцікава кроў успалымнілася – уцешыўся нагодзе, хоць Травянца не было ў залі.

– Калі хочаце ведаць, спадар мастак, я большы, чымсьці ваш Міцкевіч! – натхнёна адказаў ён.

– Фу ты, генерал без зоркі!

– Вы мізэрнік! – пакрыўдзіўся Зноцік. – І папрашу больш не здаровацца, а калі надыдзе патрэба сюжэту дзеля новае карціны, запазычвацца з маіх вершаў.

На літаратурных сходзінах Арэмчыку сталася шкада Зноціка.

– Прашу пісаць і пісаць!.. Мы ўсе, разам падпісаныя, прышлем вам петыцыю: тварыць! Для нас тварыць!

Журналіст прыценька ўстаў, пабарздзіў да Зноціка.

– Перамогі вам! З перамогай, спадар Зноцік! – вітаў ён, шчыра ціснуўшы паэтаву руку, а тады павярнуўся да ягонай жонкі і таксама паздаровіў яе.

Гасцей захапіла захаванне журналіста. Яны падыходзілі вітаць паэта і жонку. Яму скалыналі далонь і казалі словы ўдзячнасці ды пажаданні, а жонцы цалавалі руку і вокметна, зірнуўшы ў ейныя шэрыя вочы, усміхаліся. Яна гардаўліва памахвала галавой, сама падымала руку да цалунку, а пакуль падыходзіў наступны з вітаннем, можа, ад будрожнасці, можа ад даўнятлівасці: толькі гэтак люблю – стукала пальцам па брыжу стала.

Арэмчык сказаў Саболіку:

– Вось дык прыняліся – трэба перарваць.

– Няхай! Я таксама за яго...

– Але ж час зацягваецца.

– Кінь дурніць! Дай наглядзеца мне. Ты ж ведаеш, ад гэтакіх неспадзевак я плакаць магу, я чутлівы чалавек... Хадзем і мы прывітаем... Абвясці перапынак.

Арэмчык абвясціў перапынак. Сярод шумлівасці яго не вельмі слухалі. А між іншым ён паведаміў гасцям:

– Яго прысвяшчэнства япіскап Філіцы пажадаў прывітаць нас хлапчукоўскім хорам. Дзеці ўжо чакаюць на калідоры. Прашу не разыходзіцца.

Услед за Саболікам ён пайшоў вітаць паэта і неўзабаве шапнуў Зноцікавай жонцы:

– Хутчэй ідзіце да яе, бо часу няшмат.

Яна пайшла да Алёны. На хаду з кішані касцюму выцягнула старанна складзены ліст паперы. У кароткай часіне, ідучы да Алёны, яна адчула зноў жаданне вялікім і нязменна-праўдзівым. На абліччы прыемная мяккасць настрою.

– Вельмі буду ўдзячная вам за ахвоту пагутарыць з мной, – знаёмячыся, хлусіла Алёна. Яна скрытна хвалявалася. Была прычына. Міхась адмовіўся пакінуць раней сходзіны. І толькі пакорлівасць каханню да яго патолілі ейную цярплівасць аставацца тут надалей з ім. Зрабіць штосьці благае, нават звычайнае апрыканне, яна зразумела, што было б найбольш болесна ёй самой, чымсьці яму. Яна спадзявалася дамагчыся ад Міхася кахання, прыгожага і гарманічнага.

Зноцікава жонка паказала ліст паперы, увесь счырканы лініямі, надпісамі па іх імёнаў ды прозвішчаў. Яна патлумачыла:

– Гэта наша родавае дрэва. Мы ж, паглядзеце на гэтае апошняе прозвішча, паходзім ад нямецкага закону. Мы хочым быць немцамі... Навошта нам галадаваць! Вось цяперака, упершыню, за час вайны, пад'еўшы добра, гляджу на мужа, на паэта і не разумею, чаму я блізкая яму, навошта жыву ягонай жонкай?.. Мы ўспрынялі рытм, ажывіліся рыфмамі, і наце вам: трэба яшчэ думаць пра хлеб. Навошта? Мы ж – немцы, мы мусім есці, як яны... Памажэце, калі ласка: парадзьце, як хутчэй дайсціся нашай нямецкасці...

– Мне так вясёла тут, так вясёла, што навет ня цемлю, што адказаць вам... я дужа спагадная вам!.. Спадарыня Зноцік, прыйдзеце заўтра ў Дом працы да пакою нумар 20, там якраз турбуюцца пра немцаў, шукаюць іх на Беларусі – добра?

– О, дзякую! Заўтра раненька прыбягу туды. Бо ж дзіўна жыць, як жывём, усё, чым займаецца муж і я – толькі смех сапраўдны... сапраўдны смех!.. Мы ж не беларусы. Мы ад рускіх – немцы.

– Я разумею вас, спадарыня Зноцік, згаджаюся з вамі: вам ужо надакучала Беларуска, праўда?

– О-о так! Зусім – так! Як спортам займаемся ўсім беларускім.

Алена ўсміхнулася, адварнула ад яе, села зноў каля Міхася. Ён чуў гутарку.

– Цяпер я разумею твае словы “нацмэны беларускія пазыходзіліся”.

– У тым ліку і я разам з імі...

Зноцікава жонка не адышлася. Яна заваражылася сваімі прыхаткамі: быць немкай. Нахілілася над Аленай. Ёйныя грудзі ўздымаліся ад добрага настрою, чорныя бровы бы ёрзаліся па ілбе, скрозь скрэзлівы смешак уторыла адценіста здэклівыя словы:

– Як спортам... Хі-хі! Як спортам, паверце, займаемся ўсім беларускім!

Ужо толькі адзінотная гутарка з Аленай пра нямецкую спаконнасць перанесла яе ў свет новага жыцця, у свет новага таленту існавання. Яна ажно збянтэжылася. Госці гамоняць, ходзяць па зямлі паўз яе, але ні адзін не ведае, не падумае пра тую, якая вышэй іх у жыцці і чысцей крывёй... Яна аддалася сваёй цягаце, забылася, што стаіць упобач Алена, якая нават больш не гаворыць з ёй. А зводдальку міргаў Арэмчык – прасіў канчаць.

– Прабачце! Я рада за вашу параду. Дзякую!

Яна цісканула Аленіны ўсплеччы, пабарздзіла адысціся да свайго месца. Арэмчык махнуў у бок дзвераў.

– Упускайце іх!

У залю ўваходзілі дзеці. Ужо даўно перапалоханія і прызвычаеныя да ўсялякае паслухі, найперша загурміліся каля ўваходу пярэстым статкам. Іхныя маленькія далоні пачалі неспакметна лавіцца паміж сабой, адна за другую. На іхных худых, жоўтых тварыках, скрэпшых ад марознае сцюжы, зіхнелі толькі вочы – няўлоўна зіркалі на вясёлую гурму гасцей. Яны былі апранутыя ў розныя вопраткі: добрыя і панашаныя, але найбольш не па іхнай постаці – велікаватыя.

Іх прывялі сюды ажно дваццаць. Сярод іх хлапчукі і дзяўчаты. Імі апекаваўся сам япіскап Філіцы. Вучыў спяваць царкоўныя песні і дзве расейскія песні “Зляці да нас, вячорная зара” і “Куплю сабе

сарафан”. Некаторага дня ён даручаў вучобу свайму харысту. Тады ім было вальней і па-дзяціннаму весялей. Ён вучыў іх гуляць у беларускія дзяціныя гульні, а развітваючыся папярэдзваў:

– Калі бацюшка спытаецца, што вы рабілі, адкажэце “Ойча наш” спявалі.

Бывала, япіскапу Філіцыю рабілася сумна, тады ён пасылаў святара Кіпіка ў прытулак прывясці дзяцей да святыні. Яны мусілі некалькі разоў праспяваць яму “Зяці вячорная зра” і кончыць кароткай царкоўнай песняй. Сам жа ў гэты час садзіўся наўпроць царскіх варотаў алтара, слухаючы, перабіраў на каленах сутану або стрыкаў пазногцямі, чамусьці часта нюхаў іх.

Дзяцей на літаратурныя сходзіны прывёў кіраўнік хору. Ён расстаўляў іх, каб спяваць усю тую “зра”. З маленскай паслужмянасцяй яны станавіліся, дзе патрэбна, рупна па наказу папярэдзвалі адзін другога, асабліва дзяўчынкі, пра парадак.

Кіраўнік звярнуўся да гасцей:

– Яго прасвяшчэнства япіскап Філіцы жадае найлепшых поспехаў у творчай працы нашых пісьменнікаў і паэтаў і жадае прывітаць усіх гасцей, шанюўнага спадара Арэмчыка спевам дзяцінага хору.

– Шчыра дзякую! – адказаў Арэмчык.

Шырокім вахам рукі кіраўнік ціха адлічыў адзін, два, тры. Імпэтна выпрасціў постаць, яму ў адказ з адтураных дзяціных вуснаў, як рот у рыбіны, адгукнулася песня. Дбайліва падабраныя галасы спявалі суладна-прыгожа... Праз вакно ўрываліся апошнія дзённыя косьвы сонца, кідалі сцень дзяцей аж да сталоў, да гасцей, быццам песня зрабілася чарнявасцяй, папаўзла да іхных вачэй і рук. Некаторыя слухалі з дурнаватай самазадавольнасцяй, некаторыя зрабіліся адзіотнымі, не спакмечвалі сваіх суседзяў – у сэрцах, сабраныя галасы ў адзін напеў, гучэлі цемлівай блізкасцяй любові, бацькоўскай спагадай.

– Не-е! Не! – у самую сярэдзіну песні вырваўся з Аленіных грудзей усклік, уцвелены і моцны. Яна падбегла да дзяцей, адштурхнула кіраўніка і, колькі магчыма было абняць рукамі, абняла дзяцей. Некаторыя з іх замоўклі, некаторыя працягвалі спяваць раздробненымі галасамі.

– Дзеткі мае! Любыя мае! Есці вам!.. Есці дайце ім! – наапошак звярнулася яна да ўсіх у залі.

Яна выкарыстала сваю “нямецкасць”.

– Я – немка! Я забараняю спяваць!.. Дайце есці ім тое, што аталосся... не пажорлі!

Слёзы, зіхастыя на шчоках, здаецца, торалі тыя самыя словы, словы ейнага сэрца.

Салідарыст Траяконяў, прызвычаены да гэтакіх неспадзяванак, падышоў да Алены. Ён павучыў яе:

– Навошта шкадаваць усеялкі спадак ад беларускага зброду? На мароз іх выгнаць!..

– Прэч! – скрыкнула яна.

У гэтага чалавека была адвага супроць падняволеных, але ніколі супраціўнай волі ягонаму пану. Ён падбег да Арэмчыка.

– Падцвярдзіце, я ж за немцаў змагаюся! Падцвярдзіце! – прасіў Траяконяў і цягнуў яго за крысо да Алены. Самаўладная неабходнасць! – уладарныя выступілі супроць яго! Ён жа ў іх кругу існавання!

– Не трэба лезці, куды не трэба... лепш уцякай адгэтуль, – асіпла, папрасцяку парадзіў Арэмчык. Але Траяконяў аставаўся ў залі.

Госці пачалі ціханька збірацца адыйсці з залі. Саболік замітусіўся ў натоўпе, пакінуў Арэмчыка, церпяліва назіраў ды павучаў іншых:

– Што ж, яна – немка: супярэчыць ёй ня можна...

Але калі б у той час там прысутнічаў Цярэм, ён усё-дна сказаў бы пра яе: “Дзяўчына хрысціянiць, і не менш і не больш!”

Адамчык паспрабаваў угаварыць Алену крыху спакволіцца. І каб падмацаваць станьву здаронага, гаварыў да яе па-нямецку. Аднак яна не слухала яго, толькі міжчасна сказала яму:

– Ня ўтружвай прозай. Гутар па-нашаму – не наўмень на зямлі сваёй.

Схватна ўзяла за руку, павяла да стала.

– Хлеб бяры, мяса, доктар, і кажы ім есці. Беражы дзяцей! Прывінтыўную медыцыну прадэманструй.

А тады мільгнула да Траяконява, нават аставалася каля яго, пакуль набраў скібка хлеба і панёс да дзяцей.

Алена не задавольвалася. Мабыць, ад асабістае чутнасці, мешчаная ў жыцці, падмаўляла тварыць спагаду. Яе слухаліся. Сіла паводлявасці асабістасці ў неспадзеўным прымушала навакол людзей слушацца справядлівасцяй; ці ў наадвароце: прынукванне можа апанавацца ўдзячнасцяй уладарнаму арганізатару. Яно ў некаторым

усцяжы часу не адасоблівае супраціў так не рабіць. Нават сваявольныя апыноўваюцца слухаць аб'яўлены распарадак.

Каля выхаду абвясцілася трывога. Тыя, што хацелі ў мітусні неспакметна пакінуць сходзіны, вярталіся зноў у залу. Настарожліва гурміліся і не зварачалі ўвагу на Алёну.

На знадворку страшнела. Саболік самаахвотна пабарздзіў памагаць Алёне завіхацца каля дзяцей.

Выстралы, бы трэсканне сцен, аддаваліся за вокнамі. Палкоўнік Сконтаўт разумёў, што на знадворку нешта творыцца благое. Ён без заміну выйшаў. Госці адышліся на сярэдзіну залы. Ім пазбаўлялася скончыць дзень спакойна. Быў нячутны гнеў. Не спрыялася пашане, дзеля якой зышліся сюды лікоўна сустрэцца.

Палкоўнік Сконтаўт на вуліцы быў нядоўга.

– Жмудзіны з немцамі разам ці не заложнікаў вешаюць... на маіх вачох двух хаджанаў на стаўбе падвесілі, – паведаміў ён Гані і Алёне ды накіраваўся сказаць Арэмчыку замкнуць дзверы ў Самапомач.

У залі суздрылася ціхань. Дзеці забыліся на голад. Перасталі есці. Настарожанымі вачыма пазіралі на дарослых, што стаялі каля сценаў, далей ад вакон. Дзеці неаднойчы бачылі, як да іх прыходзілі жмудзіны ды забіралі з сабой хлапчука ці дзяўчыну або некалькі, заціскалі далоняй рот, неслі да аўтамабіля – расстраляць каля Перакопскай вуліцы. А калі прыходзілі немцы, яны выбіралі дзяцей, не грубілі з імі, адвозілі ў Нямецчыну на медыцынскія дошведы ці, можа, на што-небудзь іншае.

У ціхату залы Самапомачы даносіліся з вуліцы багатлівая шугата жаўнераў, разборлівыя каманды афіцэраў і перадсмяротныя скрыкі людзей. Час ад часу ехала з цяжкім металічным скрыгатам панцырная машына; цокалі ядра на капыты коннага раз'езду. Жмудзінскія дабравольцы ўскрыквалі на сваёй мове. Хахотна смяяліся. Нехта з іх стукнуў багнэтам у шыбу вакна Самапомачы. Госці стрывіліся шарахнуліся ў куток залы. Старэнькая інстытутка піскнула, звалілася каля шклянных друзаў.

Алёна ўпобач з Сконтаўтам, Адамчыкам і Ганяй стаяла на сярэдзіне залі. У нядаўную вясёласць і радасць, і ў Алёніну незадавольнасць усцярожвалася неспадзеўная ціхата пахавальні. Дзеці трымаліся разам. Азіраліся, пазіралі на дарослых. Ведалі і разумелі, што каля іх гуляе вельмі перадышнае ў сваім часе быццё.

– Што скажаце, палкоўнічкі, дактары? – загаманіла Алена, быццам яна не жадала слухаць ні палкоўніка, ні Адамчыка, ні Ганю.

– Хадзем на вуліцу, – звярнулася да Сконтаўта. – Ты ў уніформе, ты ж і немец... нацмэн беларускі.

Сконтаўт не сцярапеў. Ён быў чутлівы. У ім абвесціўся здаровы абавязак уцёмнасці – рассудак.

– Алюся, не дурні! – злосна адказаў ён. – Дзеля чаго ісці на вуліцу?

– А вось хадзем, – настоіла Алена. – З мною сведчанне: немка ёсць.

У дзялянцы, недалёка ад будынку Самапомачы, жмудзінскія аддзелы смерці пакінулі страхотную памяць. На электрычных і трамвайных слупох з наскорліва прыбітымі пярэччынамі, і нават да дзвярэй разбураных камяніц, віселі людзі з падвескамі: “Павешаны за мардаванне немцаў”.

Прыбалтыцкія суседзі стараліся. Ім абяцалі беларускую зямлю. Людзі з узбярэжкаў шумлівае, хвалістае Балтыкі сноўдаліся навакольным разгонам нечалавечае хвалі. Павешаныя жанчыны – падрэзаныя газоны, віселі акрываўленымі лахманамі з людскога цела. Перад смерцям маладых жанчын гвалцілі. Задавальялася родавая жарсць жаўнераў. Калі хто-небудзь астанецца жывым, як потым будзе глядзець на сваіх народжаных дзяцей?

Каля вогнішча, дзе, мабыць, грэліся жаўнеры, ляжаў расстрэлены юнак папярок дзяўчыны, таксама забітае. Ейны ўздараны куляй чэрап шчэрыўся ў водбліску вогнішча бялявасцяй. На аголены ейны жывот былі насыпаны палючыя вуглі. Смуродзіла печаным людзікім мясам. Як падкошаныя ўсялякія краскі на сенажаці, недалёка ад дзяўчыны і юнака, ляжалі двое растаптаных танкам дзяцей... Жмудзіны – нацыя маленькая, весціла сваю хроніку ў разбоі.

Калі выходзілі палкоўнік і Алена, за імі вымкнуў з будынку Самапомачы і салідарыст Траяконяў.

– Меня ждёт долг! Я за вас, немцы! – падцягнуў рэвальвер наўперад жывата. Ён трымаўся свайго. Ён выглядаў лікоўным. Была пэўнасць. Яго паважаюць і будуць паважаць гэтыя двое знаёмыя немцы: Алена і палкоўнік Сконтаўт.

Ганя прысела каля дзяцей. Адамчык астаўся сядзець у воддалі. Яму думалася: дзеля чаго ён укараскаўся сувязяй з Аленай. Усё,

што яна творыць, ніхто не ведае. І ці будзе вядомае пахваляй, апрача яго ды іншых сабраных каля Самапомачы?

Ацішэла. На сценах руінаў салдат у чорнай уніформе, напэўна з мясцовых, беларускіх, прыклейваў адозву да насельніцтва сталіцы слухаць немцаў. Паведамлялася, што будзе расстрэлена або павешана больш беларусаў за супраціў нямецкім уладам.

– Вернемся. Ужо позна. Хадзем да дзяцей, – парадзіў Сконтаўт. Алена ахамянулася. Узяла яго за руку з асаблівай нарсцівасцяй штосьці больш пачуць ад яго.

Ён сказаў:

– Мы паможам ім. Хто захоча, няхай начуе ў Самапомачы, а хто да дому надумаецца ісці – адвядзем, – мы ж немцы.

– Які ты добры – дзякую!..

– Паганая вайна, – адказаў палкоўнік.

– Пакажыся ты, чалавек, – прамовіла ціха Алена і дзіка хлысну-ла, абаруч, паўсплеч палкоўніка.

У залі Самапомачы Арэмчык ужо памог ачуныцца старой інстытутцы. Ён збегаў на паверх сваёй кватэры. Прынёс валяр’янкi. Яна жаласліва ўздыхнула. З падлогі, устаючы, пракарэзіла сваё вядомае: – Гаспадзін Арэмчык, прадсказваю вам: будзе князям Севе-ра-Западнага краю.

Ах, гэта інстытутка! З заўсёды ўтаропістымі вачыма, з абліччам, абшарпаным маршчакамі, не бянтэжылася. Працягвала гутарыць: – Добры грэх – добры адпачынак цела.

І тады Арэмчык, нават і не думаў гэтак зрабіць, падхапіў яе пад рукі, моцна здыгануў ейную старавую постаць. Пасадзіў на крэсла каля таго самага разбітага вакна. – Замоўкні! – злосна шапнуў ёй.

Япіскап Філіцы, у поўнай аправе, пастукаў да замкнёных дзверай; прасунуўся з паўпрычыненых Арэмчыкам і, спакмеціўшы сваю любую артыстку, паманіў яе пальцам. Яна пабарзділа да яго.

– Что, мае чувства пробаваеце, васпітаваеце?.. Наканец-то вспомніў!.. Это ужас! – паскарділася на япіскапа артыстка.

Ён паклаў абое далоні на ейныя ўсплечы, крыху пахінуўшы аблічча, прыліпна паглядзеў у вочы. – Навошта хвалявацца? Нам жа нічога... будзь мілая.

Яны абое з людзкой дрожнасцяй абмінулі стоўп з двума павешанымі. Увайшлі ў сваю гасподу – у дом мітрапаліта ўсяе Беларусі.

Вісельцы звісалі якраз насупраць япіскапавай адпачывальні. Ад подзьмуху зімніка пакратваліся на дратах. Падгнутыя галовы з па-чарнелымі абліччамі быццам шукалі, дзе лепш спрыгнуць на адол і зноў пайсці жывымі.

– Божа мой! – адклікнулася артыстка, уздыхаючы парожнім, прыстойным спакоем.

– Усё прыходзіць і адыходзіць. Амін! – прагаманіў япіскап Філіцы. Зірнуў прытка на артыстку. На ёй была новая сукенка з шырокай выямкай на грудзях; зіхатлівыя пацеркі-бусы на шыі. Не думаў пахваліць яе, як заўсёды рабіў, а ўспомніў Цярэма: “Чаму ён скратлява адышоўся ад яго – ні слова – калі пачуў ускрык у капліцы на магіліцах?”

У залі Самапомачы ўсе госці асталіся начаваць. Асталіся і дзеці. Яны не мелі шчырага значання для дарослых. Адно Алена клапацілася з Ганяй каля дзяцей. Падмаўлялі есці, не палохацца. Палкоўніку дасталося адвесці журналіста дадому, які адсюль недалёка жыў.

– Гэтым сурова, крытычна я не прынімаюся. Бо што можам зрабіць? Адны і другія творуць, што ім неабходна падчас вайны. Але нам трэба намагацца астацца жыць. Я толькі магу напісаць у сваёй газеце: людзі свае, будзьце прадцярожлівыя...

– Спадару, не палохайцеся мяне ў вайскавай уніформе... У вас ёсць штосьці іншае сказаць?.. Прыймеце, гэта не быў непрадбачаны выпадак, а наўмыснае забойства, – наўвечіў палкоўнік Скоптаўт і шпарка пайшоў ад яго ў Самапомач. – Вось ваша гаспода! Не развіталіся па-джэнтэльменску.

Арэмчык запрасіў Саболіка начаваць у ягоных гасподах. Тым днём разам з ім ён напаткаў іншую непрыемнасць. На ўсходках да кватэры прыйшлося падняць лістоўку “За сценамі Менску”, бы прызвычайся глядзець на гадзіннік.

– Зноў да мяне... з’ядаюць жыўцом, – паскардзіўся Арэмчык. Гэты раз пачытай і ты... Вось жа здобель ім я!

Саболік – леяк целам і розумам, не адразу звярнуў увагу на Арэмчыкаву гутарку.

– Пачытай! – зноў звярнуўся Арэмчык. – Ад жа, харубы вадзяць: не тое мы!.. А я чалавек зямельны... паступова стрымліваю сябе...

– Пра што гаворыш?.. А-а, “За сценамі Менску”? Выданне вызвольнага камітэту на Беларусі?.. Кінь, кінь у печ! Што казаць: кармі гнасць... Хто напісаў: камуністы ці тутэйшыя незалежнікі?

– Пачытай! Госці за нас. Нехта іншыя падклалі.

– А я па-свойскаму вяду: сярод гасцей нехта нам чужым ёсць... Каб я сам пераглядзеў ліст тваіх знаёмых і гасцей, я, можа, хутчэй знайшоў муллё. Прынамсі, хто такі Адамчык – доктар снуецца каля беларускай немкі?

– Хоць і дрэнна зроблена і пачата мной, але ўсё-такі штосьці пачата, працягваецца... Не ведаю, а доктар патрэбен нам... Згаджайся з існаваннем. Годзе думаць блага! Будзь чалавекам. Калісьці Арыстоталь казаў, калі не памыляюся: “Усе погляды неабходны, але яны мінаюць, і зноў з’яўляюцца. І самі сабе адмаўляюць...”. Я пачынаю змяняцца, лінаць, каб узвясціць сваю вартасць адзінотніка. У ходанні вялікіх дзяржаваў я і ты – адзінотнікі. Вось як трэба думаць... Ты чуў, на поўначы Беларусі пачынаюць арганізоўваць нацыянальную партызанку?

Саболік усміхнуўся, падгнуў падбародач. Яго ахінула вядомае. Унарсіся з мной, бо я заўсёды дадумны. На сходзінах пабачылі ды зацемілі ўсё ці не?

– А нічога не пабачылі і нічога не зацемілі. Паслухалі людзей з сваёй кагорты. Кагло!

Саболік паглядзеў на Арэмчыка, бы на які замёт, што агараджваў выйсце, атульваў нейкае собства патаемнасці. Ён прынімаўся верай.

– Усе камуністы і нацыянальныя партызаны для мяне толькі рэлігійныя ярэтыкі... Яны не мяркуюць, што з імі здарыцца.

Усплечна адхінуўся ў крэсле. – Я арганізую, збяру беларускую самаабарону...

– Палкай-стрэльбачкай праз плячук абароніш нацыю?

– Але пакажам сваё. Не ўмешвайся ў маю дзейнасць-справу... Вось скажы: як здароўе жонкі... не патурбую цябе пытаннем?

Арэмчык неспадзеўна, зусім нядаўна, перажыў моцнае ўражанне ад сустрэчы з калекам каля Свіслачы-ракі, зусім нядаўнія сходзіны ў Самапомачы, і тут няўгода гутарыць пра глуслівасць напатканую жыцця ў Менску – пра жонку... Час не купляецца. Ты

мусіш быць у ім дастойным чалавекам у поспехах і няўдачах. Арэмчык яшчэ больш захваляваўся. Паклікаў дамаведку-жонку, папрасіў даць валяр’янавых кропляў. Пяшчотна абняў ды пацалаваў яе. – Дзякую! Ты надзвычайная!

У ім аб’явілася зайздрасць да жыцця. Пакінуць пасля сябе сляды, якія спазніліся працівіцца ў ранейшым жыцці любовяй да дамаведкі-жонкі. Цяпер яно не дэкарацыя захавання, а знаёмае ад прыроды. Яна чакае ад яго дзіця. Самая сапраўдная ісціна! Адмаўляць? Будзе хлусня, няўцверджаная вартасць асабістасці. “Я адкінуў словы неахайнасці да яе”, – прыхібала яснасць паводзінаў да жонкі-дамаведкі.

Саболік пазіраў на іх, а тады спратна заявіў: – Людзі, што доўга спяць, не ўмеюць думаць... я іду ўніз, да дзяцей. З табой не ўгаваруся.

Палкоўнік Сконтаўт вярнуўся да Самапомачы. Вяртаньня ягонага туды не спадзяваліся. Усе спалохліва глядзелі на яго. Нічога не пыталіся. Саболік спакойна, спадлоб’я, згрунела зірнуў на палкоўніка. Ён на ўскраю стала, каля ўваходу, ужо забаўляўся з касцявым хлапчуком. Пасоўваў па стале паміж талерак і крошкамі еміны расстаўленую далонь у кірунку да хлапчука і нямоцна ўторваў: – Букі... букі... расці вялікім.

Хлапчук моўкна глядзеў на ягоную далонь і больш даверліва пазіраў на іншых упобач дзяцей. Саболіка ахінула праўдзівая цярплівасць быць разам з дзяцьмі на вачох дарослых людзей, што ўжо ад самага пачатку вайны пачалі адчуваць і спатыкаць суровы лёс існавання між іхнага імкнення найсці, бадай, купіць час накіравання, які патрабаваў уздзеянняў ад іх залежачых.

Палкоўнік пасігаў да Алены, Гані і Адамчыка і адразу звярнуўся да ўсіх у залі:

– Прабачце нам – мы таксама пойдзем ад вас... не палохайцеся. Я, можа, зноў завітаю да вас... а цяпер адвяду сваю сям’ю дадому.

– Дзеткі, не палохайцеся, – раптоўна ўмяшалася Алена. – З вамі вялікі начальнік астаецца...

Саболік нават не паглядзеў, калі сям’я Сконтаўта, а з імі разам Адамчык пакідалі залю.

Пачалі спадаць рэдкія сцюдзёныя сняжынкi. Дакучлівая шуглі-васць скразняка між разбураных будынкаў час ад часу здзёмухвала мёрзлую пухкасць сняжын у аблічча. Абцасы патрулёў вайсковых чутнеліся то ў адным, то ў другім прасцягу вуліцаў, што прасталі да Пляцу Волі. Зусім блізка, гэтак было панура і насцярожліва ў ста-ліцы, пачуўся дзяцінны скрык: “Ма-ма!”. Распачліваму скрыку ніх-то не адказаў. Уводдальках – рэха асобнай або чароднай стральбы.

Палкоўнік ішоў побач з Ганяй наўперадзе. Хоць ведаў, што зімна-маразліва на знадворку, быў апрануты ў вайсковы мундзір. На дзязе шчыльна вісеў падвязаны наган. Не любіў дзеля парад-насці перад невайсковымі людзьмі хадзіць у шынялі... Уследна палкоўніка і Гані ішлі Алена і Адамчык. Ганя часам падхоплівала палкоўніка пад руку, прыціскала да абмарошчанай сняжынкамі шубы. Уладзілася пры хадзьбе некалькі разоў пацалаваць яго. Відовішча, нават хадзьба Гані і палкоўніка, цвяліла Адамчыка. Ён балюча, апрача гэтага, неакавіта праймаўся сутнасцям у Самапомачы і дзікім здарэннем у сталіцы. Спакойнага, раздумлівага не на імгненне яшчэ больш лавіла, спыняла раздарожжа. Раздарожжане з дадзеным жыццём чалавеку, не можаш знайсці прыстанку-выйсця да добрай чалавечай дзейнасці. Было панятліва, да зарэзу панятліва: паміж вялікіх дзяржаў з пэўнай моцнай палітычнай філасофіяй, а цяпер занятых міжсобку вайной, не знаходзіцца месца азначаць самастойнае месца для Беларусі...

– Як добра было б і любя, каб пайшоў дадому з Цярэмам... што магу сказаць яму потым?.. ці пакінуцца якія-небудзь спадзевы памагчы няшчасным у Менску?

Калі б Алена размаўляла з ім, Адамчык, можа, не прыводзіў сябе да доказаў так разважаць. Яна ішла побач яго з прыглядным абліччам на адол, бы штосьці шукала запамятаць пройдзенае на адоле. Мажліва, у ейным маўчанні спакуслівыя недагляды да ўласнага жыцця ў мінулым або сучасным? Прапушчанае дагнаць здольнай умеласцям і хітрасцям, а можа ў яе, усёнае, адбываецца без цяжкасцяў?

– Мы ідзем за імі, бы не ведаем мясцовасці, – нарэшце Алена ціха сказала Адамчыку, і не глянула на яго.

Палкоўнік – вайсковы чалавек. Вушы прызвычаліся да слыху. Пачуў іх.

Дарога ад Самапомачы да кватэраў для цывільных немцаў некароткая. Палкоўнік прапаноўваў пайсці бліжэйшай вуліцай. У міжсуполку некалькіх уцалелых будынкаў месціўся будынак Усебеларускага мітрапаліта. Дайшлі. Сняжынкі барздзявілі яшчэ большай гусцінёй. Чуліся выстралы. Нямоцны вецер скразніў між развалінаў.

– Гэта ж Травянец вісіць!.. – скрыкнула Алена і пабегла да слупа ў блізкасці гасподы мітрапаліта.

– Куды ты? Вярніся! – паклікала Ганя, астаючыся стаяць каля палкоўніка.

Да Алены першым падышоў Адамчык. Яму адчувалася, быццам ідзе голым, быццам выткнуўся да натоўпу паказацца, як ёсць складзеная ягоная постаць. У вакне мітрапалітавага дому спакмеціў артыстку. Яна праз адхіны занавесак назірала за імі. Была цікавасць: немка падышла да вісельца.

Палкоўнік блізу арыфметычным вайсковым крокам падышоў таксама. Ганя шмагнула ніжэй рукаў футры. Залацісты браслет асунуўся на шчыкалатку далоні. Паглядзела на яго. Падсунула глыбей пад рукаў. Толькі гэтым абагулялася, асэнсоўвалася ёй напатканае. Не падышла да вісельца.

Неспадзеўна з-за рогу вуліцы выйшлі два салдаты-жмудзіны з перавешанымі праз плечы цяжкімі савецкімі вінтоўкамі. Палкоўнік спакмеціў іх. Злосна скамандаваў нямецкай мовай:

– Раўс! – і нават прыклаўся да рэвальвера. Жаўнеры цокна аддалі пашану, зноў адышліся за рог цёмнае вуліцы.

З уздоймы слупа звісаў Травянец. Яго, мабыць, спаткалі жмудзіны, калі ён выйшаў з дома пасля спаткання з сваёй сужэнкай, і павесілі, як заложніка. Ён вісеў як самагубец, бы помста ўсяму таму, што не справіўся адолець у агульным жыцці свайго народу – мастацтвам.

Алена абняла яго абвіслаю нагу, заплакала.

– Вялікі ты-ы, – скрозь плач прагаманіла яна.

Доктар Адамчык і палкоўнік адвялі Алену ад нежывога Травянца. Яна паслухалася. Крыху адышоўшы з імі, скрывіла прыгожае аблічча, з вачыма бы аднольва ўцісненымі паміж ілбу і шчокаў, паздзеквалася дзіка, не па-людску з Гані, Адамчыка і палкоўніка.

– Дайце мне наган!.. Калі б я была палкоўнік Сконтаўт, я магла б застрэліць любога жмудзіна ці немца... Ах, што з вамі гутарыць! Вы ўсе хаджэннікі на канаваньня!

Прыпынілася міжзруч Адамчыка і палкоўніка, азірнула на вісельца. Позірк спаткаўся з паўадчыненымі вуснамі Травянца. Яны чарнеліся чарнай, чымсьці зімовы ночны сутунак.

1952 г.

КАМУНІКАТ.ORG